

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

České dějiny

Disertační práce

Ing. Mgr. Michal Vokurka

Panství. Vztah aristokrata k pozemkové držbě.

Sasko-lauenburští vévodové 1600–1750

**Manor demesne. Aristocrat's relationship to the land
ownership. Dukes of Saxe-Lauenburg 1600–1750**

Vedoucí práce doc. Mgr. Marie Koldinská, Ph.D.

2023

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 28. února 2023

Ing. Mgr. Michal Vokurka, v. r.

Poděkování

Na tomto místě bych chtěl poděkovat vedoucí své disertační práce, kolegům a kolegyním z doktorského studia i ze zaměstnání a mentorům zahraničních studijních pobytů, které jsem absolvoval. Zvláště pak děkuji svým blízkým, kteří mi byli oporou po celou dobu studia.

Abstrakt

Podle Manuela Schramma představuje 17. století přelom ve vnímání přírody a krajiny v západní a střední Evropě. Tato disertace se pokouší sledovat ony změny v přístupu aristokracie k jejich panství. Na vzorku českých panství vévodů sasko-lauenburských se práce zaměřuje na získávání statků a budování rezidencí, sakrálních (církevních) staveb, zahrad, vodohospodářské infrastruktury, lesů a hospodářských dvorů a jejich managementu. Na základě výzkumu je možné tvrdit, že panství mělo pro svého majitele (a jeho rodinu) tři základní funkce: hospodářskou, estetickou a rekreační (volnočasovou). Požadavky na plnění všech tří funkcí byly často naplňovány na stejném území. Úspěšné skloubení těchto funkcí vedlo k tomu, že majitel panství byl vnímán jako dobrý hospodář (*Hausvater*). V případě princezen Anny Marie Františky a Sibylly Augusty se tento obraz spojoval se stereotypem dobré vdovy. Disertační práce sleduje správu a proměny panství podle požadavků jejich majitelů a snaží se (re)konstruovat jejich vztah a postoj k panství.

Abstract

According to Manuel Schramm, the 17th century marks a turning point in the perception of nature and landscape in Western and Central Europe. This thesis attempts to trace these changes in the attitude of aristocrats towards their dominions. Based on a sample of Bohemian demesnes of the Dukes of Saxe-Lauenburg, the thesis focuses on the acquisition of estates and the development of residences, sacral (church) buildings, gardens, water infrastructure, forests and farms and their management. The thesis argues that the dominion had three basic functions for its owner (and his family): economic, aesthetic and recreational (leisure). The requirements to fulfil all three functions were often met within same area of the estate. The successful combination of these functions led to the owner of the dominion being portrayed as a good *Hausvater* (householder). In case of the Princesses Anna Maria Francisca and Sibylla Augusta, this was combined with the stereotype of the *good widow*. The dissertation follows the management and changes of the dominion according to the demands of its owner and tries to (re)construct his/her the relationship and attitude towards the dominion.

Klíčová slova

historická krajina; panství; sasko-lauenburští vévodové; bádenská markrabata; baroko; aristokracie; raný novověk

Keywords

historical landscape; dominion; Dukes of Saxe-Lauenburg; Markgraves of Baden-Baden; baroque; aristocracy; early-modern period

Obsah

Úvod	9
Panství a jeho hranice.....	10
Otázky a cíle.....	15
Časové a prostorové vymezení.....	16
Návaznost na dosavadní bádání	19
Dobry hospodář a dobrá vdova	25
Kulturní krajina panství.....	26
Prameny.....	28
Členění oddílů	30
Aristokracie a lidé v jejích službách	32
Majitelé panství.....	32
Správa panství a její nejvyšší představitelé.....	38
Stavitelé, architekti, umělci.....	44
Shrnutí: umělci, úředníci a jejich kariéry	51
Nákup panství.....	53
Geneze západočeských panství (tzv. ostrovska skupina).....	54
Severočeská a stredočeská panství	61
Shrnutí: nákup panství jako investice a potvrzování sociálního statusu	65
Sít' rezidencí a urbánních sídel.....	67
Hlavní rezidence.....	69
Vedlejší rezidence v centru panství.....	79
Vedlejší rezidence mimo centrum panství	85
Nerezidenční urbánní sídla a opuštěné rezidence.....	86
Shrnutí: rezidence jako centrum moci.....	89
Sakrální topografie	90

Podpora řádů	92
Poutní místa.....	95
Farní síť	99
Kaple	105
Ostatky svatých a podporované kulty	109
Shrnutí: mezi osobní zbožností, reprezentací a péčí o věřící	113
Zahrady.....	115
Ideál, normativita a obecné trendy	115
Zahrada v Ostrově – osmý div světa	122
Zahrady u dalších rezidencí.....	130
Zahrady s převažující hospodářskou funkcí a jejich management.....	137
Shrnutí: ekonomizace ráje	142
Voda	144
Rybníky, rybníční soustavy a jejich management.....	145
Potoky a řeky.....	152
Nebezpečí spojené s vodou	158
Shrnutí: disciplinace vodního živlu.....	161
Lesy	163
Lesní správa.....	164
Dřevo a druhová skladba lesů	169
Lov a obory	176
Shrnutí: les jako kulturní krajina a sociální prostor	183
Hospodářské dvory.....	185
Závěr: vztah majitele k pozemkové držbě a sociální disciplinace krajiny	191
Seznam zdrojů	198
Archivní prameny.....	198

Elektronické zdroje	199
Staré tisky	200
Literatura	202
Seznam zkratek	238
Seznam příloh.....	239

Úvod

Podle francouzského filozofa a sociologa Henriho Lefebvra, který významně ovlivnil vlnu prostorového obratu (*spatial turn*) v humanitních a společenských vědách, si každá společnost vytváří vlastní prostor.¹ Takto lze nahlížet i na proces utváření velkých pozemkových dominií šlechty v pobělohorských Čechách. Nešlo jen o scelování statků (což byl trend započatý již dříve), ale o vytváření prostoru panství (*spacing*),² který sloužil k plnění řady hospodářských, sociálních i náboženských funkcí.³ Tento proces odrážel hluboké proměny ve struktuře tehdejší společnosti (především šlechty) spolu se změnou náboženské situace i správně-politické organizace země a jeho prostorové (materiální a vizuální) vyjádření určovali především velcí vlastníci půdy (převážně aristokracie). V literatuře se také poukazuje na to, že stát pod úroveň dominia (panství) zpravidla nezasahoval, pokud byly plněny konfesijní a fiskální nároky (tj. příslušnost ke katolictví a odvod daní).⁴ Odměnou šlechtě za přistoupení na (především) tyto dvě podmínky byly výhody plynoucí z integrace někdejších stavovských institucí (související právě s daněmi) do područí barokního absolutismu (např. možnost dvorské kariéry) a téměř volná ruka při správě dominia.

Zároveň sledované období 17. a 18. století z velké části spadá do doby, kdy se v západní a střední Evropě zrodilo moderní vnímání krajiny. Podle Manuela Schramma se jednalo o delší proces probíhající přibližně v letech 1580 až 1730, přičemž za zásadní považuje změny nastartované kolem roku 1600, které se projevily v několika oblastech. V jejich důsledku došlo jednak ke zvýšenému „vykořisťování“ (*Ausbeutung*) přírody, jednak k její estetizaci.⁵ Za klíčové považuje Schramm 1) vydělení estetického významu pojmů pro krajinu od dalších významů (např. německé *Landschaft* mělo také politicko-právní význam) pozorovatelné hned v několika evropských jazycích (*Landschaft, landscape, paysage, paesaggio*); 2) příklon holandských malířů k realistickému ztvárnění krajiny za využití kartografických metod a rozšíření krajinných výjevů, mimo jiné ve formě rytin (tisků); 3) prosazení myšlenek vědecké revoluce a zkoumání přírody pomocí nástrojů jako mikroskop a dalekohled, v kartografii se začala uplatňovat např. triangulace a metoda měřického stolu; 4) proces získávání půdy

---

¹ RAU 2022, s. 63–64.

² Pro raný novověk RUTZ 2015, s. 105 v návaznosti na socioložku prostoru LÖW 2001 (především s. 158–161). Pojmem *spacing* se myslí zakládání, stavění a umístování (*Errichten, Bauen, Positionieren*), přičemž nejde pouze o materiální a vizuální stránku, ale také o reprezentaci symbolických hodnot (*symbolische Markierung*).

³ PARAVICINI 1997 zde s. 14. Paravicini sice mluví primárně o vztahu k ceremoniálům, avšak mocenské hierarchie se v prostoru uplatňovaly obecně.

⁴ WINKELBAUER 1999, s. 39; SANDER-FAES 2017, s. 145; MATLAS 2011, s. 107.

⁵ SCHRAMM 2008, s. 41.

vysoušením, který díky inovacím kolem roku 1600 umožnil vysoušet větší plochy, což vedlo k výrazným krajinným změnám. Schramm také poukazuje na propojení zmíněných oblastí, když upozorňuje na kontakty mezi malířem Pietrem Bruegelem a kartografem Abrahamem Orteliem nebo na umělecké ztvárnění krajin ohrožených vysoušením, a tedy svým způsobem zanikajících.⁶

Pokud skutečně ve sledované době došlo v evropském kulturním prostoru k tak zásadní proměně vnímání krajiny (a v Čechách také pozemkové držby), je na místě se ptát, zda a jak se to projevilo na konkrétních územních celcích, například na českých panstvích sasko-lauenburských vévodů. Tato otázka se zdá být o to zajímavější, když se přihlédne k faktu, že Julius Jindřich Sasko-Lauenburský a jeho dědicové – jejichž panstvími se tato práce zabývá – vlastnili krajinomalby holandských mistrů (včetně maleb od Bruegela), nechávali si zobrazovat části svých panství a pouštěli se do prostorové organizace okolí svých rezidencí, kde sledovali dosažení vybraných estetických kvalit, přičemž nemohli rezignovat (a jistě ani nechtěli) na hospodářské funkce, které krajina musela plnit.⁷ Všechny tyto požadavky bylo nutné synchronizovat na vymezené ploše jejich dominia, na níž mohli operovat a realizovat své představy. Právě panství (z nichž se skládalo dominium) považují za vhodnou územní (resp. prostorovou) jednotku umožňující další historicko-geografickou analýzu.

Panství a jeho hranice

Panství (něm. *Herrschaft*) bylo klíčovou organizační jednotkou feudálního období, zejména jeho pozdní části označované dnes běžně jako raný novověk.⁸ Pojem je pochopitelně mnohovýznamový, avšak v této práci budou sledovány primárně jeho teritoriální aspekty.⁹ Lze tedy říci, že panství v této práci nahlížím jako poměrně jasně vymezené (ohraničené, či přinejmenším ohraničitelné) území v majetku dané vrchnosti. Z množství funkcí, které panství jako teritoriální jednotka plnilo, je potřeba vyzdvihnout alespoň správní (území spravované jedním majitelem), hospodářskou (zisk z území a jeho využití) a sociálně-identifikační (poddaní jako jedinci vázaní na konkrétní panství). Rovina panství měla nezastupitelnou

---

⁶ Schramm při (dle mého soudu úspěšném) hledání souvislostí mezi krajinomalbou, kartografií, ale také např. geografii (resp. kosmografií) navazuje na monografii BÜTTNER 2000.

⁷ K obrazové sbírce Sasko-Lauenburských srov. GNIRS 1933, s. 159; ke krajinotvorbě i obrazovým pramenům sasko-laueburských (resp. bádenských) panství VOKURKA 2022b; k perokresbám panství Sibylla Augusty ŠIMŮNEK 2014.

⁸ Panství si pochopitelně udržela svůj význam až do zrušení patrimoniální správy roku 1848 (LÖFFLER 2017, s. 117), zatímco bádání klade konec raného novověku spíše k období kolem roku 1800.

⁹ K jednotlivým významům pojmu pro české prostředí SANDER-FAES 2017, zde s. 108–109.

úlohu také z hlediska komunikace mezi státem a poddaným, bylo pomyslnou převodní pákou mezi krajským úřadem jakožto nejnižším stupněm dobové státní správy (vyjma královských měst) a jednotlivcem (obvykle poddaným jakožto konečným článkem této hierarchické komunikace).¹⁰ Panství lze chápat i jako systémovou jednotku nadřazenou několika dílčím subsystémům (např. dílčí odvětví vrchnostenského hospodaření) a zároveň podřízenou suprasystémům (v tomto případě zejména kraj – země – stát).¹¹ Suprasystémem ale může být i komplex všech panství jednoho majitele. Taková jednotka se obvykle označuje pojmem *dominium*, což činím i v této práci.

Panství v této práci bude nazíráno jako systém teritoriálního (obecněji prostorového) uspořádání vztahů, přičemž důraz bude kladem kromě vlastní prostorové organizace také na vztah majitele k ní. Předmětem studia budou přírodní podmínky (zejména morfologie) a jejich vliv na organizaci prostoru a ploch (a tedy i činností) na panství, stejně jako mikroregionální podmínky a jejich dopad na organizaci dominia.¹² Není snahou sledovat pouze důsledky environmentálního determinismu,¹³ spíše půjde o postihnutí interakcí mezi člověkem a prostředím, ve kterém člověk hrál významně aktivní roli a určoval podobu svého okolí, tj. do jisté míry se vymaňoval z područí přírodních podmínek. Na druhou stranu ani přírodě a jejím složkám nelze upřít aktérství. Výsledkem činnosti člověka v krajině je pak její upravená podoba, tedy kulturní krajina, což je ve sledované době případ celého území střední Evropy.

Pestrá je také škála potenciálních vlastníků, neboť majitelem panství (tedy feudální vrchností – něm. *Obrigkeit*) nemusela být nutně šlechta, na niž bude zaměřena tato práce. Leckterá panství byla v majetku panovníka (tedy spravována Českou komorou), církevních institucí, měst, případně též univerzit.¹⁴ Důležité je také hned zpočátku upozornit, že tato práce se zabývá primárně kontextem Čech, kde má pojem panství i specifické právní konotace, a jen v některých případech je české prostředí dáváno do širších souvislostí Habsburské monarchie a Svaté Říše římské. Přestože v němčině existuje nepřeberné množství prací, jejichž hlavním tématem je *Herrschaft*, je potřeba upozornit na to, že v drtivé většině případů se nejedná o

---

¹⁰ V kontextu diplomatiky i historické geografie to ilustrativně dokládá SVITÁK 2019 na příkladu krajských posílů. Komunikace ovšem nešla jen shora dolů, ale byla oboustranná, jak dokládají např. poddanské suppliky (k tomu VLASÁKOVÁ 2021, s. 21 a 34 – zde i další literatura; rozmanitost suplik představuje také ČECHURA 2019).

¹¹ Zakomponováním teritoriality a prostorovosti do Luhmannovy systémové teorie se zabýval LIPPUNER 2008.

¹² *Mikroregion* zde označuje jednotku přibližně o velikosti panství a menší. Opět může být uvnitř, nebo na rozhraní několika panství. Jeho vymezení závisí na geomorfologii a sociálních vztazích. Pojem *region* bude naopak vymezen jednotkám, jež svou velikostí panství přesahují. Nutno však podotknout, že jednotlivé regionální hierarchie nejsou vázány formální (správní či právní) strukturou.

¹³ MITCHELL 2000, zde s. 17–20.

¹⁴ Srov. LÖFFLER 2017, s. 113.

panství jakožto územní jednotku,¹⁵ ale spíše o panství ve smyslu vlády a moci nad poddanými (tedy sociální disciplinace a *gute Policey*).¹⁶ Problém představuje i překlad slova *panství* do angličtiny, kde existují pojmy *manor*, *estate* nebo *demesne*, které jsou však zatíženy jinými kulturními a právními konotacemi.¹⁷

K vyprofilování šlechtických majetků v teritoriální jednotky došlo během procesu arondace započatém v pozdním středověku.¹⁸ Zatímco ve starším období byl vztah mezi vrchností a poddanými postaven na osobní vazbě a nevadila mu územní roztržitost, docházelo od konce 15. století k formování mocenských entit na bázi územních (geografických) jednotek. Jedním z faktorů, který vedl k požadavku teritoriální celistvosti, byl i zájem šlechty o agrární hospodářství.¹⁹ Došlo tak k vytvoření jednotlivých panství ve smyslu poměrně zřetelně vymezené souvislé plochy. Tyto celky pak byly soustředěny v rukou několika málo majitelů. K tomu výrazně napomohla restrukturalizace šlechty a její pozemkové držby provedená v souvislosti s pobělohorskými a valdštejnskými konfiskacemi.²⁰ Navíc se mezi držiteli panství objevili nové rody (tj. nově nobilitované, nebo nově příchozí za zahraničí).²¹ Proces kumulace panství v rukou velkých pozemkových vlastníků však pokračoval přinejmenším do konce sledovaného období.²² Zároveň docházelo k úbytku drobných vlastníků, z nichž někteří svůj majetek prodali bohatým aristokratům, načež vstupovali do jejich služeb. Takové případy lze sledovat i v této práci.

Aspekt teritoriality byl velmi důležitý i v procesu budování států, což platí jak o státních hranicích, tak o vnitrostátním členění na různé úrovni.²³ Toto územní vymezení v různých částech Evropy probíhalo asymetricky, tedy v různých dobách a jinou rychlostí. Například v rakouských zemích zůstávala pozemková koncentrace dlouhou dobu na nízké úrovni a docházelo k prolínání více vrchností na jednom místě – mimo jiné i proto, že tamní šlechtický velkostatek a renta z půdy (na rozdíl od jiných poddanských dávek) nedosahovaly takového významu jako v českých zemích.²⁴ K částečnému prolínání struktur docházelo také v Čechách, byť v menší míře a jednalo se o spíše okrajový fenomén, který postupně mizel.

---

¹⁵ To je i případ klasické práce *Land und Herrschaft* (BRUNNER 1942), která poprvé vyšla roku 1939.

¹⁶ S pojmem sociální disciplinace (resp. sociální regulace) přišel OESTREICH 1969. Jeho kritiku i další směřování bádání shrnuje VLASÁKOVÁ 2021, s. 19–22. K dobovému pojmu *gute Policey* WÜST 2019.

¹⁷ K odlišnostem srov. KERRIDGE 2006, s. 17–31.

¹⁸ HRBEK 2020, s. 78–79; WINKELBAUER 2008, s. 10.

¹⁹ HRBEK 2013b, s. 80–81.

²⁰ KNOZ 2006; WINKELBAUER 1999, s. 23–39; ČORNEJ 1976; FELCMAN 1976.

²¹ MAŤA 2004, s. 67–69.

²² Srov. MAŤA 2004, tabulka na s. 159.

²³ BÜTTNER 2000, s. 52.

²⁴ LÖFFLER 2017, s. 114. K českému prostředí srov. KOSTLÁN 1997; CERMAN – MAUR 2002.

Například až do krajských reforem 18. století bylo poměrně běžným jevem, že panství přesahovala do dvou různých krajů (např. panství Ostrov se dělilo mezi Loketsko a Žatecko). Komplikované bylo i vymezení farností ve vztahu k patrimoniální správě. Far obvykle bylo na panství několik, zároveň ale někteří poddaní docházeli do kostela na sousedním panství, nebo naopak docházel farář podléhající jinému patronovi.²⁵ Některým příkladům přesahování hranic je v práci věnována alespoň částečná pozornost.

Původní záměr věnovat hranicím alespoň kratší kapitulu musel být přehodnocen; nakonec jsem se rozhodnul zmínit jen vybrané aspekty tématu hranic tam, kde dochází k prolnutí s další problematikou (např. vodní toky, lesy apod.). Podrobněji se hranicím budu věnovat v rámci řešení projektu NAKI,²⁶ takže zde věnuji hranicím jen několik základních poznámek. Samotný fenomén hranic ve smyslu linie se výrazněji vyprofiloval až v raném novověku s tím, jak začal být kladen větší důraz na pozemkovou držbu a teritoriální vymezení moci oproti staršímu akcentu osobní závislosti.²⁷ Ostatně středověké hranice nebyly tvořeny ani tak linií, jako spíše hraničním pásmem – lesem, říční krajinou apod.²⁸ Dokonce německý výraz *Grenze*, který je v němčině doložen od 13. století, začal převažovat nad ostatními výrazy (a jinými formami hranice) až v průběhu 16. století.²⁹ Hranice obecně měly zvláštní sémiotický status tím, že ohraničovaly vlastní od cizího.³⁰

Hranice jednotlivých panství, která se utvořily, bylo nutné zřetelně vymežit jak v terénu, tak v nejrůznější podobě také na papíře, ať už šlo o slovní popis, mapu nebo další formy, které obvykle představovaly kombinaci výše jmenovaných postupů. Ke standardům dobové praxe patřilo s teritorialitou související obcházení hranic panství, kterého se účastnili jak zástupci vrchností z obou stran hranice, tak staří a mladí zástupci poddaných.³¹ Jedni si měli vybavit průběh hranice stanovený minulou pochůzkou, zatímco druhí dostávali výprask na pamětnou, aby mohli svědčit při další pochůzce. Kromě stromů se značkami a patníků se hranice určovala také průběhem vodního toku. Hranice či její blízkost byla také příležitostí

---

²⁵ Problematiku na konkrétní příkladě podává např. RYCHNOVÁ 2020, s. 99–117.

²⁶ Za tuto možnost děkuji prof. PhDr. Evě Semotanové, DrSc., která je hlavní řešitelkou projektu NAKI III s názvem *Hranice jako kulturněhistorický fenomén. Specifikace, analýza, komparace a interpretace*.

²⁷ HRBEK 2020, RUTZ 2018, s. 58–65 a 75–102.

²⁸ K hranicím ve středověku v českém kontextu MARKOVÁ 2020.

²⁹ WARNKE 1992, s. 15.

³⁰ PETRÁŇ 1995, s. 43.

³¹ Hraničních pochůzek sledovaných panství je zachováno větší množství. Výmluvně hovoří zápis z Buštěhradu z roku 1708, kde se vytyčení účastnilo kromě úředníků, hajných a rychtářů také několik poddaných z obou stran: „...von beder Seiths Herrschafften darzu beruffenen alt- und jungen Unterthanen, welche bey einen ieden ausgesetzten Reinstein, alten Gebrauch nach zur Gedächtnüß die gewöhnliche Prütschen bekommen...“ (SOA Praha, VS Buštěhrad, Popis hranic (1708), inv. č. 74, kart. 12). Nedávno k popisům a obchůzkám hranic HOJDA 2019, zde s. 19–20.

k (politické) reprezentaci v krajině, jak dokládají některé sakrální stavby či drobná architektura umístěné poblíž hranic panství, upomínající pomocí erbu na stavebníka a zároveň majitele daného území.

V (pozdně) feudální společnosti patřila možnost držet deskový statek ke klíčovým privilegiím, zpravidla odlišovala urozené jedince od neurozených, tedy nobilitované od zbytku společnosti.³² Ostatně ekonomická moc šlechty v agrární společnosti stála primárně na pozemkovém vlastnictví a nakládání s ním,³³ jakkoliv postupem času bylo stále běžnější (a snad i snadnější) získávat finanční prostředky také jinou cestou.³⁴ Přesto význam plochy a prostoru panství pro šlechtu není možné zplošťovat pouze na hospodářskou stránku věci, jak již bylo naznačeno. Panství nebylo jen prostorem pro život a práci poddaných obdělávajících zemi a generujících zisk (případně též ztrátu) ze zemědělství, lesnictví či rybníkářství. Nabízelo šlechtě také prostor pro zábavu, reprezentaci, realizaci vlastních představ o uspořádání světa, a tedy i různé formy symbolické komunikace (kam patří i zmíněné hranice).³⁵ Mikrokosmos panství tak kromě materiálního zajištění mohl odrážet smýšlení, pocity a imaginaci vládnoucí třídy, která kultivací prostoru panství vytvářela podmínky nejen pro život svůj, ale i svých poddaných.

Bylo by snadné použít po vzoru jiných autorů divadelní metaforu a připodobnit panství (jeho krajinu) k jevišti či kulisám.³⁶ Ale co jsou ještě kulisy, a co již pomyslní herci? Podobných otázek by se objevila celá řada a pravděpodobně by došlo k nemístnému zjednodušení vztahů mezi šlechticem-majitelem a jeho okolím, kterému by nutně připadla snad až příliš pasivní funkce. Kromě toho chápání baroka jako teatrální kultury má tendenci k podceňování sociální relevance teatralitou obaleného, do jisté míry ritualizovaného dění.³⁷ Zdá se mi výhodnější uvažovat o utvářeném prostředí jako o dalším dějinném aktérovi či souboru aktérů (tzv. aktantů).³⁸ Věcem (např. architektuře, přírodním procesům, podobě krajiny atd.) pak nenáleží pouze pasivní funkce, ale stávají se aktivními činiteli a hybateli dějů.

---

³² Existovaly samozřejmě výjimky v podobě svobodníků, nápravníků apod.

³³ WINKELBAUER 2008, s. 10; BŮŽEK 2007, s. 90; MÍKA 1954, s. 262.

³⁴ K takovým způsobům mohla patřit například organizace řemeslné výroby, zakládání manufaktur nebo úvěrové podnikání (srov. HRBEK 2013b, s. 80–81; BŮŽEK 2007, s. 92–93).

³⁵ Vliv společenského uspořádání na podobu krajiny popisují COSGROVE 1998; WARNKE 1992.

³⁶ Srov. KNOLL 2013, s. 101–107; CHODĚJOVSKÁ – ŠIMŮNEK 2012.

³⁷ K sociálnímu pozadí rituálů v barokní kultuře MALÝ 2019, zde s. 221–231.

³⁸ LATOUR 1996.

Otázky a cíle

Zastřešující rámec mé disertační práce bude tvořit jednak současné bádání o raně novověké šlechtě v Čechách, jednak prostorová a teritoriální studia (historická geografie, částečně též sociologie prostoru), neboť podstatnou úlohou panství byla právě moc nad územím, resp. jeho správa. Za ústřední považuji otázku po vztahu majitele k jeho panství, resp. jak se tento vztah na daném území projevil. Pobělohorské Čechy jsou někdy označovány jako ráj šlechty (Volker Press),³⁹ je proto namístě se věnovat činnosti šlechty na jejím majetku v těchto specifických podmínkách. Péče o majetek také někdy figuruje jako poněkud vágní, či blíže nezkoumaný pojem, například pro označení životního období šlechtice po konci aktivní úřednické kariéry. Bude mě tedy zajímat náplň takové péče a její konkrétní projevy, přičemž primární bude zájem o území, případně vrchnostenské nemovitosti, nikoliv o jednotlivé osoby.

Jaké byly představy o dobře fungujícím a vypadajícím panství či jeho dílčích částech? Dařilo se je naplňovat, případně jaké byly důsledky neúspěchu? Měla tehdejší krajina tvorba šanci zasáhnout celé panství, nebo se týkala jen vybraných lokalit? Co bylo považováno za vhodné, užitečné či pěkné? Nakolik se jednotlivé činnosti odehrávaly na každém panství zvlášť a kdy se naopak využívalo specializace, dělby práce a specifických (mikro-)regionálních podmínek? A jakou roli v tom všem měli majitelé a majitelky panství?

Na tyto otázky se pokusím odpovědět sledováním vývoje pozemkové držby, budování rezidencí, zasahováním do náboženského života (zde především z pohledu výstavby kostelů, podpory klášterů a poutních míst) a péčí o vybrané krajinné komponenty (zahrady, vodní plochy, lesy a hospodářské dvory). Majitele chápu nejen jako uživatele zisku (nejen finančního, ale v širším pojetí profitování z toho, co panství a příslušné zázemí nabízelo), který z takto spravovaného území mohl plynout, ale také jako někoho, kdo se o panství stará s vidinou předání do další generace. V tomto kontextu vrchnost panství využívá i (spolu)utváří, přičemž její podíl je patrný především v rozhodovacím procesu, ať už jde o vydávání nařízení, vynakládání prostředků na výstavbu a opravu objektů a další vyřizování agendy. Je to také majitel, kdo má odpovědnost za panství, které ho reprezentuje, což opět v případě dobré správy může být vrchnosti ku prospěchu a dobré pověsti.

---

³⁹ PRESS 1991, s. 274.

Zároveň v případě sledovaných majitelů nejsou k dispozici explicitní zmínky, kde by se vlastníci vyjadřovali o svém vztahu k panství. Vztah mezi majitelem a dominiem tak bude muset být (re)konstruován na základě nepřímých ukazatelů. Hlavní pozornost bude soustředěna na krajinu a prostor, tedy fyzické (materiální) a vizuální projevy péče o panství (jakožto území). Další významné aspekty, k nimž by patřilo například právní ukotvení vztahu vrchnosti k pozemkovému vlastnictví nebo zadlužování alodiálních (a někdy také majorátních) statků, zůstanou ponechány stranou, jakkoliv nechci znevažovat jejich význam. Patří to zkrátka k limitům této práce, jejíž těžiště by mělo spočívat mezi estetizací a ekonomizací sledovaného území (dominia).

Časové a prostorové vymezení

Práci je soustředěna přibližně na období mezi roky 1600 a 1750, přičemž bližší pozornost je věnována období v letech 1620 až 1740, zatímco zbytek nebude zkoumán tak podrobně a slouží především pro dotvoření časového kontextu a nastínění některých vývojových linií a procesů. K tomu ostatně opravňuje i příchod příslušníků sasko-lauenburského rodu do Čech a následné vymření rodu i v ženské linii.

Počátek zkoumaného období (1600) byl zvolen tak, aby bylo možné podchytit i vývojové tendence nastupující již před třicetiletou válkou. Jádro práce tvoří tzv. období baroka, jež v historiografii posledních desetiletí prošlo a prochází pozoruhodným vývojem od jeho pojetí jako temna, útlaku a germanizace, jež vystřídala antiteze v podobě zpochybnění převládajícího narativu (někdy dokonce jeho popřením) a zdůrazněním konjunkturních období a úspěšného zakořenění barokní kultury v čele s hodnotnou architekturou.⁴⁰ Dnešní konsenzuální pojetí pracuje snad již více vyváženě mezi oběma póly a snaží se méně generalizovat. Tímto prizmatem, s ohledem na lokální specifika, se pokusím nahlížet i problematiku pojednávanou v mé disertaci, která bude časově dovedena do období nastupujícího osvícenství.⁴¹ Tou dobou jednak docházelo k proměně dobového diskurzu (včetně pohledu na šlechtu, její majetek a privilegia, hospodářství i správu území), navíc do vztahu mezi majitelem a panstvím (a poddanými) začal zásadním způsobem vstupovat stát.⁴² Počátek této „osvícenské“ proměny (spíše ještě z vlastní iniciativy šlechty než státu) je

---

⁴⁰ K pojmu „temno“ ve spojení s barokním obdobím srov. ČORNEJOVÁ 2022, s. 9–12.

⁴¹ K osvícenství nejnověji TINKOVÁ 2022, zde s. 76–99.

⁴² Ke změnám náleží také zdanění dominikálu (1756) – srov. CERMAN 2011, s. 461–476.

částečně vysledovatelný již na konci první poloviny 18. století a hypoteticky lze předpokládat, že se takové náznaky objevily i na sledovaných panstvích.

Pro periodizaci vývoje českých zemí (se zohledněním dopadu na podobu panství a vrchnostenského hospodaření) ve sledované době je možné použít následující dělení⁴³: první etapu, během níž se Julius Jindřich objevil v Čechách, lze charakterizovat jako konec míru (přibližně 1600–1620). V této době, již po konci renesanční konjunktury 16. století, končí rudolfínská epocha za jejíž dozvuk lze snad ještě považovat i vládu Matyáše II. Přiosτρují se náboženské spory, přichází nové rody a vymírají některé významné české rody (Smiřičtí, Rožmberkové, Perštejnové). Druhou fází lze nazvat obdobím restrukturalizace pozemkové držby (1620–1650), jež se v podstatě překrývá s třicetiletou válkou a všemi změnami které přinesla či urychlila. Po ní přichází poválečná agrární deprese (zhruba 1650–1680), během níž vedle konsolidace šlechtického velkostatku probíhá také důležitá misijní (protireformační) činnost započatá již v první polovině století.⁴⁴

Přibližně od osmdesátých let 17. století dochází k oživení hospodářství, přibývá populace a začíná se více stavět. Do vypuknutí válek o rakouské dědictví je poměrně obtížné vidět v tomto téměř 60 let dlouhém časovém úseku jemnější periodizaci. Je však zřejmé, že komplexnější pojetí krajinářských areálů, které je významné z hlediska komponované krajiny a otisku moci v ní, vzniká až po roce 1700. Též některé reformy spojené s koncem vlády Leopolda I. a Josefem I. významně promlouvají do situace na panstvích (např. daňová zátěž) a koncentrují se kolem roku 1710, který je možné brát za pomyslný, avšak velmi měkký mezník. Po tomto roce vrcholí stavební aktivita českého baroka, a to přibližně do roku 1730.

V průběhu třicátých let došlo ke zdatelnému finančnímu vyčerpání monarchie z neustálých válek. Ostatně vláda Karla VI. je někdy (právě pod vlivem posledních let jeho vlády a událostmi z počátku vlády Marie Terezie) nazívána jako neúspěšná. S počátkem válek ve čtyřicátých letech 18. století pochopitelně došlo také k útlumu stavební činnosti šlechty. Stavebníci (tj. majitelé panství) navíc začali dbát jiných hodnot náboženských, (morálně-)ekonomických i estetických.⁴⁵ Postupný přechod směrem k nábožensky tolerantnímu smýšlení, merkantilistické (kamaralisticke) nauce a klasicizujícím formám architektury spadá na samotný okraj časového záběru této práce a je v materiálech, s nimiž jsem pracoval,

---

⁴³ Podobnou periodizaci nabízí i VALENTA 2011, s. 45–46; HOJDA 1992.

⁴⁴ K hospodářskému vývoji srov. MAUR 1981, zde s. 210.

⁴⁵ TINKOVÁ 2022, s. 24–29.

znatelný spíše v náznacích.⁴⁶ Tato poslední etapa, během níž se sledovaných panství ujímají noví majitelé, kteří musejí čelit výzvám souvisejícím s válečným děním, spadá do přibližně do let 1730–1750.

K hlubší analýze jsem si vybral někdejší panství sasko-lauenburských vévodů, tedy s časovým přesahem před i za jejich činnost. K těmto lokalitám mě vedou dva důvody: 1) Državy sasko-lauenburských vévodů, později pak bádenských markrabat v západních Čechách (zejména panství Ostrov a Toužim) a bavorských vévodů v severních (Zákupy, Horní Police, Ploskovice) a středních Čechách (Buštěhrad, Tachlovice, Zvoleněves), tvoří poměrně velká území v oblastech s různými přírodními podmínkami. Lze tedy pracovat s hypotézou, že i přes rozdílné přírodní podmínky i předchozí historický vývoj docházelo k určité unifikaci (tzv. kulturní jednotě) pomocí kulturně-společenského utváření prostoru. Zároveň je možné sledovat další vývoj od doby, kdy se území rozpadlo na dva celky, z nichž každý náležel jinému majiteli. 2) Těmito državami jsem se zabýval ve diplomové práci, avšak pouze z hlediska krajiny.⁴⁷ Pro relativně dobré pramenné dochování, a naopak malé zpracování považuji za vhodné se tomuto území dále věnovat a rozvíjet započaté bádání. Disertační práce se od té diplomové (a její knižní podoby) liší jak metodologií a tematickým uchopením jednotlivých kapitol, tak především mnohem hlubší reflexí pramenné základny. Předkládaná disertace ve větší míře zahrnuje hospodářské aktivity (včetně instrukcí) a významně rozšiřuje dosavadní zpracování témat jako jsou rezidence, zahrady či lesy. Právě environmentální aspekt považuji za jedno z významných obohacení, které se týká jak lesů, tak tématu vody.

Z pohledu sasko-lauenburského rodu, byla většina tohoto obrovského majetku získána během jediného desetiletí v letech 1623–1632. Roli v tom hrálo jak přerozdělování konfiskátů, tak výhodný sňatek. Rád bych ovšem alespoň z hlediska koncentrace pozemkového majetku zohlednil historii jdoucí před sasko-lauenburské majitele, neboť kořeny řady procesů, s nimiž se vévodové potýkali, sahají před jejich působení. Dále bylo dominium rozšiřováno, a to jednak přikupováním menších statků v nejbližším okolí (často i po jednotlivých vsích), jednak nákupem větších statků či panství. Větší celky byl zakoupeny v šedesátých letech 17. století (Hauenštejn, Měděnec, Ploskovice), kdy se Šlikové pod vlivem agrární deprese zbavovaly své

---

⁴⁶ Přelomu baroka a osvícenství se v poslední době věnovala Veronika ČAPSKÁ, *Mezi texty a textiliemi. (Swéerts-)Šporkové, textové praxe a kulturní výměna na přelomu baroka a osvícenství*, Praha 2016.

⁴⁷ Diplomová práce byla členěna podle jednotlivých panství, na nichž byly následně popsány urbanisticko-krajinářské kompozice (srov. VOKURKA 2018a; VOKURKA 2022b).

základny v méně úrodných částech Čech, především západních Čechách. Další velké celky byly zakoupeny až v letech 1726 (posázavské panství Kácov) a 1732 (rozlehlé a úrodné panství Tachlovice SZ od Prahy), tedy po rozdělení domény mezi dědičky. Obě akvizice byly opět iniciovány finančními problémy prodávajícího. Kromě toho bude potřeba věnovat pozornost několika zvažovaným, avšak nakonec neuskutečněným transakcím (srov. oddíl Nákup panství).

Návaznost na dosavadní bádání

Různorodost studovaných panství se projevuje i v odborné literatuře. Pokud nechce historik spoléhat pouze na prameny (což ostatně ani dost dobře nejde), musí se vypořádat i s pracemi svých předchůdců, přičemž je nutné brát ohled na různé zájmy i možnosti jednotlivých autorů. V případě literatury lokální provenience padá na váhu také různá míra kvality a dostupnosti. Než bude představena literatura věnující se problematice šlechtického velkostatku a barokní krajiny, je potřeba jmenovat základní práce zaměřené přímo na dotčené rody a jejich statky. Tento výčet nelze považovat za úplný a některé dílčí práce budou citovány v příslušných kapitolách.

Sasko-Lauenburskému rodu se věnovali především badatelé z oblasti historického Lauenburska. Základem byla až do nedávna práce Petera Kobbeho a řada statí různých autorů vycházející v časopise *Lauenburgische Heimat* (pod různými názvy má časopis tradici od roku 1884).⁴⁸ Troufám si však tvrdit, že Kobbeho práce byla v minulých letech v mnoha ohledech překonána vydanou disertací Franzisky Hormuth, která studovala sasko-lauenburskou dynastii od jejího počátku po úplné vymření rodu.⁴⁹ Již v druhé polovině 20. století se sasko-lauenburským vévodů raného novověku věnoval Hans-Georg Kaack, který podnikl výzkumy také v tehdejších československých archivech.⁵⁰ Pro současnou českou historiografii se pak stal referenčním zdrojem informací především článek Petra Matě, který shrnul zakotvení a pozici členů rodu v českých zemích.⁵¹ Pozornost také lákaly obě sasko-

---

⁴⁸ KOBBE 1837; Lauenburgische Heimat: <https://hghl.org/publikationen/lauenburgische-heimat.html> (dostupné dne 6. února 2023).

⁴⁹ HORMUTH 2020.

⁵⁰ KAACK 1989.

⁵¹ MAŤA 2010.

lauenburské princezny, přičemž sympatie vzbuzovala spíše Sibylla Augusta,⁵² zatímco její sestra zůstala do značné míry zahalena nepříliš lichotivou stereotypizací.⁵³

Další studie byly věnovány sledovaným panstvím, ať už souhrnně celému dominiu,⁵⁴ nebo dílčím celkům. Bohatá je literatura k Ostrovu, což je tradice, v níž dnes pokračuje především památkář Lubomír Zeman,⁵⁵ který navazuje na celou řadu předchůdců sahající hluboko do 19. století.⁵⁶ Pozornost byla věnována pochopitelně také Toužimi, byť zde schází moderní monografické zpracování.⁵⁷ Další časopisecké studie se zaměřily na režijní hospodaření a na stavební vývoj rezidence.⁵⁸ Jiří Schierl se pak kromě Toužimi zabýval také nedalekou Útvinou.⁵⁹ Řada panství své badatele stále nenašla. O to pozoruhodnější jsou tři diplomové práce zaměřené na Buštěhrad, Tachlovice a Kácov.⁶⁰ Zjednodušeně lze konstatovat, že zatímco autorky těchto prací chápaly studium správy a hospodaření velkostatku jako předpoklad pro dějiny poddaného lidu, je mým primárním cílem právě studium onoho území a zázemí (infrastruktury), které mohl jak velkostatek, tak jeho majitel využívat.

Ve své práci bych chtěl zdůraznit snahy o integraci panství skrze práci s krajinou, architekturou a urbanismem, neboť panství bylo jak funkční ekonomickou jednotkou, tak zároveň reprezentovalo svého majitele vůči ostatním – jak šlechtě, tak jeho poddaným. Oboje mělo vliv na legitimitu majitele a udržení sociálního řádu (disciplinace). Pro vlastní stavební činnost je pak důležitý vztah mezi stavebníkem a architekty a staviteli.⁶¹ Kromě návaznosti na představené studie o rodech, které stojí v centru zájmu této práce, budu proto navazovat na dva důležité směry domácího bádání, a to na 1) hospodářské dějiny raného novověku (slovy marxistické historiografie pozdně feudálního velkostatku, jehož studiu bylo věnováno mnoho

---

⁵² RENNER 1955; KAACK 1983. K jejímu mecenášství a stavební aktivitě GENSICHEN 2015; MEUKOW – TROLL 2013; GRIMM 2010; GRIMM 2008.

⁵³ Srov. MAŤA 2002. K Anně Marii Františce nejnověji MALÍŘ 2022; ke stavební činnosti především řada prací Petra Macka (některé s Pavlem Zahradníkem) – MACEK 2007. K druhému manželství (velko)věvodkyně srov. PAVLÍČEK 2015.

⁵⁴ HANKE 1964; TLAPÁK 1990.

⁵⁵ Monografii ZEMAN a kol. 2001 doplňuje řada dílčích studií, zejména k ostrovské zahradě (srov oddíl *Zahrady*).

⁵⁶ Z více či méně starých prací jsou nejdůležitější FIALA 1998; KÜHNEL 1923; SOMMER 1866.

⁵⁷ Nejblíže k němu má KAHABKA s kol. 1988; na něj se snažili navázat MARÍK 1993 a SCHIERL 2009. Ze starších prací především GNIRS 1933.

⁵⁸ K hospodaření RYBA 1992; ke stavebnímu vývoji SCHIERL 1998; SCHIERL 2001.

⁵⁹ SCHIERL 1997.

⁶⁰ Buštěhrad: SÝKOROVÁ 1961; Kácov: KUBÍČKOVÁ 1961; Tachlovice: PLESKAČOVÁ 1961. Za upozornění na tyto diplomové práce vděčím PhDr. Jiřímu Hrbkovi, Ph.D. Tachlovickému panství se věnoval také KLEMPERA 2006, jehož práce však podává čtenáři také řady zavádějících či mylných informací, z nichž některé pocházely ze studií Otakara Špecingera.

⁶¹ K tomu ZAHRADNÍK 2018.

pozornosti především v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století); a 2) na výzkum fenoménu tzv. (české) barokní krajiny.

Ačkoliv mi v této práci nejde o výnosnost režijního velkostatku, jsou její součástí také hospodářsky významné plochy a objekty, které tvořily nezbytné zázemí tomuto hospodaření. Zatímco pro předbělohorské období existuje velké množství studií o šlechtickém velkostatku, pro dobu 17. a 18. století je situace o něco chudší. Předmětem zájmu byla především témata jako postavení poddaných, robotní a námezdní práce, výnosnost a různé oblasti podnikání, zatímco otázky týkající se geografie, prostoru, krajiny a land-use – jakkoliv nezůstávaly zcela stranou – nepatřily k těm primárním.⁶² Proměnu a zároveň určitou **renesanci hospodářských dějin** raného novověku ilustroval také nedávný panel věnovaný tomuto tématu na 12. Sjezdu českých historiků v Ústí nad Labem.⁶³ Charakteristický byl často právě odklon od kalkulací výnosnosti a zaměření se na behaviorální, genderové, morální či estetické aspekty ekonomiky a managementu. Inspirativní pro tuto disertaci byly zejména příspěvky Marie Ryantové a Tomáše Knoze.⁶⁴

Nezbytné je ovšem připomenout starší práce věnované pobělohorskému velkostatku. Na příkladu velkostatku Uherský Brod v první polovině 17. století se problematice věnoval Josef Válka.⁶⁵ Na specifika komorního velkostatku v 17. století se mimo jiných orientoval Eduard Maur,⁶⁶ který také dokázal přehledně shrnout základní vývojové etapy feudálního velkostatku obecně.⁶⁷ Rovněž komorním panstvím věnovala svou nedávnou disertaci Zuzana Vlasáková, která se zaměřila na správu a úřednictvo.⁶⁸ Těsně za pomyslný pobělohorský mezník sahá také nedávná studie Jiřího Koumara k zahořanskému velkostatku.⁶⁹ Proměnu vrchnostenských provozů na panství Kostelec nad Černými lesy (které zároveň jako majetek Lichtenštejnů ztratilo během 17. století svou rezidenční funkci) zachytila Alena Nachtmannová.⁷⁰ Hospodaření na jednom z mnoha lobkovických panství (Vysoký Chlumeč) se věnovala Marie

---

⁶² Přehled literatury k těmto tématům podává RYANTOVÁ 2014, s. 7–32.

⁶³ Jednalo se o panel P40 konaný 21. září 2022, garantovaný Markem Vařekou a Václavem Ledvinkou s názvem *Hospodářské dějiny raného novověku – proměny akcentů, konceptů a paradigmat.*

⁶⁴ Marie Ryantová, *Ženy v pozadí, či jako aktivní hospodářky? Podíl šlechtičen na správě raně novověkého velkostatku*; Tomáš Knoz, *Zadání architektonického a uměleckého díla v raném novověku. Mezi hospodářskými dějinami a dějinami umění.*

⁶⁵ VÁLKA 1956.

⁶⁶ MAUR 1976a; MAUR 1990.

⁶⁷ MAUR 1976b; MAUR 1981.

⁶⁸ VLASÁKOVÁ 2021.

⁶⁹ KOUMAR 2020.

⁷⁰ NACHTMANNOVÁ 2008.

Ryantová, která svým záběrem kromě 17. století pokryla i část století následujícího.⁷¹ Podobný časový rozsah volil i Jaroslav Čechura pro studium krizového managementu dvou schwarzenberských panství.⁷² Aleš Valenta zase studoval hospodářský vývoj panství Chlumeck nad Cidlinou, kde vznikla také významná rezidence (Karlova Koruna), s těžištěm zájmu v první polovině 18. století.⁷³ Otázkou výnosů panství se zabýval Josef Tlapák, přičemž se věnoval mimo jiné také panstvím bavorských vévodů, která jsou předmětem zájmu v této práci.⁷⁴ Stručně se k dějinám velkostatku v 18. století vyjádřil také Josef Kazimour, a to zejména s ohledem na tzv. raabizaci.⁷⁵ Několika panstvím z různých oblastí Čech se do detailu (spíše na úrovni nižší než panství) věnoval mezinárodní výzkumný tým kolem Eduarda Maura a Markuse Cermana.⁷⁶ Stejně tak nejde opomenout některé práce zabývající tzv. krizí 17. století a produkcí pro různé typy trhů (lokální – regionální – vzdálené).⁷⁷

Další badatelský proud představuje **studium barokní krajiny** (resp. krajiny v době baroka), které lze do jisté míry považovat za české specifikum. Přestože chápání a vymezení jednotlivých krajin může podléhat různým kritériím, nemalá část prací se soustředí na území vybraného majitele, tedy konkrétní panství či dominium. K nejstarším pracím, které si všímají propojení architektury a krajiny, jsou články Zdeňka Wirtha, které akcentují především Valdštejnovo Jičínsko.⁷⁸ Řadu dílčích výzkumů a studií k této oblasti (v geografickém smyslu), která měla pro formování diskuze o barokní krajině vskutku určující význam, shrnuje monumentální syntéza autorů soustředěných kolem Petra Uličného.⁷⁹ Skvělou prací, která se soustředí na oblast tzv. šlikovského Jičínska a Kopidlanska, je monografie Lucie Rychnové, která studovala krajinotvorbu Františka Josefa Šlika.⁸⁰

K obecněji laděným textům lze řadit práce Zdeňka Kalisty⁸¹ a Dobroslava Líbala,⁸² kteří pracovali s interpretací architektury a sochařské výzdoby v krajině, což akcentoval také

---

⁷¹ RYANTOVÁ 2014.

⁷² ČECHURA 2020a. Novější Čechurova práce (ČECHURA 2021), která nese název regionu Třeboňsko ve svém názvu, se pak orientuje především na problematiku poddaných a jejich hospodářských aktivit; z hlediska studia přístupu vrchnosti k danému území (jak je sledováno v předkládané disertaci) ji lze využít spíše okrajově.

⁷³ VALENTA 2002.

⁷⁴ TLAPÁK 1988; TLAPÁK 1990.

⁷⁵ KAZIMOUR 1921.

⁷⁶ CERMAN – MAUR 2002.

⁷⁷ Miroslav HROCH – Josef PETRÁŇ, 17. století – krize feudální společnosti?, Praha 1976.

⁷⁸ WIRTH 1925; WIRTH 1941; MORÁVEK – WIRTH 1946 (Za upozornění na poslední zmíněnou publikaci děkuji Mgr. Evě Chodějovské, Ph.D.).

⁷⁹ ULIČNÝ a kol. 2017.

⁸⁰ RYCHNOVÁ 2020. Zde je také (s. 14–24) představen vývoj studia historické (především barokní) krajiny pro celé Jičínsko (tedy jak valdštejnské, tak šlikovské).

⁸¹ KALISTA 2014. Poprvé vyšlo v Mnichově roku 1982.

⁸² LÍBAL 1991; LÍBAL 1994.

Mojmír Horyna.⁸³ Krajinného kontextu uměleckých děl východočeského baroka si byl dobře vědom Ivo Kořán.⁸⁴ I na tuto tradici kunsthistorického bádání k historické krajině navázala Kristýna Drápalová, která se soustředila na oblast Podkrušnohoří.⁸⁵ Do této tradice spadají také práce Petra Macka, který jako první upozornil na osově komponované krajiny v okolí sídel Anny Marie Františky Sasko-Lauenburské.⁸⁶

Akcí z prostředí mimo historické vědy byly práce Jiřího Sádla a Petra Hájka,⁸⁷ které zákonitě vyvolaly náležitou reakci z řad historické obce.⁸⁸ I tyto podněty však vedly ke snaze o integraci dalších oborů (estetika, geografie, architektura atd.) do výzkumu krajiny v minulosti. Dalším okruhem, jenž by měl být zmíněn, jsou práce zabývající se historickou krajinou v současnosti, tedy její identifikací, návrhem památkové ochrany, možnostmi využití a vhodným managementem s ohledem na historické dědictví. K autorům takových prací náležejí především krajinní architekti, památkáři a další odborníci.⁸⁹ Zdařilé interdisciplinární pojetí je charakteristické pro práce Markéty Šantrůčkové, zaměřené na mladší období (od druhé poloviny 18. století).⁹⁰

Pevné místo tématu krajiny ve výkladu českých dějin 17. a 18. století dobře ilustrují texty Jiřího Mikulce.⁹¹ Velkou zásluhu na etablování výzkumu raně novověké krajiny v historických vědách má Eva Semotanová, pro niž je charakteristický historickogeografický přístup pracující s hmotnými památkami v krajině, písemnými prameny, stejně jako se starými mapami.⁹² Fenoménu barokní krajiny na panství broumovských benediktinů se věnovala Eva Chodějovská,⁹³ která má také stěžejní zásluhu na reprezentativní kolektivní monografii o barokní krajinotvorbě ve východních Čechách.⁹⁴ Jakkoliv nemá smysl zde zvláště rozebírat jednotlivé kapitoly této knihy, dovoluji si speciálně upozornit na studii Jiřího

---

⁸³ HORYNA 1987.

⁸⁴ KOŘÁN 1971a; KOŘÁN 1971b.

⁸⁵ BACHTÍK – DRÁPALOVÁ 2016; DRÁPALOVÁ 2017.

⁸⁶ MACEK 1987.

⁸⁷ SÁDLO – HÁJEK 2004a; SÁDLO – HÁJEK 2004b; SÁDLO – POKORNÝ – HÁJEK – DRESLEROVÁ – CÍLEK 2005, s. 169–192.

⁸⁸ MAUR 2007.

⁸⁹ KUČA (red.) a kol. 2020; EHRlich (red.) a kol. 2020; ŠTRÉBLOVÁ HRONOVSKÁ – KUPKA (red.) a kol. 2013; KULIŠŤÁKOVÁ (red.) a kol. 2011; KUPKA 2010.

⁹⁰ ŠANTRŮČKOVÁ 2014; LIPSKÝ – ŠANTRŮČKOVÁ – WEBER a kol. 2011; ŠANTRŮČKOVÁ – HOJDA – KRUMMHOLZ a kol. v tisku.

⁹¹ MIKULEC 2009; obdobně v kolektivní monografii BĚLINA – KAŠE – MIKULEC – VESELÁ – VLNAS 2011, s. 448–457.

⁹² SEMOTANOVÁ 2007a; SEMOTANOVÁ 2007b; SEMOTANOVÁ 2009; SEMOTANOVÁ 2010.

⁹³ CHODĚJOVSKÁ 2015.

⁹⁴ CHODĚJOVSKÁ a kol. 2020.

Hrbka k hospodářskému využití krajiny,⁹⁵ v níž Hrbek do jisté míry propojuje starší tradici bádání o velkostatku s novějšími přístupy k historické krajině. Výzkum krajiny v době baroka si v poslední době klade především otázky po vztahu stavebníka (majitele) a architekta či stavitele. Soustředí se především na komponování krajinářských celků (areálů), přičemž v poslední době se snaží reflektovat i subtilnější formy, než jakými jsou velkolepé osově kompozice kolem rezidenčních sídel. Někteří badatelé také propojují výzkum krajinotvorby s vývojem kariéry daného stavebníka.⁹⁶

Z pohledu reprezentace prostoru a krajiny jsou důležité také mapové a obrazové prameny. Aspektům mapování a zobrazování šlechtických panství v raném novověku se dlouhodobě věnuje Robert Šimůnek.⁹⁷ Starými mapovými díly se zabývá také Eva Chodějovská.⁹⁸ Studie obou naposledy zmíněných autorů odkazují rovněž na dlouhou, a přece stále živou tradici studia starých map započatou již Františkem Roubíkem, Ivanem Honlem a Karlem Kuchařem. Rozmanitost přístupů ke krajině/krajinám raného novověku shrnula před časem v přehledové práci právě Eva Chodějovská.⁹⁹ Určitou aktualizaci tohoto přehledu nabízí úvodní kapitola nedávno publikované kolektivní monografie pod vedením Roberta Šimůnka.¹⁰⁰

Za nesmírně cenné pro tuto práci jsou studie zaměřené na zkoumání většího množství panství jednoho vlastníka. Zde jde především o nedávnou monografii Lucie Rychnové k panstvím Františka Josefa Šlika, výzkumy Jiřího Hrbka k Valdštejnům (byť nejsou primárně zaměřeny na krajinu), nebo na mladší období zaměřené texty Markéty Šantrůčkové, která se věnovala černínské krajinotvorbě.¹⁰¹ Z kolektivních projektů, byť také s těžištěm v mladší než zde sledované době, je potřeba zmínit práci o schwarzenberské krajině na panstvích Třeboň a Hluboká.¹⁰² Práci s krajinou na panstvích Lysá nad Labem, Choustníkovo Hradiště a dalších lze sledovat v dnes již klasické práci Pavla Preisse.¹⁰³

---

⁹⁵ HRBEK 2020.

⁹⁶ K tomu podrobněji VOKURKA 2020a a RYCHNOVÁ 2020.

⁹⁷ ŠIMŮNEK 2014; ŠIMŮNEK 2018.

⁹⁸ CHODĚJOVSKÁ 2020b.

⁹⁹ CHODĚJOVSKÁ 2012.

¹⁰⁰ ŠIMŮNEK – MOČÍČKOVÁ – VOKURKA 2022 (ke specifickým subtématům potom další kapitoly knihy).

¹⁰¹ RYCHNOVÁ 2020; HRBEK 2015, 2013a; 2013b; ŠANTRŮČKOVÁ 2014.

¹⁰² OURODOVÁ-HRONKOVÁ (red.) a kol. 2017. Těmto panstvím věnoval nedávnou monografii také ČECHURA 2020a.

¹⁰³ PREISS 2002.

Jedním z pilířů reprezentace majitelů panství byl důraz na obraz dobrého hospodáře. Na druhou stranu, jakkoliv se jednalo o důležitý aspekt, ne všichni mu přikládali stejnou váhu, což mohlo souviset s preferovaným způsobem života či kariéry. Za dobrého hospodáře byl obvykle považován šlechtic-muž (Hausvater), který řádně spravoval svůj majetek. Tato řádná správa ale zdaleka nespočívala pouze v ekonomickém úspěchu, nýbrž také ve vzhledu sídla (rezidence), ve zbožnosti a poslušnosti (důvěře) poddaných, kteří patřili do souboru entit podléhajících této „otcovské“ péči. Podle teze Petera Hersche bylo „*katolické hospodaření*“ (Hersche používá termíny jako *barocke Ökonomie* a *katholischer Wirtschaftsstil*) zaměřeno primárně nikoliv na generování zisku, ale na uspokojování potřeb (poptávky).¹⁰⁴ Proto nelze dávat do přímé souvislosti dobrého hospodáře (či spíše jeho obraz a pověst) s finanční stránkou jeho činností. Naopak důraz byl kladen v první řadě na zemědělství, neboť skrze něj bylo možné zajistit výživu pro poddané, ale také zvířata a celkově bylo obdělávání půdy nahlíženo jako péče o území. Dále byly akcentovány řemeslná výroba a umění, zatímco obchodu – tolik Hersche – nebyla přikládána taková váha.¹⁰⁵

Hospodaření šlechtičny-ženy (často jen jako poručnice) bylo obvykle chápáno jako dočasné; typicky než doroste mužský potomek do věku, kdy se sám bude moci chopit vlády. Vzhledem k tomu, že žena, která se dostala ke správě majetku, byla většinou vdova, vedla její činnost k řadě církevních fundací, a to v souladu s obrazem dobré vdovy.¹⁰⁶ Naopak pořádání velkolepých světských festivů by ji v očích dobové společnosti mohlo uškodit. Jiným případem je budování honosných rezidencí, které byly do značné míry chápány ve spojitosti s rodem a rodovou prestiží více než s konkrétní osobou-ženou a její marnotratností.¹⁰⁷ Vdovský status dával ženě oproti postavení v manželství mnohem větší míru nezávislosti v otázkách právních i hospodářských.¹⁰⁸ Podstatné pro oba typy reprezentace je, že se odrážely zejména na venkovských panstvích, nikoliv v městských centrech, jakými byla Praha či Vídeň, kde reprezentace nabírala jiných forem, byla zaměřena na jiné publikum a sledovala dosáhnutí jiných cílů.

---

¹⁰⁴ HERSCHE 2006, s. 945.

¹⁰⁵ HERSCHE 2006, s. 442–456.

¹⁰⁶ Srov. ILG 2015; k očekáváním o chování vdovy také BASTL 2000, s. 81.

¹⁰⁷ Srov. HECHT 2017; VALENTA 2011, s. 42.

¹⁰⁸ ŠTEFANOVÁ 2014, s. 24. Příkladem může být například Polyxena z Lobkovic. K jejímu hospodaření RYANTOVÁ 2016, s. 187–206 a 410–413. Pozornost v poslední době byla věnována také Marii Terezii Savojské (OULÍKOVÁ 2019a; ČECHURA 2019).

Kromě vlastní podoby jednotlivých panství, honosných rezidencí, vyzdobených kostelů a (prosperujících) hospodářských dvorů mohla k reprezentaci dobrého hospodáře sloužit i vyobrazení výše zmíněných objektů. Jednalo se obvykle nejrůznější vedutistické pohledy, obrazové mapy nebo malby, případně kombinaci jednotlivých kategorií.¹⁰⁹ Tyto obrazy pak bývaly k vidění v některé z rezidencí majitele, ať už v městské nebo venkovské. Přeci jen život šlechtice na venkově, spojený někdy i s rezignací na zastávání významných úřadů (zatímco činnost žen v úřadech nebyla myslitelná), nebyl brán jako samozřejmost a bylo vhodné takové pozici pomocí reprezentace dodat náležitou vážnost. Teprve potom mohl být šlechtic chápán jako dobrý hospodář, a ne jako podivín, jenž se vyhýbá společnosti.

K řádné péči o rodový majetek vycházela nejrůznější pojednání, označovaná souhrnným názvem *Hausväterliteratur*. Nejznámějším příkladem je dílo Wolfa Helmhardta Hohberga *Georgica curiosa* z roku 1682, avšak podobné literatury vycházelo velké množství, často v opakovaných vydáních.¹¹⁰ Obsah tvořily rady a návody, jak by měla vypadat šlechtická rezidence a její zahrada, jak se o ně správně starat a skloubit různé nároky na reprezentaci s praktickou stránkou věci; dále se vyskytovala doporučení týkající se polního a lesního hospodářství, stejně jako péče o dobytek i lesní zvěř. Lze jen litovat, že se nedochovaly (resp. nejsou mi známy) podrobnější soupisy knihoven zde sledovaných rodů. Obeznamenost majitelů a jejich správců s podobnými díly je však téměř jistá.

Jedním z cílů této práce bude postihnout dopad reprezentačních a hospodářských aktivit šlechty na podobu panství. Nakolik se na správě a managementu podíleli i šlechtičtí majitelé a nakolik za ně tuto práci vykonávalo úřednictvo? I to bude dílčí součástí této práce, neboť jedině tak lze nahlédnout do procesu rozhodování o využití ploch a podobě krajiny. Zároveň taková nařízení ovlivňovala hospodářský prospěch (zisk) ze spravovaného dominia.

Kulturní krajina panství

Dalším aspektem práce však bude snaha postihnout i (funkčně-)estetickou stránku podoby panství – tedy především odraz reprezentace majitele panství zřetelný v krajině. Půjde tedy především o budovy stavěné majitelem nebo s jeho přispěním, často nesoucí příslušný erb. Kromě toho bylo zřizováno množství zahrad či alejí, které zdůrazňovaly příslušné stavby

---

¹⁰⁹ CHODĚJOVSKÁ 2020b; k terminologii a typologii ŠIMŮNEK 2018, s. 16–22.

¹¹⁰ HOHBERG 1682. Na příkladu knihovny Františka Josefa Šlika RYCHNOVÁ 2020, s. 245–250.

(kostely, zámky, ale i tzv. drobnou sakrální architekturu) a poutaly k nim pozornost. V takovém případě lze mluvit o komponované krajině. Zde je důležité podotknout, že stránka hospodářská není nikterak striktně oddělena od stránky estetické a reprezentační, jde ruku v ruce s výše popsaným obrazem dobrého hospodáře.

Výrazné krajinné kompozice lze nalézt mimo jiné kolem sakrálních staveb (kostely, kláštery, kaple), mnohdy poutních míst. Taková místa (vydělovaná jako sakrální či sakralizovaná krajina) pak bývají někdy pojednávána odděleně od širších vazeb a symbolických asociací v rámci větších, zároveň však heterogenních prostorových celků. Nicméně většina badatelů a badatelek se shoduje na nemístnosti rozlišování profánního a sakrálního, neboť předmoderní doba neměla tyto kategorie odděleny. I zde, ač z metodických důvodů vyděluji samostatnou kapitulu věnovanou „sakrální topografii“, chápu sakrální stavby a jejich okolí jako nedílnou součást prostoru a krajiny sledovaného období. Mnohé kompozice ostatně dávají smysl teprve v souvislosti – „sakrální“ a „světské“ objekty tvořily na sledovaných panstvích dohromady smysluplný a pro dobové aktéry asi zcela přirozený celek.

Ke konkrétním projevům reprezentace v krajině tedy náležejí budovy různého typu (objekty rezidenční, sakrální i hospodářské), stejně jako sloupy se sochami, síť cest, alejí, průhledů a okolních ploch (zahrady, obory, rybníky a další). To vše spoluutvářelo krajinu, do níž se zároveň promítala sociální hierarchie, neboť krajinné kompozice akcentovaly vybraná místa, a to zpravidla ta, která patřila vrchnosti, případně významné církevní stavby apod. Přestože takové pojetí je blízké řadě dalších autorů, nepodmiňuji vznik kompozic „barokní krajiny“ specifickým reliéfem (zvlněný terén). Ačkoliv morfologie byla pochopitelně využívána ve prospěch výsledného efektu, nelze říct, že by specifický typ krajiny byl podmínkou vzniku kompozic, které byly realizovány na řadě panství s velmi odlišnými přírodními podmínkami. Stavebníci spíše pracovali s tím, co měli k dispozici. Za problematiku považují také vidět v dobových kompozicích harmonické vztahy.¹¹¹ Ať už jsou myšleny harmonické vztahy mezi člověkem a přírodou, nebo odraz harmonických sociálních vztahů do podoby krajiny, jde spíše o iluzi či idealizaci dobových vztahů, v některých případech možná též přání stavebníka. Na druhé straně ovšem nelze opomenout dobově přítomný ideál života na venkově, stavěný do kontrastu se zkaženými mravy ve městech a u velkých dvorů.

Rovněž je potřeba nazírat krajinotvorbu jako spíše obecný dobový rys, který tměl delšího trvání, než jakému byla dosud věnována většina pozornosti. Těžko se spokojit s představou,

---

¹¹¹ Srov. CHODĚJOVSKÁ – SEMOTANOVÁ 2014, s. 168.

že barokní krajinotvorba byla úzce svázána s jednotlivými výraznými osobnostmi první poloviny 18. století a po jejich smrti taková činnost zaniká.¹¹² Vzhledem k časovému rozsahu však není ambicí této práce zkoumat předchozí či pozdější vztah stavební činnosti a komponování krajiny. Je však pozoruhodné, že s barokní krajinotvorbou jsou spojeny osoby, které zažívaly určité příkoří či neúspěch (např. problematické vnímání Šporka tradiční aristokracií, Šlikova stagnující kariéra a bezdětnost, spory toskánské (velko)vévodkyně s druhým manželem nebo politické neúspěchy Ludvíka Viléma Bádenského).

Prameny

Předkládaný text vychází kromě uváděné literatury také z práce s dobovými písemnými prameny, uloženými zpravidla ve rodových archivech a fondech příslušných velkostatků. Jedná se nejčastěji o popisy panství, urbáře, instrukce a v neposlední řadě také o aktový, méně též účetní materiál. Důležitým pramenem pro ostrovská panství je tzv. *Bílá kniha*, tj. urbář s popisem jednotlivých panství z roku 1695.¹¹³ Dále se v rodových archivech nacházejí korespondence s vrchnostenskými úředníky, v nichž lze zásahy majitele do správy a podoby území sledovat. Významné byl především soubor fondů Národního archivu v Praze *Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků Praha – Administrace toskánských statků* a jeho jednotlivé části vytvořené podle spisových pododdělení.¹¹⁴ Pro zjednodušení cituji tyto fondy jako „ATS“ a příslušné spisové pododdělení (tj. *společné*, nebo nazvané podle příslušného panství). Podobně nezastupitelnou roli měly i fondy Státního oblastního archivu (SOA) v Plzni, pobočka Klášter u Nepomuku, kde jsou uloženy fondy *Bádenská tajná dvorská kancelář v Rastattu* (dále jako BTDK) a *Vrchní úřad Ostrov* (VÚ Ostrov), který obsahuje spisy ke všem panstvím ostrovské skupiny (srov. níže). Z dalších fondů je potřeba zmínit fondy velkostatků (VS) ze SOA v Plzni a Litoměřicích (uloženo v děčínské pobočce).

---

¹¹² Osobnosti nejčastěji spojované s barokní krajinou umírají v rozmezí několika let: Sibylla Augusta Bádenská (1733), František Antonín Špork (1738), František Josef Šlik (1740), Anna Marie Františka Toskánská (1741). K problematice též Jiří HRBEK, *Rezidenční síť členů valdštejnského rodu v 17. a 18. století*, *Folia Historica Bohemica* 28, 2013, č. 1, s. 59–103, zde s. 60–61.

¹¹³ SOA Plzeň, BTDK, *Bílá kniha*, inv. č. 2, kart. 1. Existují i opisy, např. cca z roku 1705 tzv. *Červená kniha*. (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, *Červená kniha*, inv. č. 31, kart.) K možnostem podobných pramenů srov. MAUR 2004.

¹¹⁴ Ke genezi těchto fondů srov. ČERNÝ 1932.

Doplňkovou roli pak měly Generallandesarchiv (GLA) Karlsruhe a Landesarchiv (LA) Schleswig v Německu a několik fondů farních úřadů v Česku.¹¹⁵

Opomenout nemohu ani různé prameny ikonografické povahy – kresby, malby, výtvarné umění, případně sem lze zařadit i prameny kartografické. Oproti relativně systematickému uložení písemných pramenů je dohledávání jednotlivých vyobrazení velmi složité (kromě těch, která zůstala stát na původním, často i volně přístupném místě). Některá se dodnes nacházejí v historických rezidencích, jiná skončila v nejrůznějších sbírkách či svozech a je velmi složité, ba nemožné je vypátrat. To se týká především sasko-lauenburské sbírky obrazů, která byla později rozprodávána po malých částech (podobně bohužel skončila i knihovna, kterou zdědila Marie Benigna).¹¹⁶ Ke studovaným panstvím je obrazových pramenů a map známo poměrně málo, přesto však tuto skupinu pramenů nelze opomenout. Za pozornost stojí zejména album k ostrovské zahradě od Zachariase Lescheho a dalších autorů,¹¹⁷ dále série vyobrazení ostrovské zahrady a osmi panství ostrovské skupiny od Johanna Michaela Sockha,¹¹⁸ Z jednotlivin potom hraniční mapa panství Měděnec a Vintířov a nedatovaný plán ploskovické zahrady.¹¹⁹ Zda se některé z mnoha maleb vystavených ve sledovaných rezidencích nějak vztahovaly k okolním panstvím může být maximálně předmětem spekulací, neboť jejich obsah neznáme. V nejlepším případě jsou k dispozici stručné popisy z inventářů.

Pro studium krajiny a land-use mají svou nezastupitelnou hodnotu také hmotné prameny včetně architektury a pozůstatků činnosti člověka v krajině. Proto jsem vedle návštěvy vybraných míst využil některých nedestruktivních metod krajinné archeologie, zejména návštěvu terénu a dálkový průzkum země (DPZ).¹²⁰ Díky DPZ je možné zobrazení struktur (např. zaniklých objektů, bývalých rybníků apod.), které nemusí být člověku na místě zřejmé, případně umožní vytipovat místa vhodná k důkladnější prohlídce *in situ*. Výhodou je pohled z výšky, díky němuž badatel získá souvislosti, které by jinak mohly uniknout. Podstatná však zůstává správná interpretace a datace zobrazených objektů.¹²¹ Tyto metody (ať už staré

---

¹¹⁵ K mému částečnému překvapení jsem nakonec pro tuto práci nevyužil materiálů z Kreisarchiv Ratzeburg, kde jsem měl možnost bádát během studijního pobytu na Universität Hamburg financovaném DAAD-Ost. Pobyt byl však zcela zásadní z hlediska zahraniční (nejen německojazyčné) literatury.

¹¹⁶ SVOBODOVÁ 2015, s. 57–58.

¹¹⁷ *Wasserkünste von Schlackenwerth* (Universitätsbibliothek Salzburg, G 431 I, 1642).

¹¹⁸ K zahradě: GLA Karlsruhe, sign. HfK-Hs, Nr. 252, „*Vues Es Perspective de la Residence et de tous le Compartimens du Jardin de Slackenwerth*“; k panstvím: Tamtéž, sign. HfK Planbände XVI.

¹¹⁹ K Měděnci SOA Plzeň, VÚ Ostrov, inv. č. 253, obr. 1; k Ploskovicím Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Ico. 180 h.

¹²⁰ Snímky pro Českou republiku jsou dostupné na www.ags.cuzk.cz [31. ledna 2023].

¹²¹ GOJDA 2017.

letecké fotografie nebo moderní lidarové snímky) jsou důležité při posuzování osových kompozic, hledání starých cest, ale také zaniklých rybníků či stop po těžební činnosti.

Další role hmotných a částečně též ikonografických pramenů spočívá v tom, že je lze chápat jako prostředek komunikace mezi majitelem panství (objednavatelem) a širším *publikem*.¹²² Toto publikum sice není schopno číst texty (na rozdíl od moderní Habermasovy veřejnosti),¹²³ ale (analogicky k Habermasovu pojetí) do jisté míry ovládá „čtení“ symbolů, přičemž touto „vizuální gramotností“ mám na mysli právě onu schopnost porozumět zobrazenému. Předmoderním publikem jsou tedy široké vrstvy společnosti, kterým je tato symbolická komunikace určena, ať už jde o poddané, ostatní šlechtu a další, přičemž je potřeba zdůraznit, že míra porozumění je podmíněna kulturně, nábožensky, vzděláním a dalšími faktory.¹²⁴ Důležitý rozdíl oproti komunikaci v moderní obě spočívá také v *médiu*, které v případě krajiny tvorby a rezidencí (na rozdíl např. od pravidelně vycházejících novin) zůstává pevně na svém místě. Tento deficit v oslovování publika byl ovšem částečně vyvažován právě tištěnou produkcí s idealizujícími ilustracemi,¹²⁵ které se dostaly zpravidla k vyšším, vzdělanějším a majetnějším vrstvám, zatímco směrem k nižším vrstvám se zásadní komunikace odehrávala *in situ*, neboť zde šlo převážně o komunikaci směrem k vlastním, místně příslušným poddaným. Přestože je potřeba kromě vlastních tvůrců (obvykle součinnost majitele a dalších aktérů) uvažovat také o recipientech, je obtížné, často dokonce nemožné dohledat ono publikum v pramenech. Ve své práci mu proto věnuji alespoň částečnou pozornost ve vztahu k rezidencím a zahradám, neboť jinde to prameny neumožňují.

Členění oddílů

Členění práce vychází z klasické kartografické redukce zobrazovaných objektů na plochu, linii a bod.¹²⁶ Tyto objekty (a jejich jednotlivé typy) budou studovány blíže v jednotlivých kapitolách, bude sledován jejich management a proměna v přibližném časovém horizontu mezi lety 1600 až 1750. Z vybraných pomyslných bodů bude věnována pozornost rezidencím, sakrálním stavbám, hospodářským dvorům a protoindustriálním provozům. Jedná se obvykle o významné stavby, které se uplatňovaly v krajině jako pohledové dominanty, zároveň se ale

---

¹²² Srov. BURKE 2001, s. 34 a dále.

¹²³ HABERMAS 2000, s. 71–86.

¹²⁴ Srov. HABERMAS 1985, s. 128.

¹²⁵ K obrazovým tiskům ŠIMŮNEK 2018, s. 167–319. Ze sledovaných panství to jsou např. vyobrazení ostrovské zahrady nebo reprodukce Panny Marie Polické.

¹²⁶ Stejně uvažoval již kolektiv autorů při studiu krajiny jižní Moravy: SVOBODA a kol. 2016.

z nich a kvůli nim upravovalo jejich okolí. Z dílčích ploch budou diskutovány zastavěné plochy (města, městečka a vsi), dále zahrady, lesy a vodní plochy (rybníky). Vynechat nelze ani sama panství, takže je věnována jedna z úvodních kapitol jejich nákupu. Méně pozornosti bude věnováno liniím; přesto jsou součástí kapitoly o vodě také potoky a řeky; jen částečně budou zohledněny i některé hranice a průběhy vybraných cest. V neposlední řadě upozorním na některé vizuální či kompoziční osy mezi významnými objekty. Za body lze považovat jednotlivá místa s konkrétními stavbami, ať už šlo o rezidence či církevní stavby.

Před přikročením k analýze jednotlivých prvků (body, linie, plochy), je pojednáno o vývoji jednotlivých územně-správních celků – tedy statků a panství. Následně je popsán vývoj územní držby v lokalitách, které byly součástí sledovaných domén kolem roku 1750, takže lze sledovat (v textu i mapě) postupnou arondaci. Kromě toho je také stručně načrtnuta podoba správy jednotlivých celků a popsána úloha nejvýznamnějších úřadů. Stejně tak je věnován prostor jednotlivým majitelům a umělcům, kteří podobu panství ovlivnili. Se správou a podobou území souvisí i analýza některých pasáží z instrukcí a řádů, které používám u některých tematických kapitol. V řazení jsem upřednostnil představit nejprve osoby (aktéry), teprve potom se věnovat území od jeho akumulace po jednotlivé tematicky zaměřené kapitoly.

Vybraná panství v časovém horizontu přesahujícím jedno století představují velký celek s poměrně vydatným množstvím archivního materiálu. Stejně tak se mohou (a právem) zdát obšírná témata, jimiž jsem vymezil jednotlivé kapitoly. Bez nadsázky lze konstatovat, že disertační práci by bylo možné sepsat o každém z nich zvlášť. Přesto věřím, že i přes nutnost držet se náležitého měřítko, v němž nebude možné zohlednit některé detaily, má smysl nahlédnout vybranou problematiku na těchto panstvích v jejich celistvosti.

Aristokracie a lidé v jejích službách

Přestože si tato práce klade za cíl představit zejména panství jakožto území, jeho proměnu a využití ve smyslu péče o kulturní krajinu, je nezbytné alespoň stručně představit nejvýznamnější aktéry (osobnosti), kteří měli na podobu panství největší vliv. Jedná se především o majitele, úřednictvo i stavitele a umělce. Působnost některých z nich mohla zůstat omezena na jedno panství, přestože častěji docházelo k jejich činnosti na více panstvích téhož majitele. To se týká jak úředníků, kteří během kariéry střídali pozice na různých panstvích, tak umělců, kterým byly občas zadávány podobné úkoly opět na více místech. Nelze přehlédnout, že právě od majitelů, úředníků, stavitelů a umělců pocházely vize a idey, které byly zásadní pro výsledné prováděné realizace staveb i uplatňovaný management sledovaných panství. Docházelo tak nejen k vytváření kulturní jednoty,¹²⁷ ale i uceleného hospodářského a správního přístupu k danému prostoru. Na druhé straně je ale potřeba připustit, že do tohoto ideálního jednotného modelu zasahovala řada lokálních aktérů a aktantů (*non-human actors*), kteří mohli působit proti zamýšlenému ideálu, což vedlo k tvorbě lokálních či mikroregionálních specifik a problémů. Rovněž je potřeba přiznat, že takový přístup opomíjí vliv nepriviligovaných vrstev z řad poddaných, ať už ve městech nebo na venkově.

Majitelé panství

Zde sledovaná panství byla v rukou příslušníků sasko-lauenburského rodu a jejich dědiců (resp. dědiček). Majitelé statků tak na jednu stranu tvořili součást české stavovské společnosti (panského stavu), v níž patřili k nejbohatším a nejurozenějším členům, na druhé straně se však v mnohém vymykali svým zázemím mimo Čechy a monarchii. Většina sledovaných osob měla na starosti správu teritoriálních území v říši (Lauenburské vévodství a Bádenské markrabství), přičemž je potřeba konstatovat, že z hlediska dynastické tradice se jednalo o zcela jiný typ území a vztah k němu než u rodů původně českých, které vlastnily bezprostřední říšský majetek z důvodu prestiže a možnosti zasedat na Říšském sněmu.¹²⁸ Následující řádky proto mají za cíl stručně představit jednotlivé majitele zkoumaných statků.

---

¹²⁷ HRBEK 2015, s. 367.

¹²⁸ Jednalo se především o tzv. nová knížata a některé bohaté hraběcí rody (srov. MAŤA 2004, s. 69–71 a 154–156).

Sasko-lauenburští vévodové do Čech přišli v době velkých strukturálních proměn stavovské obce a majetkové držby. Nebyli zdaleka jediným rodem, který se v zemi usadil nově, bez předchozí tradice. Na druhou stranu Julius Jindřich navazoval na vojenskou službu císaři po vzoru svého otce. Od většiny dalších nabyvatelů českých panství během třicetileté války, se Sasko-Lauenburští lišili zmíněnou vysokou urozeností. Jejich vévodský titul měl dlouhou tradici, což vytvářelo prostor pro potenciální konflikty s novopečenými vévody a knížaty.¹²⁹ Avšak i vévodové se snažili o zlepšení své pozice, jak dokládají jejich snahy o získání kurfiřtské hodnosti.¹³⁰ V Čechách se Juliu Jindřichovi kromě pokračování armádní kariéry nabízela možnost získání panství, což bylo jistě atraktivní s ohledem na rodovou situaci, kdy poměrně malé vévodství nemohlo dostatečně dobře uživit velké množství potomků Františka II. (1547–1619), jenž byl otcem Julia Jindřicha. Sasko-Lauenburští tak jsou jedním z rodů, který do Čech přišel ze Svaté říše římské a jejich majetkový vzestup v Čechách je spojen s kariérou v císařském vojsku.¹³¹ Jejich začlenění do stavovské společnosti probíhalo nejen majetkově, ale také v rovině sociální, kde vyniká především sňatek Julia Jindřicha s Annou Magdalénou, roz. Popelovou z Lobkovic (z tzv. bílinské větve).

Právě **Julius Jindřich Sasko-Lauenburský** (1586–1665), který roku 1623 začal získávat české statky, byl zcela zásadní postavou pro vytvoření sledovaného dominia.¹³² Některé rovnou nakupoval, jiné (např. Ostrov) získal nejprve do zástavy a dědičně je zakoupil později. Tento příslušník vysoce urozeného, leč na přelomu 16. a 17. století nepříliš bohatého rodu získal stavovsky adekvátní vzdělání, načež se věnoval vojenské kariéře. Po několika letech strávených ve službách švédských panovníků se vydal zpět do střední Evropy, kde – ačkoliv luterán – začal působit ve vojsku Ferdinanda II. Kolem roku 1620 konvertoval ke katolictví, což byl krok, který mu později umožnil usadit se v Čechách.¹³³ Rovněž se jako císařský plukovník podílel na porážce stavovského povstání, což bylo později zdůrazňováno, mimo jiné také v pohřebním kázání. Vojenskou službu opustil spíše z donucení v letech 1634 až 1635, kdy čelil podezření ze spolčení s Valdštejnem. Tehdy mu hrozilo potrestání (včetně

---

¹²⁹ Příkladem může být spor o smekání klobouku a přednosti s Liechtensteiny (WINKELBAUER 1999, s. 298). Obecněji k problematice inkolátů a povyšování MAŤA 2004, s. 67–76.

¹³⁰ HORMUTH 2020; Právní výklad nároku na hodnost obstaral MITTHOFFEN 1629.

¹³¹ Srov. BEZECNÝ – KRÁL – MAREK 2010, s. 94–95; MAŤA 2004, s. 148–152.

¹³² K jeho životu VOKURKA 2017; KAACK 1989, s. 42–56; KOBBE 1837, Band 3, s. 56–70. Biografie této osobnosti dosud nevznikla.

¹³³ Mark Hengerer sice poznamenal, že konverze usnadnila zchudlým příslušníkům sasko-lauenburského rodu vstup do císařských služeb, ve skutečnosti ale vévodové do služeb císaře vstupovali ještě jako luteráni a konverze jim umožnila kariérní růst (srov. HENGERER 2012, s. 290).

konfiskace majetku), avšak vévoda nakonec vyvázl bez trestu, což bylo zcela zásadní pro jeho další působení v Čechách. Po roce 1635 se vystupňovala jeho stavební aktivita i nákup statků.

Již roku 1632 se vévoda potřetí oženil, tentokrát s bohatou vdovou Annou Magdalénou, roz. z Lobkovic, vdovou by Zbyňkovi Novohradském z Kolovrat. V pozdějších letech pár hodně cestoval. Napříč velkému počtu sourozenců se Julius Jindřich stal roku 1656 dědicem Lauenburska, neboť tehdy již mnoho dalších mužských příslušníků rodu nežilo. Tou dobou patřil ke dvacítce největších pozemkových vlastníků v Čechách.¹³⁴ Roku 1663 se vévodovi podařilo získat dlužné peníze za vojenské služby od Alžběty Kristýny, které použil na nákup dalších panství.¹³⁵ Kromě majetkového vzestupu a péči o rezidence a zahrady, je potřeba vyzdvihnout jeho přátelskou národu, které si všímali doboví aktéři. Nejspíše šlo o člověka velmi inteligentního, snad i vzdělaného, jak napovídá jeho stavební aktivita a sbírka umění. Zde je však namístě opatrnost, neboť sběratelství bylo součástí stylizace (reprezentace) a historik byl neměl nekriticky podléhat dojmu, který se doboví aktéři snažili vzbuzovat.

Zatímco první dvě manželky Julia Jindřicha žádné panství nevlastnily, ta třetí, již se stala **Anna Magdaléna z Lobkovic** (1609–1668), vlastnila po svém předchozím manželovi hned tři panství (Zákupy, Horní Police a Buštěhrad).¹³⁶ Sama se také podílela na jejich správě. Proto se vytvořilo rozdělení na tzv. *mütterliche* a *väterliche Herrschaften* (srov. níže). Na druhé straně existují zmínky z roku 1658, že do Zákup již dvacet let nezavítala.¹³⁷ To pravděpodobně souvisí se špatným stavem rezidenčních objektů, který vzniknul jednak vlivem třicetileté války, jednak rezidenční strategií, která preferovala rezidence náležející manželovi. Přesto však vévodkyně nakupovala další statky a věnovala se podpoře církve, především kapucínů a piaristů.¹³⁸ Svou zásluhu měla také na navrácení Palladia zpět do Staré Boleslavi. Existují také Annou Magdalénou psané prameny, jejichž uložení je však roztrženo po objemných fondech Administrace toskánských statků. Zhodnocení a docenění její osobnosti by bylo zajímavým příspěvkem nejen k dějinám žen. Pozoruhodné bylo její aktivní jednání v letech 1634 a 1635, kdy nejprve přeposílala Juliu Jindřichovi z Prahy důležité aktuální informace o vývoji názorů na Valdštejna, později se snažila o přímluvu pro něj a

---

¹³⁴ FELCMAN 1976; MAŤA 2004, s. 170.

¹³⁵ Obecněji ke vztahům rodu ke Švédsku VOKURKA 2022c, s. 43–46.

¹³⁶ MAŤA 2010, s. 11–12.

¹³⁷ KAŠPAR 1957, s. 36.

¹³⁸ Vztah k pražské loretě, založené matkou Anny Magdalény Kateřinou Benignou, je poměrně známý. K založení piaristické koleje v Ostrově srov. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Fundace, inv. č. 45, kart. 110.

trávila s ním čas v době jeho domácího vězení.¹³⁹ I později spolu pár často cestoval, jak plyne také ze zápisků jejich přítele kardinála Harracha.

České statky Julia Jindřicha i Anny Magdalény zdědil **Julius František** (1641–1689), neboť jeho starší a nevlastní bratr František Erdmann (1629–1666) se jich jakožto (spíše) luterán ujmout nemohl a vládl pouze v Lauenburku, navíc jen necelý rok, neboť brzy zemřel.¹⁴⁰ Julius František podobně jako jeho otec i nevlastní bratr působil v císařské armádě, kde dosáhl funkce generála kavalerie.¹⁴¹ Přesto však není zcela jasné, zejména v osmdesátých letech 17. století, kterých akcí se účastnil osobně, a kde se jen vyznamenal jeho oddíl.¹⁴² Ve vztahu k dynastii je významné polepšení erbu o kurfiřtské meče, kterého Julius František dosáhl navzdory počátečním protestům saského kurfiřta.¹⁴³ Nepodařilo však získat samotnou kurfiřtskou hodnost, kterou nakonec obdržel Ernst August Brunšvicko-Lüneburský.¹⁴⁴ Kromě výstavby rezidencí a hospodářské obnovy svých panství se vévoda věnoval také alchymii a snad se i osobně účastnil pokusů ve sklářství.¹⁴⁵ Julius František zemřel 30. září 1689 v Zákupech, čímž vymřel rod sasko-lauenburských vévodů po meči. V závěti sepsané pět dní před smrtí zůstavil jako své univerzální dědičky princezny Annu Marii Františku a Sibyllu Augustu.¹⁴⁶ Spekulace o plánu vévody se podruhé oženit se opírají 1) o formální bod závěti, který upravoval ryze hypotetickou situaci, kdy by se majetek musel dělit mezi princezny a eventuálního manželského syna; a 2) o nepříliš důvěryhodné informace o údajném vztahu mezi vévodou a hraběnkou Marií Vršovcovou (von Werschowitz), vychovatelkou princezen.¹⁴⁷ Reálně však vévodova svatba nebyla na pořadu dne.

Mladší z obou sester Sibylla Augusta (1675–1733) se provdala dříve, a to na Velikonoce roku 1690 za **markraběte Ludvíka Viléma Bádenského** (1655–1707).¹⁴⁸ Ten se tak stal formálně

---

¹³⁹ K těmto událostem stručně VOKURKA 2022c, s. 42–43.

¹⁴⁰ Konfesijní identita Františka Erdmanna je dosti komplikovanou otázkou (VOKURKA 2022b, s. 40 a 164–165). K jeho vládě v Lauenburku KOBBE 1837, Band 3, s. 70–74.

¹⁴¹ Opět neexistuje jeho moderní biografie. Informace k jeho životě nabízí KAACK 1989, s. 57–75; KOBBE 1837, Band 3, s. 75–93.

¹⁴² K těmto událostem patří jak bitva u Vídně (Kahlenbergu) roku 1683, tak dobytí Budína o rok později.

¹⁴³ HORMUTH 2020, s. 250.

¹⁴⁴ Zjednodušeně se mluví o *Kurhannover*. K udělení hodnosti a sporům o Lauenburko srov. PRESS 1991, s. 435–436; HORMUTH 2020, s. 359–360.

¹⁴⁵ K výrobě rubínového skla KAACK 1989, s. 62–64.

¹⁴⁶ SOA Plzeň, BTDK, Testament Julia Františka, inv. č. 4, kart. 1, bod 3.

¹⁴⁷ Srov. KAACK 1989, s. 75. Ani nelze říci, že by vévoda zemřel „auf der Reise zur Vermählung“, jak opakuje HORMUTH 2020, s. 344.

¹⁴⁸ O Sibylle Augustě i jejím manželovi především biografie KAACK 1983 a RENNER 1955.

spolumajitelem českých panství, které Sibylla Augusta zdědila po otci.¹⁴⁹ Ludvík Vilém byl císařským vojevůdcem ověřeným řadou úspěchů v bojích proti Turkům i Francii. Vedle vojenských hodností si vysloužil také Řád zlatého rouna a přezdívku *Türkenlouis*. Na vyšší hodnosti politické (kurfiřtský titul a polskou korunu) se mu však dosáhnout nepodařilo, což v něm vyvolalo určité zklamání, ba snad i zahořklost, a to zejména s ohledem na to, že jeho vlastní země byla zničena válkou.¹⁵⁰ Z důvodu devastace Bádenska během válek o falcké dědictví sídlil dvůr Ludvíka Viléma nějakou dobu v Ostrově a přesídlil do nově vystavěné rezidence v Rastattu teprve na počátku 18. století. Po manželově smrti se Sibylla Augusta stala poručnicí malého Ludvíka Jiřího a jako vdova byla také výlučnou majitelkou svých českých panství. Teprve po její smrti zdědil české statky syn Ludvík Jiří, který se mezitím již na přelomu let 1727 a 1728 ujal vlády v Bádensku.

Život **Sibylly Augusty** byl spojen se snahou o obnovu země zničené válkami, kterou jakožto regentka (*Oberlandesregentin*) Bádenska vzala velmi zodpovědně.¹⁵¹ Tato situace zároveň omezovala čas, který mohla markraběnka trávit na českých panstvích, kam se však ráda vracela. Kromě hospodářsko-správních aktivit se věnovala také výstavbě rezidencí, podpoře církve a náboženskému životu.¹⁵² V její osobní zbožnosti, která byla provázána s dynastickou tradicí markrabat, vynikala úcta k Panně Marii Einsiedelnské, Janu Nepomuckému a sv. Heleně, která platila za vzor zbožné vdovy, který se markraběnka rozhodla následovat. Po předání vlády v markrabství se Sibylla Augusta usadila na vdovském sídle v Ettlingen. Když roku 1733 zemřela, nabylo účinnosti ustanovení z její závěti (poprvé formulované již roku 1703) o zřízení fideikomisu z českých panství.¹⁵³ Bohužel to, o co se vévodkyně snažila po většinu svého regentství – tedy pozvednout zemi po ničivých válkách – bylo opět devalvováno francouzskou invazí v rámci válek o polské dědictví.

Její nejstarší syn **Ludvík Jiří** (1702–1761) tak převzal musel čelit velmi těžké situaci. Sám se rozhodnul pro přesun na česká panství, avšak zůstal v písemném kontaktu s bádenskými

---

¹⁴⁹ Podle smlouvy měly být české statky spravovány odděleně od markrabství a markrabě zde neměl jednat bez předchozího uvědomění své ženy (GLA Karlsruhe, 46 – Haus- und Staatsarchiv, Ehe-Pakten zwischen Markgraf Ludwig Wilhelm und Franziska Sibylla Augusta, Nr. 3965, 27. března 1690).

¹⁵⁰ K ambicím Ludvíka Viléma i vyjádření jeho zklamání srov. VOKURKA 2020a, s. 203; PRESS 1991, s. 435–449; PASSAVANT 1967, s. 55–59 a 161–162.

¹⁵¹ Dalšími regenty a poručníky jejích synů se stali kurfiřt Jan Vilém Falcký a vévoda Leopold Josef Lotrinský (KAACK 1983, s. 142). K souvislosti mezi válkou a krajnotvorbou na příkladu Bádenska VOKURKA 2020a. K životu Sibylly Augusty kromě H.-G. Kaacka také RENNER 1955.

¹⁵² K rezidencím (a částečně též zbožnosti) VOKURKA 2019b; k podpoře einsiedelnského kultu VOKURKA 2021.

¹⁵³ KAACK 1983, s. 106. V dobové terminologii se o ustanovení fideikomisu mluví jako o *aufrichten* (1703) a *fertigen* (1733). Srov. SOA Plzeň, BTDK, Nařízení markraběnky, inv. č. 14, kart 2, 26. srpna 1733.

úředníky. V Čechách se markrabě věnoval lovu a rekonstrukci či výstavbě některých menších rezidencí. Ačkoliv byl formálně důstojníkem vojsk švábského kraje, nikdy nebyl aktivním členem armády. Jeho osobní vášní byl lov, který nemohl chybět ani během oslav jeho sňatků. Z roku 1755, kdy se markrabě oženil s Marií Annou Bavorskou, pocházejí zprávy o slavnostních štvanicích na býka a lišku.¹⁵⁴ Dále by neměly zapadnout ani dva fenomény, které jsou jindy nahlíženy spíše v protiklady, a to jeho silná osobní (barokní) zbožnost (pravděpodobně formována matkou a událostmi z dětství, kdy získal přezdívku *Einsiedelkind*, resp. *Einsiedler Kind*) a zakládání manufaktur. Na jeho českých panství se však projevila především podpora církve přestavbami kostelů. Významné a dosud nedocené jsou jím iniciované úpravy ostrovské zahrady roku 1750.

Druhou dědičkou po Juliu Františkovi byla starší z obou dcer **Anna Marie Františka** (1672–1741), která se provdala 29. října 1690 za vévodu Filipa Viléma Falcko-Neuburského (1668–1693), který však zemřel příliš brzy na to, aby stihnul vývoj panství výrazněji ovlivnit. Roku 1697 byla vévodkyně přemluvena ke sňatku s Gianem Gastonem Medicejským (1671–1737), ale manželství nedopadlo dobře a manželé žili odděleně.¹⁵⁵ Anna Marie Františka si zakládala na vlastních panstvích a všech příslušných právech. Přestože dodnes jsou jejími nejviditelnějšími počiny rezidence a kostely, při bližším pohledu vynikne obliba lovu či sofistikovaná práce s krajinou a urbanismem ve spolupráci s architektem a dalšími umělci, stejně jako shánění ostatků světců. Její život lze strukturovat pomocí nákupů statků a stavební aktivity; silný vliv měl nejspíše i cyklický čas – zejména roční cyklus církevních svátků, lovecké sezóny a letních pobytů na Ploskovicích.

Po smrti Anny Marie Františky získala panství její dcera **Marie Anna Karolína**, rozená Falcko-Neuburská (1693–1751), v té době však již vdova po Ferdinandovi Mariovi Inocenci Bavorském (1699–1738).¹⁵⁶ Nejspíše se chtěla usadit v Zákupcích a pokračovat ve šlépějích své matky, ovšem z vojensko-politických důvodů jí to nebylo dopřáno. Marie Anna Karolína byla roku 1719 provdána za bavorského vévodu. Po vypuknutí války s Bavorskem dostala vévodkyně pokyn od Marie Terezie, aby opustila Čechy, načež jí byl zapovězen vstup do zemí Habsburské monarchie.¹⁵⁷ Marie Anna Karolína se tedy na konci ledna 1743 nuceně vydala na cestu do Žitavy. Nějaký čas strávila nedaleko od hranic zákupského panství,

---

¹⁵⁴ Tzv. *Fuchs-Brüllen* a *Stier-Hätze* se konaly 27. července 1755 v okolí Rastattu (ANONYM 1755, s. 595).

¹⁵⁵ K Gianu Gastonovi Medicejskému PAVLÍČEK 2015.

¹⁵⁶ Jednalo se o syna Maxmiliána II. Emanuela Bavorského (1662–1726) a bratra císaře Karla VII. (1697–1745).

¹⁵⁷ HANKE 1964, s. 76.

pravděpodobně několikrát zavítala také do Mnichova, či zde přímo delší čas pobývala.¹⁵⁸ Ostatně jí bylo do Mnichova posíláno ovoce z panství Ploskovic.¹⁵⁹ Roku 1745 vykonala pouť do bavorského Altöttingu, kam jako votivní dar věnovala reliéf s tváří Krista.¹⁶⁰ Až do roku 1747 se měla o její statky starat dvorská komise (*Hofkommission*) v čele s hrabětem Rudolfem Chotkem (1706–1771) a teprve v uvedeném roce bylo Marii Anně Karolíně povoleno opětovné převzetí statků a návrat do země.¹⁶¹ Vévodkyně zemřela při cestě do Vestfálska roku 1751 a její život bohužel patří k těm méně probádaným, alespoň pokud jde o zde sledované majitele.¹⁶²

Vzhledem k tomu, že majitelkami sledovaných panství byly také ženy, dostává se do popředí genderová otázka a právně-majetkové postavení žen, resp. vdov ve šlechtické společnosti raně novověkých Čech.¹⁶³ Například Anna Marie Františka dokázala zručně využívat všech svých práv a vymezovat se tak vůči svému druhému manželovi. Domnívám se však, že v tomto chování, jakkoliv bylo logické a částečně dané dobovou situací, mohlo sehrát svou roli i vnímání návaznosti na Annu Magdalénu, která svá panství po prvním ovdovění rovněž spravovala sama, tj. bez účasti svého druhého manžela, jímž byl Julius Jindřich. Na rozdíl od vztahu Anny Marie Františky s Gianem Gastonem se však soužití jejích prarodičů z otcovy strany jeví jako bezproblémové.

Správa panství a její nejvyšší představitelé

Mezi zásadní osobnosti, které měly vliv na správu panství, provoz režijních podniků i výstavbu a opravu budov, patřili vrchnostenští úředníci jakožto pomyslní manažeři, kteří často fungovali jako prostředníci mezi vrchností a zbytkem panství.¹⁶⁴ V nedávné době také vzrostla pozornost, kterou domácí historické bádání úředníkům věnuje, byť je zde navazováno

---

¹⁵⁸ MIKOVEC 1860, s. 66; TSCHERNEY 1900, s. 366.

¹⁵⁹ NA Praha, ATS – Ploskovic, inv. č. 118, kart. 121, list zahradníka Johanna Wentzela Paula z 1. srpna 1745.

¹⁶⁰ WOECKEL 1992, s. 421.

¹⁶¹ MIKOVEC 1860, s. 66.

¹⁶² V literatuře lze potkat i rok 1753 jako datum jejího úmrtí (srov. HANKE 1963, s. 76; MIKOVEC 1860, s. 67), v té době však již panství vlastnil a spravoval její syn Klement František Bavorský.

¹⁶³ K tématu srov. ŠTEFANOVÁ 2001; LENDEROVÁ a kol. 2008, s. 134 a dále; k právním aspektům a ženám-šlechticím RYANTOVÁ 2004, s. 107–112; srovnávací pohled nabízí ILG 2015.

¹⁶⁴ Srov. HOCHEDLINGER – WINKELBAUER (Hg.) 2010; WINKELBAUER 2008, s. 12–15; HLEDÍKOVÁ – JANÁK – DOBEŠ 2005, s. 229–238.

na poměrně bohatou řadu starších prací.¹⁶⁵ Zde považuji za nutné připomenout alespoň ty nejvýznamnější úřední funkce ve správě sledovaných panství a osoby, které tyto důležité posty zastávaly. Než přikročím ke konkrétnímu, pokusím se alespoň ve stručnosti nastínit model fungování správy studovaných panství, jenž vycházel z obecného modelu uplatňovaném prakticky v celých pobělohorských Čechách.¹⁶⁶

V čele každého panství stál hejtman (*Hauptmann*),¹⁶⁷ někdy (na menších statcích, např. Brložec) též označovaný jako *Burggraf* či *Amtschreiber*. Naopak na větších panstvích byl *Amtschreiber* druhým mužem na panství po hejtmanovi. Hejtmanovi byli podřízeni další úředníci, kteří měli poměrně přesně vymezenou agendu, jako obroční, kontribuční a důchodní písaři nebo účetní (*Kornschreiber*, *Kontributionsschreiber*, *Renstschreiber*, *Buchhalter*), přičemž jejich úkolem bylo zajistit výkon svěřených činností, vést o nich písemnou evidenci (setí a sklizeň obilí, výběr feudálních dávek a další) a dohlížet na svěřené finance. Kromě nezbytných triviálních dovedností (tedy číst, psát a počítat) se museli tito úředníci orientovat v hospodářské problematice a někdy též otázkách práva, byť v českém prostředí přišel důraz na právní vzdělání spíše později – alespoň ve srovnání s okolními zeměmi.¹⁶⁸ Zpravidla se vyžadovalo, aby dotyčný úředník uměl jak německy, tak česky; výhodou byla latina. K níže postaveným členům vrchnostenské kanceláře náleželi pojezdni (*Bereiter/Bereuther*) a pomocní písaři. Dále existovala řada expertů, u nichž byla kromě kancelářské práce vyžadována také přítomnost v terénu a praktická znalost konkrétního odvětví. Sem lze zařadit různé nadlesní či polesné (*Forstmeister*, *Oberförster*), porybné (*Fischmeister*), ale také zahradníky (*Gärtner*), kteří měli pod sebou další podřízené spolupracovníky na různých pozicích.

Při výběru úředníků se přihlíželo také k osobním povahovým rysům a rodinnému původu, přičemž se vycházelo z předpokladu, že pokud se již někdo z předků osvědčil ve vrchnostenských službách, je pravděpodobné, že se tak stane i u někoho dalšího z rodiny.¹⁶⁹

---

¹⁶⁵ Z novějších KUBEŠ – PRCHAL 2011; KRUMMHOLZ 2011; MATLAS 2011, s. 108–124; VALENTA 2016, zde především s. 37–50; KADERÁBEK 2018b; VLASÁKOVÁ 2021. Příspěvky z konference *Zrození úředníka v 18. století* pak byly publikovány v časopise *Folia Historica Bohemica* 33, 2018, č. 2 a 34, 2019, č. 1.

¹⁶⁶ Srov. MATLAS 2011, s. 108.

¹⁶⁷ Na samém sklonku sledované éry (1749) bylo toto označení pro vrchnostenského úředníka zrušeno, neboť mělo napříště zůstat vyhrazeno pro hejtmany krajské a vojenské (ŠIMŮNEK – HRBEK – STERNECK – KESSLER – JEDLIČKOVÁ 2019, s. 44).

¹⁶⁸ LÖFFLER 2017, s. 115.

¹⁶⁹ MATLAS 2011, s. 110.

Synové vrchnostenských úředníků tak mnohdy nastupovali kariéru svých otců, což lze pozorovat i na sledovaných statcích.¹⁷⁰

Byť na každém panství mohla být organizace vrchnostenské kanceláře mírně odlišná s ohledem na velikost a charakter panství, je ilustrativní podívat se na obecný koncept vydaný pro daňové účely Českou dvorskou kancelář ve Vídni 10. prosince 1690.¹⁷¹ Tento *Modell für die Ämter* počítá na každém panství s hejtmanem (*Hauptmann*), úředním písařem (*Ambtschreiber*), obilním písařem (*Kornschreiber*), kancelářským písařem (*Cantzleyschreiber*), důvěrníkem či sekretářem (*Treüer*). Dále jsou v soupise uvedeni mezi úřednictvem také řemeslníci, které vrchnost v sídlech své správy obvykle zaměstnávala: bednář (*Hof Büttner*), kovář (*Hoff Schmidt*), myslivec (*Jäger*), dveřník (*Thürwarter*), zahradník s pomocníky (*Gartner, Gartner Gesell*) a stráže (*Thor Warter*).

Kanceláře úředníků se obvykle nacházely v těsné blízkosti rezidencí, případně přímo v rezidenčních objektech. Dobovým ideálem byl tzv. *Vorhof*, tedy alespoň dvě protilehlé budovy, které spolu s rezidencí obklopovaly prostor čestného dvora před zámkem. Při tom se dbalo na jednotný architektonický styl zámku i přilehlých budov.¹⁷² Zatímco přízemí přinejmenším jednoho z postranních křídel bývalo určeno pro koně a hospodářské využití, v patře (případně v dalším křídle) sídlilo úřednictvo. Tomuto obecnému vzoru odpovídá nejlépe hlavní rezidence v Zákupích, do jisté míry také Ostrov, kde existoval tzv. Bílý dvůr a další budovy kolem zámku pro úřednický aparát. Další možností bylo umístit úředníky do přízemí zámeckého objektu, což se využívalo hlavně u méně obývaných rezidencí (např. Zvoleněves, Údrč a další). Spojení úředníků s rezidenční budovou posilovalo jejich úlohu zástupců vrchnosti na daném panství.

Většina sledovaných panství měla poměrně komplexně vyvinutý správní aparát, což souviselo s velkým množstvím majetků a častým cestováním vrchnosti, která byla často informačně závislá na pravidelném zasílání písemných zpráv. Sibylle Augustě do Rastattu byly zasílány měsíční, ba někdy dokonce týdenní cedule o činnostech na českých statcích. Podobné též do Zákup chodilo Anně Marii Františce a jejím nejvýše postaveným úředníkům pravidelně hlášení o průběhu nejrůznějších činností z jednotlivých panství, a to obvykle opět s měsíční

---

¹⁷⁰ Srov. přehledy úředníků na panstvích Buštěhrad, Kácov a Tachlovice (SÝKOROVÁ 1961, s. 18–64; KUBÍČKOVÁ 1961, s. 17–55; PLESKAČOVÁ 1961, s. 17–52).

¹⁷¹ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Daňové fasse, inv. č. 42, kart. 90, *Modell für die Ämter p N. N.*

¹⁷² Srov. LANGER 1999, s. 27.

četností. Avšak již roku 1685 chodily dočasně z Ploskovic do Zákup zprávy hned dvakrát týdně.

Ačkoliv nikdy nedošlo k formálnímu sjednocení správy všech sledovaných panství, existovaly úřednické funkce, které byly nadřazené alespoň dílčím celkům. Od roku 1648 existovala funkce **vrchního hejtmana** (*Oberhauptmann*) společná pro panství skupiny ostrovské (*väterliche Herrschafthen*). Funkci obvykle zastával ostrovský hejtman. Přestože původně (přibližně do čtyřicátých let 17. století) řada úřadů vznikla v Toužimi, později byl jako správní centrum jednoznačně preferován Ostrov.¹⁷³ Podobní situace panovala i na zákupské skupině (tzv. *mütterliche Herrschafthen*). Roku 1632 byla zřízena ústřední správa (tehdy pro Zákupy, Horní Polici a Buštěhrad) a nejpozději v sedmdesátých letech 17. století se vyprofilovala funkce **inspektora** této skupiny statků (tehdy již včetně Ploskovic, Zvoleněvsí a dalších) nadřazeného hejtmanům jednotlivých panství. Tak se postupně ustanovil celý úřad administrace (později se sídlem v Praze), v jehož čele stanul právě inspektor (administrátor).¹⁷⁴ Opět platilo, že buchhalterie byla umístěná jinde, a to v Zákupcech, což v tomto případě vydrželo až do konce sledovaného období.

Funkce vrchního inspektora panství ostrovské skupiny souvisí teprve s příchodem Ludvíka Viléma a snad i s přípravami na přesun dvora do Bádenska v devadesátých letech 17. století. Obecně do funkce bývali jmenováni příslušníci bádenské zemské šlechty, kteří byli loajální vůči markraběti a již prokázali své schopnosti v bádenských dvorských úřadech (Tajná rada, Komora, Tajná dvorská kancelář). Zároveň se očekávalo, že si nově příchozí úředníci dokážou udržet odstup od svých českých podřízených, jejichž činnost měli kontrolovat a řídit. Ve 40. letech 18. století došlo k připojení lovosické buchhalterie k té ostrovské.¹⁷⁵ Přestože podle svatební smlouvy Ludvíka Viléma a Sibylly Augusty měly být české statky spravovány odděleně od Bádenska, docházelo k prolnutí na úrovni dvorských úřadů, které měly vliv na rozhodování o českých záležitostech.¹⁷⁶

Prvním hejtmanem toužimského a posléze ostrovského panství za Julia Jindřicha se stal **Walter von Nitzschwitz**, titulovaný jako *fürstlicher Sächsischer Rath und Hauptmann der*

---

¹⁷³ ZEMAN 2001, s. 76; SCHIERL 2009, s. 14.

¹⁷⁴ Takto vznikly i příslušné fondy *Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků Praha – Administrace toskánských statků* v Národním archivu v Praze.

¹⁷⁵ Panství Lovosice patřilo od roku 1702 stejným majitelům jako panství skupiny ostrovské, nicméně do roku 1742 bylo spravováno odděleně. SOA Plzeň, BTDK, Sloučení úřadu důchodního písaře, inv. č. 37, kart. 6.

¹⁷⁶ Podobný model nejspíše fungoval také u Fürstenberků, kteří měli rovněž panství v Čechách a Bádensku (HRBEK 2018, s. 337)

Stadt und Herrschaft Schlackenwerdt. Ten vykonával i dozor nad ostatními vévodovými statky v západních Čechách. Pro nespokojenost vrchnosti byl nakonec Nitzschwitz propuštěn a funkci dozorujícího hejtmána všech panství začal vykonávat dosavadní toužimský hejtman **Antonín Steinbach** (zemřel 1678),¹⁷⁷ který do funkce hejtmána v Toužimi nastoupil po Nitzschwitzově přesunu do Ostrova kolem roku 1638. Steinbach byl také jmenován prvním vrchním hejtmánem (*Oberhauptmann*) ostrovske skupiny, když došlo roku 1648 ke zřízení ústřední správy sasko-lauenburských statků v Čechách (*Oberamt*). Steinbach byl roku 1664 povýšen do starého rytířského stavu (od té doby se psal s přídomkem *von Kranigstein*). Vlastnil několik domů v Toužimi a roku 1660 zakoupil statek Líš'any, kolem něhož vybudoval malé panství.¹⁷⁸ V sedmdesátých letech 17. století nechal přestavět líš'anský zámek v barokním slohu.¹⁷⁹ V pozdějších letech byl do funkce vrchního hejtmána přijat **Johann Ferdinand Harttmann**. Na počátku 18. století byl ostrovským hejtmánem, a tudíž „prvním hejtmánem“ všech bádenských panství jistý **Johann Christoph Langer**.¹⁸⁰

Od roku 1693 podléhal vrchní hejtman vrchnímu inspektorovi, což byla funkce zřízená Ludvíkem Vilémem kvůli vysokým administrativním nárokům a snaze vrchnosti o dozor nad lokálními úředníky.¹⁸¹ Tím prvním se stal *gestreng Herr Cammerath und Oberinspector* **Johann Ferdinand Pfeil**, jenž byl v úřadě v letech 1693 až 1707. Jeho plat dosahoval výše 1000 zlatých, k čemuž ještě dostával naturálie. Po něm nastoupil **Kornelius Hönel**, který vykonával úřad až do své smrti roku 1722. Prozatímním a posléze řádným správcem byl jmenován dosavadní sekretář tajné dvorské kanceláře v Rastattu **Ignaz Petzelt**. Důvody jeho konce známé nejsou. Jeho nástupcem se roku 1733 stal tajný sekretář **Johann Adam Kliegl**, který od té doby používal titu *Hochfürstlich. Marggraf. Baad. Cammerrath und Oberinspector*.¹⁸² Kliegl vydržel v úřadu dlouhých 17 let, a to až do své smrti roku 1750, kdy byl do Čech odeslán **Franz Bernard Fortenbach** – *fürstlich. Margg. Baadischer geheimbter*

---

¹⁷⁷ Byť přesný čas ani důvod Nitzschwitzova odchodu nejsou zcela jasné, je tento úředník v archivním inventáři charakterizován jako *kořistník velkého stylu* (HAUBERT 1973a, s. 2). Během čtyřicátých let 17. století však začal v Ostrově působit nový hejtman Jakub Otto.

¹⁷⁸ ČERVENKA 2019, s. 10–11. Předtím, než byl Steinbach pověřen správou vévodových majetků, působil v jeho vojenských oddílech. Od roku 1634 je zmiňován jako důchodní písař v Toužimi. Podrobněji k Antonínu Steinbachovi CHMELÍŘ 2011, s. 15–17.

¹⁷⁹ Ke stavební historii CHMELÍŘ 2011, s. 26–27.

¹⁸⁰ Jeho titul zněl „*Hochfürst. Marggraff. Baad. Gesambter Herrschaften im Königreich Böhaimb besteller erster Haubtmann*“.

¹⁸¹ Obecněji k inspektorům MATLAS 2011, s. 109.

¹⁸² SOA Plzeň, BTDK, Jmenování tajného sekretáře Jana Adama Kliegla, inv. č. 31, kart. 5.

Rath und bevollmächtigster Commissarius. Zajímavostí je, že Klieglův plat dosahoval výše „pouhých“ 800 zlatých, tedy méně, než měli jeho předchůdci.¹⁸³

Přestože Julius František zdědil téměř veškeré české statky po obou svých rodičích, držel jejich správu dál rozdělenou na tzv. *vätterliche und mütterliche Gütern / Herrschaften*. Statky po otci tvořila skupina osmi panství kolem Ostrova a Toužimi, zatímco do druhé části spadal majetek v severních a středních Čechách, jenž vlastnila (a snad i aktivně spravovala) matka Julia Františka Anna Magdaléna. Kolem roku 1675 se inspektorem panství zděděných po matce stal jistý **Mathes Rudolf Roßlau von Rosenthal**, který se již dříve osvědčil jako hejtman v Ploskovicích.¹⁸⁴ Roßlau ve funkci ploskovicického hejtmana zůstal i nadále a roku 1680 se proti němu obrátil hněv vzbouřených poddaných. Hejtman tehdy našel útočiště v Litoměřicích a po uklidnění situace pokračoval ve své funkci.¹⁸⁵

Později vrchnostenský úřad v Zákupích dlouhou dobu vedl **Jana Arnošta Götze/ z Goltze** (zemřel 1765). Jednalo se o nejnvýše postaveného dvořana Anny Marie Františky, který z titulu hofmistra a vrchního inspektora stál v čele správy jak jejího dvora, tak jejích panství. Sám byl majitelem drobných statků Svojkov (severozápadně od Zákup) a Kunratice u Prahy, kde je doložena účast Václava Špačka při úpravě kostela.¹⁸⁶ Roku 1731 byl Götz povýšen do hraběcího stavu.¹⁸⁷

Změny na tzv. toskánských statcích nastaly až po smrti Anny Marie Františky. Roku 1746 byly statky rozděleny na dvě části, přičemž každá z nich měla napříště podléhat jinému vrchnímu hejtmanovi. Jeden sídlil v Zákupích a měl na starosti panství Zákupy, Horní Police, Ploskovice, Svádov, Kozomín a Chlumín. Druhý řídil dohlížel na svěřená panství Tachlovice, Buštěhrad, Zvoleněves a Kácov ze svého sídla v Jenči na panství Tachlovice.¹⁸⁸ Kolem roku 1745 se po Götzovi stal inspektorem (nadřazeným oběma vrchním hejtmanům) **Michael Maria von Reindl**.

Účelem tohoto stručného výkladu bylo nastínění základních rysů organizace vrchnostenské správy na sledovaných panství. Vzhledem ke komplexnosti i určité atypičnosti (částečné propojení českých panství a říšských teritorií v oblasti správy) tohoto dominia by však bylo vhodné v budoucnu přistoupit k podrobnějšímu zkoumání celého administrativního aparátu,

---

¹⁸³ SOA Plzeň, BTDK, Přehled o platech úředníků, inv. č. 36, kart. 6.

¹⁸⁴ TSCHERNEY 1894, s. 287. Starší období je pro torzovitost pramenů těžké rekonstruovat.

¹⁸⁵ ČECHURA 2001, s. 107.

¹⁸⁶ MACEK 2018, s. 477:

¹⁸⁷ PŘIBYL 2021, s. 240.

¹⁸⁸ K této reformě SÝKOROVÁ 1961, s. 21; KUBÍČKOVÁ 1961, s. 29.

formální stránky jím vydávaných písemností i kariér jednotlivých úředníků. V tomto ohledu bude ostatně možné částečně navázat na starší výzkumy iniciované Jaroslavem Honcem.¹⁸⁹ Bez zajímavosti není ani kolování úředníků po jednotlivých skupinách panství, přičemž se mnohdy po zkušenosti z jednoho panství vraceli na jinou pozici do svého původního působiště. Někdy se jednalo o celé rodiny, jejichž mužští představitelé se uplatňovali ve vrchnostenských úřadech. Na ostrovské skupině panství to byla rodina Hossnerů, na severočeských a středočeských statcích zase Bretschneiderové.

Stavitelé, architekti, umělci

Pokud nahlédneme sledovaná panství jako architektonizovanou krajinu, vynikne role stavitelů, architektů a dalších umělců podílejících se na stavební činnosti. Ti zpravidla pracovali v součinnosti se stavebníkem, tj. majitelem (resp. majitelkou) panství.¹⁹⁰ Zapadnout by neměl ani fakt, že tito stavitelé se podíleli jak na výstavbě rezidencí a kostelů (tedy objektů tradičně spojovaných s tzv. vysokým uměním), tak na výstavbě hospodářských budov, sýpek apod.¹⁹¹ Fungováním tohoto vztahu, do něhož zasahovali také vrchnostenští úředníci, se zabývala již řada studií a není pro potřeby této práce nutné zacházet do detailů.¹⁹² Přesto je potřeba upozornit na nedávno vydanou disertaci Anny-Victorie Bognár, která se zabývala kariérami a činnostmi raně novověkých architektů.¹⁹³ Rovněž v českém prostředí vznikla řada studií specificky zaměřených na vztah mezi stavitelem a stavebníkem.¹⁹⁴

Na sledovaných panstvích, stejně jako v řadě jiných příkladů, se lze často setkat s činností daných stavitelů po delší dobu. Buď se jednalo přímo o dvorní architektky a stavitele, nebo o umělce věhlasné, s jejichž prací byla vrchnost spokojena a obracela se na ně opakovaně. Zdá se (což však může být způsobeno také disproporcí zachovalosti archivního materiálu), že dvorní stavitelé jsou záležitostí spíše mladší – tuto roli můžeme poměrně jasně doložit u Anny Marie Františky a Sibylly Augusty.¹⁹⁵ Oproti tomu jejich předchůdci spíše oslovovali

---

¹⁸⁹ Jedná se o již zmíněné tři diplomové práce týkající se hospodaření a správy statků Buštěhrad (SÝKOROVÁ 1961), Kácov (KUBÍČKOVÁ 1961) a Tachlovice (Pleskačová 1961).

¹⁹⁰ Roli stavebníka jako určující pro vznikající díla vyzdvihnul FIDLER 2006.

¹⁹¹ MAUR 1996; RYCHNOVÁ 2010; ČECHURA 2016.

¹⁹² Stručným, ale názorným příkladem může být studie věnující se výstavbě zámku Ohrada (IVANEGA 2011). Ke vztahu Františka Josefa Šlika a Filipa Spannbruckera RYCHNOVÁ 2010.

¹⁹³ BOGNÁR 2020.

¹⁹⁴ ZAHRADNÍK 2018; FIDLER 2006. K činnosti A. E. Martinelliho ve schwarzenberských službách vznikla nedávna monografie ŠANDA 2020.

¹⁹⁵ Platí to především pro Václava Špačka, Johanna Sockha a Johanna Michaela Rohrera.

jednotlivé architekty ad hoc, takže se v Ostrově i Zákupích v 17. století vystřídal více osobností než v pozdějších letech.¹⁹⁶ Činností těchto umělců docházelo k formování sasko-lauenburského dominia jakožto specifického kulturního prostoru, který se svými znaky vymezoval vůči okolí.¹⁹⁷

K výstavbě rezidencí Julia Jindřicha v Toužimi a Ostrově se mnoho pramenů nedochovalo, takže i otázka tvůrce zůstává dodnes nejasná. Nejvýraznější představitelem, jenž je spojován zejména se vznikem ostrovské zahrady, je **Zacharias Lesche**, který je podepsán pod většinou vyobrazení z alba *Wasserkünste zu Schlackenwerth*.¹⁹⁸ Bohužel nikdo další dosud jako architekt či stavitel identifikován nebyl, přestože přinejmenším pro Toužim lze předpokládat někoho jiného než Lescheho.

V pramenech se několikrát objevuje také jméno člena litoměřického cechu zedníků a kameníků **Domenica Orsiho** (1634–1679).¹⁹⁹ Jeho práce je spolehlivě doložena pro rané barokní přestavby v Zákupích a budování piaristického kostela v Ostrově. Nelze však vyloučit, že se autorsky podílel i na dalších stavebních projektech sasko-lauenburských vévodů, včetně zámku v Ostrově. V minulosti mu bylo připisováno i autorství pohřební kaple tamtéž,²⁰⁰ což však bylo právem zpochybněno, neboť Orsi zde tou dobou není doložen archivně, navíc v Ostrově ve čtyřicátých letech pracovala řada umělců z okruhu **Carla Luraga**, který se v tomto jeví jako pravděpodobnější tvůrce.²⁰¹

Teprve o několik desetiletí později se v Ostrově objevuje **Abraham Leuthner** (1639/1640–1701), který je spojován nejčastěji s výstavbou nového letohrádku uprostřed zahrady (1674).²⁰² Podílel se však také na budování lauenburského zámku (v Ostrově) a stejně tak je doložen i v Zákupích.²⁰³ Leuthner nebyl jen vynikajícím architektem působícím jak v Čechách, tak v Bavorsku, ale je také autorem (pro Čechy prakticky jediného) traktátu o architektuře.²⁰⁴ Kromě toho významně ovlivnil tvorbu Kryštofa Dientzenhofera, který se i

---

¹⁹⁶ Postupně zde působili např. Abraham Leuthner, Julius Broggio, Domenico Orsi a Domenico Egidio Rossi.

¹⁹⁷ K tomuto fenoménu obecně srov. ŠTEFANOVÁ 2014, s. 14 a 29. Konkrétní příklad požadavku na dodržení jednotného stylu dokládá z rakouského prostředí A.-V. Bognár: „*Solle Er Maister Dominics in den Verdingen eben denselben Stylum und modum halten...*“ (cit. dle BOGNÁR 2020, s. 170 – stavitelem byl míněn Dominic de Prato, 1617). V českém kontextu např. HRBEK 2015, s. 367.

¹⁹⁸ DOBALOVÁ 2013.

¹⁹⁹ MACEK 2003, s. 38.

²⁰⁰ Tak se alespoň domnívala V. Wachsmánová (WACHSMANOVÁ 1946, s. 41), která však kladla počátek jeho služeb pro sasko-lauenburské vévody do roku 1642, což nesedí s Orsiho datem narození (1634).

²⁰¹ Na základě výzkumu Pavla Zahradníka ZEMAN a kol. 2001, s. 110 a 143 (pozn. 59).

²⁰² KAACK 1983, s. 355–356.

²⁰³ WACHSMANOVÁ 1946.

²⁰⁴ LEUTHNER 1677; WENZEL 1996.

v Ostrově objevuje jako Leuthnerův polír, později v Zákupích a Ploskovicích jako konzultant.²⁰⁵

Sledovaná panství se nacházejí převážně v severní části Čech. Tento region je ve sledované době neodmyslitelně spojen s působením litoměřických stavitelů **Julia Broggia** (1628–1703) a jeho syna **Oktaviána Broggia** (1670–1742).²⁰⁶ Byť se jejich činnost omezuje na severní Čechy, může být trochu zavádějící mluvit o nich jako o architektech regionálního významu. Při pohledu na jejich objednavatele je zřejmé, že jde o prvořadě zakázky pro nejvyšší společenské vrstvy a zároveň poměrně náročné objednavatele. To platí jak pro stavitele z řad šlechty, tak pro církevní řády. Oblast severních a severozápadních Čech měla v raném novověku zcela jiné postavení než ve 20. a 21. století.²⁰⁷ I proto mohli Julius i Oktavián Broggio zůstat usazení v Litoměřicích, a stejně je lze považovat za přední architekty českého baroka. Julius Broggio je doložen v Zákupích již v létě 1674, a to nejprve v roli konzultanta.²⁰⁸ O rok později byl povolán znovu, avšak zřejmě pro spory mezi Juliem Františkem a Marií Hedvikou ohledně stavitele byl nakonec nahrazen Abrahamem Leuthnerem.²⁰⁹ V Zákupích se tedy mohl více uplatnit až od roku 1689 dále.²¹⁰ Podobně v Ostrově byl Broggio více zapojen do prací (především dostavba zámku) po Leuthnerově odchodu roku 1688.²¹¹ Přibližně v letech 1693 až 1700 se Broggio stal hlavním stavitelem Anny Marie Františky, než ho na krátkou dobu nahradil **Jindřich Klingensleitner** spojený s výstavbou zámku v Buštěhradu.²¹²

Pro úpravy v Ostrově a poválečnou výstavbu v Bádensku je klíčová role architekta a malíře **Domenica Egidia Rossiho** (1659–1715).²¹³ Ten byl činný v okruhu vídeňského dvora a zřejmě přes Heřmana Jakuba Černína došlo i k jeho zkontaktování s Ludvíkem Vilémem Bádenským.²¹⁴ Rossi projektoval ostrovský Palác princů, navrhnul celou urbanistickou koncepci Rastattu včetně zámku a opomenout nelze ani úpravu lovecké rezidence Scheibenhart. Po smrti Ludvíka Viléma byly však jeho služby pro Sibyllu Augustu neúnosně

---

²⁰⁵ MACEK 2007, s. 18.

²⁰⁶ Základní přehled jejich činnosti nabízí MACEK – HORYNA – MACEK – PREISS 1992; MACEK 2003.

²⁰⁷ Ke zdejší stavební aktivitě v tomto regionu v době baroka MACEK 2003.

²⁰⁸ MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 8–9.

²⁰⁹ MACEK – ZAHRADNÍK, 1996, s. 11.

²¹⁰ MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 15.

²¹¹ WACHSMANOVÁ 1946, s. 38.

²¹² ZAHRADNÍK 2018, s. 597–598.

²¹³ K němu především PASSAVANT 1967. Tato práce byla svého času zásadní pro využití archivního materiálu a reflexi vztahu mezi stavebníkem a architektem při interpretaci výsledného uměleckého díla (srov. KROUPA 2001, s. 17).

²¹⁴ KAACK 1983, s. 115; PASSAVANT 1967, s. 158.

drahé. Nicméně díky Ludvíku Vilémovi se mohl Rossi uplatnit i v jihozápadním Německu. Nutno ovšem dodat, že způsob spolupráce s Rossim nikdy nemohl dosáhnout toho, jak fungovali např. Rohrer, Špaček a snad i Schmidt (srov. níže) – tedy uplatnění jednoho stavitele a jeho stylu jak na nejvýstavnějších rezidencích, tak u staveb nižšího významu (z pohledu reprezentace a umělecké náročnosti) a zároveň prakticky na všech panstvích. A právě tento fenomén považuji za nesmírně důležitý nejen v kontextu předkládané práce, ale i z pohledu na stavitelství barokních Čech obecně.

Podobně exkluzivní postavou jako Rossi a tvůrcem vrcholně barokní (či snad již klasicizující) podoby ostrovské zahrady po roce 1690 byl žák francouzského zahradního architekta Le Notra **Jean Trehet** (1654–1740). Ten působil na vídeňském dvoře a ve službách řady předních šlechticů Habsburské monarchie.²¹⁵ V bádenském Rastattu zase působil jiný žák téhož učitele Le Maire.²¹⁶ Zapojení těchto osobností spojených s prostředím habsburského dvora dobře ilustruje ambice Ludvíka Viléma nejen jako stavitele, ale také jako osobu snažící se dosáhnout těch nejprestižnějších pozic, jakkoliv – alespoň podle jeho vlastních slov – v tom nebyl příliš úspěšný.²¹⁷

Se stavební činností na panstvích skupiny ostrovské na přelomu 17. a 18. století je spojeno jméno stavitele **Johanna Sockha** (1658–1722)²¹⁸ a jeho syna **Johanna Michaela**. Přestože jsou tato jména do jisté míry známá, podrobnější informace o životech i realizacích obou stavitelů nejsou zcela dostatečně prozkoumány. Navíc u některých pramenných výskytů je někdy obtížné určit, o kterého z nich se jedná. Zpravidla bývá otec Johann Sockh označován jako „*Baumeister Sockh*“, zatímco mladší Johann Michael Sockh se objevuje jako „*Ingenieur Sockh*“.²¹⁹ Sockh otec pocházel z bavorského Rosenheimu.²²⁰ Jeho příchod do Čech mohl souviset s činností Abrahama Leuthnera. Na konci osmdesátých let 17. století byl Sockh otec veden jako polír Julia Broggia v Ostrově, potom jako prováděcí stavitel Rossiho návrhu tamtéž.²²¹ Roku 1700 se chtěl jakožto svobodná osoba usadit v Ostrově spolu se svou druhou ženou a dcerou z prvního manželství (děti z druhého manželství nejsou explicitně zmíněny,

---

²¹⁵ Celkově k jeho působení PILLICH 1956. Přestože se jedná o dosud základní studii shrnující Trehetovo dílo, o jeho činnosti pro bádenského markraběte zde není zmínky.

²¹⁶ KAACK 1983, s. 123.

²¹⁷ Srov. výše v oddíle Majitelé panství.

²¹⁸ ZEMAN 2007, s. 27.

²¹⁹ Srov. nedatovanou (cca 1714) společnou zprávu J. M. L. Rohrera a Johanna Sockha: GLA Karlsruhe, Bestand 220, Nr. 29, *Anlegung der Stadt Rastatt*.

²²⁰ <http://www.genealogischefunde.de/pdfs/Ortenau2.pdf>; SOA Plzeň, Sbirka matrik západních Čech, Ostrov (Římskokatolická církev) 1660–1694, f. 51r.

²²¹ WACHSMANOVÁ 1946, s. 39–40.

ale hovoří se o *erzeugende Kindter*).²²² Oba Sockhové působili také v Bádensku při výstavbě Rastattu, přičemž starší z nich zastával funkci stavebního inspektora (*Bauinspektor*).²²³ Zde pak docházelo ke kompetenčním sporům mezi Sockhem otcem a pravděpodobně více protežovaným stavitelem a architektem J. M. L. Rohrerem.²²⁴ Právě stavební inspektor Sockh měl podle všeho také nemanželské dítě s jistou prostitutkou.²²⁵

Právě **Johann Michael Ludwig Rohrer** (1683–1732) se stal klíčovým stavitelem ve službách Sibylly Augusty, a to zejména po smrti Ludvíka Viléma (1707), kdy markraběnka z finančních důvodů propustila Domenica Egidia Rossiho. Rohrer pod vlivem svého školení (snad u Kryštofa Dientzenhofera, ale pravděpodobně také od svého otce, který se podílel na řadě ostrovských staveb) šířil architektonický styl českého baroka v okruhu jihozápadního Německa.²²⁶ Zde byla jeho tvorba ovlivněna další významnou osobností – Balthasarem Neumannem.

J. M. L. Rohrer se podílel na dokončení velkolepého Rossiho projektu rezidence v Rastattu. Kromě zámku zde vznikalo celé město. Dále Rohrer stavěl a projektoval mimo jiné rezidence Favorite a Fremersberg, stejně jako řadu dalších objektů jak církevních, tak světských. Mnoho významných budov v Rastattu (včetně kostela sv. Alexandra) však bylo stavěno až po Rohrerově smrti, a to zpravidla jeho mladším bratrem **Johannem Peterem Ernestem Rohrerem** (1687–1762), jehož působení v roli markrabského stavitele se více méně překrývá s panováním Ludvíka Jiřího.²²⁷ Podílel se na stavbách v Rastattu (kostel sv. Alexandra, oranžerie v zámecké zahradě) a Baden-Badenu, stejně jako na mnoha dalších projektech, z nichž některé nemohl markrabě pro špatnou finanční situaci realizovat.²²⁸

Zcela zásadní význam pro podobu staveb na panstvích Anny Marie Františky Toskánské měl stavitel **Václav Špaček** (1689–1751). Jeho osobnosti a dílu je zásluhou Petra Macka již delší dobu věnována soustavná badatelská pozornost.²²⁹ Špaček je autorem jak kostelů, tak zámků.

---

²²² SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Zhosty, inv. č. 61, kart. 196, číslo 93, 1. března 1700.

²²³ KITZING-BRETZ 2001, s. 14. Zrovna tato práce ovšem, zdá se, nerozlišuje mezi Sockhem otcem a synem.

²²⁴ Rohrer se skutečně někdy podepisoval jako „*Architectus*“ (GLA Karlsruhe, Bestand 220, Nr. 29, Anlegung der Stadt Rastatt, s. 34).

²²⁵ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Nemanželské dítě knížecího stavitele Jana Sacka, inv. č. 174, kart. 42.

²²⁶ Kromě Bádenska působil také ve službách špýrského biskupa Damiana Huga Schönborna. K Rohrerově činnosti PFEIFER – POPOVIČ 2018; KAACK 1983, s. 158–159. Srov. též https://www.sueddeutscher-barock.ch/In-Meister/h-r/Rohrer_J-Michael_Ludwig.html [31. 3. 2022].

²²⁷ Vzhledem ke koncentraci dosavadního bádání na éru Sibylly Augusty chybí o mladším z bratrů Rohrerových podrobnější informace v odborné literatuře (KITZING-BRETZ 2001, s. 6). Často se však objevuje v pramenech souvisejících s výstavbou v Bádensku.

²²⁸ KITZING-BRETZ 2001, s. 13; SCHNEIDER 1984, s. 101.

²²⁹ MACEK 1988; MACEK – ZAHRADNÍK 2003; MACEK 2007; MACEK 2018.

Právě jeho styl významně formoval kulturní jednotu staveb Anny Marie Františky napříč jednotlivými panstvími.²³⁰ Jednalo se o prvotřídního architekta a stavitele, který pomáhal realizovat náročné reprezentativní stavby a působil tak primárně pro Annu Marii Františku. Tím se sice zúžil okruh jeho možné působnosti, na druhou stranu se tím však tříbil jeho umělecký profil pod vlivem unikátního a jistě náročného stavebníka.

Špačkovy dílo se kromě vysoké kvality vyznačuje také recepcí dynamických principů barokní architektury, které dokázal promítnout jak do sakrálních staveb, tak do objektů světských (typicky v případě Ploskovic). V případě potřeby však dokázal realizovat i relativně strohé stavby, jak se ukázalo u rezidencí v Horní Polici a Hostivici, které byly urbanisticky navázány na církevní stavby a do jisté míry odrážely zbožnost majitelky. Kromě umělecké inspirace čerpané z okruhu stavitelů zvučných jmen (Dientzenhofer, Santini, Broggio)²³¹ stojí za připomenutí také Špačkovy archivně doložené sociální kontakty s dalším významným architektem, a to Františkem Maxmiliánem Kaňkou.²³²

Historik umění a architektury Petr Macek hodnotí Špačkovy stavby jako „*dramatické a mnohotvárné a prozrazovaly inspiraci velmi širokým spektrem předloh.*“ Za jednotící motiv pak považuje snahu „*maximálně emotivně zapůsobit*“ a dodává, že „*řadu jeho děl lze charakterizovat jako neobvyklá, někdy až bizarní, ovšem vždy jsou zároveň zajímavá a poutají pozornost. [...] Lze dokonce říci, že ve scénografické rovině nemá Špaček v našem prostředí rovnocenného partnera. Jeho tvorba díky tomu může mít zajímavost nad rámec pouhé architektury – snad nejjasněji ilustruje a přibližuje podstatu barokního vnímání, prožívání a užívání světa.*“²³³ Toto hodnocení Špačkovy tvorby od předního znalce českého baroka velmi dobře konvenuje s charakteristikou baroka jako slohu (a jeho bizarnosti) z pera Helen Hills.²³⁴ Špačkovy dílo tak lze nahlížet jako typický prvek barokní kultury, přičemž by měla být zdůrazněna snaha o multiplikaci Špačkovy architektury, kterou podporovala Anna Marie Františka tím, že mu svěřovala realizace na všech svých panstvích.

Z městečka Útviny na panství Toužim pocházel stavitel **Johann Schmidt** (též Schmied), který působil ve službách Ludvíka Jiřího přibližně v letech 1737–1749.²³⁵ Zatímco výše

²³⁰ K regionálnímu kontextu srov. MACEK 2003, zde s. 46–47.

²³¹ Některé Špačkovy stavby byly těmto architektům připisovány (MACEK 2018, s. 480).

²³² Kaňka svědčil na Špačkově svatbě v lednu 1731 (MACEK – ZAHRADNÍK 2003, s. 104). Existuje dokonce hypotéza, že Špaček byl Kaňkovým žákem (poprvé MACEK – VLČEK – ZAHRADNÍK 1992, s. 211; znovu MACEK – ZAHRADNÍK 2003, s. 105).

²³³ MACEK 2018, s. 480.

²³⁴ HILLS 2007; HILLS 2011.

²³⁵ GNIRS – GNIRS 1996, s. 124.

zmíněný Johann Peter Ernst Rohrer působil v Bádensku, Schmidt se věnoval realizacím na českých panstvích. Zasloužil se především o úpravu některých kostelů (Skoky u Žlutic, Sedlec u Karlových Varů), jeho činnost by však zasluhovala komplexnější zhodnocení. Pravděpodobně se jednalo o poměrně kvalitního tvůrce, přestože jeho činnost málokdy přesáhla hranice regionu. Na základě pramenů mu lze připsat výstavbu loveckého zámečku Mořičov.²³⁶ Jakožto markraběcí stavitel, jímž se stal částečně ze soucitu Ludvíka Jiřího poté, co Schmidtovi část majetku zničil příval a následná povodeň,²³⁷ měl také na starosti údržbu nejrůznějších vrchnostenských objektů, které musel dvakrát ročně (na jaře a na podzim) osobně navštívit, zhodnotit jejich stav a rozhodnout o jejich údržbě *mit geringen Costen*. V pozdější době je jeho činnost doložena také v Bochově, Mladé Vožici a uvažuje se také o pražském působení.²³⁸ Nejasný je jeho vztah k Antonu Schmidtovi (1723– asi 1783), jenž v sedmdesátých letech 18. století prováděl úpravy staveb bavorských vévodů na panství Ploskovice, Zákupy a Svádov.²³⁹

K uvedeným dvorním stavitelům a architektům je ještě potřeba připočíst řadu často spíše lokálně působících provádějících stavitelů, polířů a řemeslníků.²⁴⁰ Mohlo se jednat jak o poddané ze sledovaných panství, tak o osvědčené mistry svého řemesla, kteří své schopnosti prokázali při podobně náročném stavebním projektu jiných majitelů, na jejichž doporučení pak mohli tito řemeslníci dostat zakázku i od zde sledovaných rodů. Svou roli sehráli také **konzultanti**, byť je namnoze těžké určit přesný charakter jejich podílu na dané stavbě. V této roli se na sledovaných panstvích objevují zvučná jména barokního stavitelství. Julius Broggio se vyjadřoval ke stavu skarpy pod zákupským zámekem (1674).²⁴¹ Kryštof Dientzenhofer byl roku 1702 požádán o posouzení bezpečnosti stavby zámku nad sklepy.²⁴² Blíže nespecifikovaný *Herr Baumeister Dientzenhofer* se roku 1716 zastavil v Ploskovicích, aby konzultoval chystanou výstavbu tamního zámku.²⁴³ František Maxmilián Kaňka zase roku

---

²³⁶ Schmidt se k této stavbě hlásí v nedatovaném dopise (lze odhadovat na květen až červen 1746) adresovaném markraběti Ludvíku Jiřímu jako ten, který vedl výstavu – „*in specie das Lusthaus in dem Schlackenwerther Thiergarten aufzuführen die Gnade gehabt*.“ (SOA Plzeň, BTDK, Vrchnostenští stavitelé, inv. č. 45, kart. 6).

²³⁷ Schmidt se svěřil se svým neštěstím, které postihlo jeho statek, markraběti („*meine Früchten auf denen Feldern in Grund und Boden hinein geschlagen*“), který mu následně udělil titul stavitele („*Praedicat als Baumeister*“) a plat 45 krejcarů za den (SOA Plzeň, BTDK, Vrchnostenští stavitelé, inv. č. 45, kart. 6, 19. června 1746).

²³⁸ VLČEK a kol. 2004, s. 585.

²³⁹, s. 583–585.

²⁴⁰ Petr Macek uvádí např. jistého stavitele Neumanna účastného na kostelu v Brenně (panství Zákupy), P. Bláhu v Kácově, J. J. Bauera v Hostivici či J. Kernera ve Svádově (MACEK 1988, s. 113).

²⁴¹ MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 9.

²⁴² MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 23.

²⁴³ V úvahu přichází jak Kryštof, tak jeho syn Kilián Ignác (MACEK 2007, s. 18).

1731 Sibylle Augustě doporučil vhodného lakýrníka pro práci v bádenské vdovské rezidenci Ettlingen.²⁴⁴

Známá jsou také jména některých sochařů, grottařů a štukatérů, přičemž zejména sochařská výzdoba se uplatňovala jak v krajinných kompozicích, tak u rezidencí a v zahradách. S výzdobou ostrovské zahrady jsou spojena jména **Jeremiáše**, **Konráda Maxe** a **Johanna Caspara Süßnerových**, přičemž přinejmenším Jeremiáš je doložen také v Zákupech či v okolí Berlína. Všichni tři byli příslušníky jedné rozvětvené rodiny působící v Ostrově, nicméně někteří členové (především Jeremiáš a Konrád Maxmilián) se uplatnili také u kurfiřtských dvorů v Drážďanech a Berlíně a na dalších místech.²⁴⁵ K pozdějším sochařům a grottařům patřil **Johann Christoph Möckel**, který se podílel na revitalizaci ostrovské zahrady ve třicátých letech 18. století.²⁴⁶ Po něm zde působili otec a syn **Franz** a **Johann Georg Brückhnerové**, přičemž Johann Georg se 5 let učil u otce na jeho náklady.²⁴⁷ (SOA Plzeň, BTDK, Sochaři a grottaři v zámeckém parku v Ostrově, inv. č. 46, kart. 6, 17. listopadu 1745)

Hlavním představitelem sochařského umění na panstvích Anny Marie Františky byl **Ondřej Dubke** (1671–1749),²⁴⁸ jenž do jejích služeb vstoupil roku 1700.²⁴⁹ Ten se jakožto dvorní sochař autorsky podílel na realizaci většiny statuí vzniklých z iniciativy velkovévodkyně, přičemž ty nejvýraznější, obvykle mariánské, se nacházely v blízkosti jejích rezidencí a v kompoziční vazbě na ně.²⁵⁰ Otázkou je, zda tvořil svá díla pro předem určená místa (např. architektem či velkovévodkyní), nebo mohl tuto volbu ovlivnit. Dubke je také považován za tvůrce teras zákupské zahrady.²⁵¹

Shrnutí: umělci, úředníci a jejich kariéry

Na budování a údržbě sledovaných panství se podílelo velké množství osob. Každý ze zúčastněných zastával různou úlohu a ze své pozice ovlivňoval výslednou podobu panství odlišným způsobem. Byť nelze pominout rozdílné motivace i míru osobní invence

²⁴⁴ Doporučovaným řemeslníkem byl jistý lakýrník z valdštejnského panství Duchcov (MACEK 2012, s. 60).

²⁴⁵ ASCHE 1961, s. 94–116. Johann Caspar se doložen v Ostrově kolem roku 1696 (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Služební poměry, inv. č. 37, kart. 58).

²⁴⁶ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Služební poměry, inv. č. 37, kart. 59.

²⁴⁷ SOA Plzeň, BTDK, Sochaři a grottaři v zámeckém parku v Ostrově, inv. č. 46, kart. 6, 17. listopadu 1745.

²⁴⁸ K životním datům srov. cs.isibart.org/person/50681 [dostupné 31.3.2022]. V literatuře někdy též německá podoba jména, tj. Andreas Dubke.

²⁴⁹ MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 22

²⁵⁰ Např. v cestovním pasu pro účel Dubkeho cesty ze Zákup do Kácova v lednu 1729 je Dubke zmiňován jako „*Hoffbildthauer Andreas Dupke mit noch anderen Bedinten*“. NA Praha, ATS – společné, Cestovní pasy, inv. č. 374, kart. 708.

²⁵¹ MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 22.

jednotlivých aktérů na všech úrovních, je namístě předpokládat, že drtivá většina toho, co se na panstvích dělo stran stavebních aktivit a výkonu správy, se mělo odehrávat s vědomím a v zájmu vrchnosti. Majitelé také mohli zasahovat do činnosti úředníků i umělců, čímž vyjadřovali svůj vkus, ekonomické zájmy, stejně jako ryze osobní preference. Úkolem pověřených úředníků a umělců pak bylo podřídit se přání svého zaměstnavatele, resp. vhodně zkombinovat požadavky všech zainteresovaných stran. Výsledkem byla podoba panství ve smyslu kulturní a architektonizované krajiny, v níž se odrážely estetické i ekonomické požadavky spolu s osobními zájmy.

Nákup panství

Sasko-lauenburští vévodové a jejich pokračovatelé jsou po právu považováni za velké pozemkové vlastníky pobělohorských Čech, a to prakticky již od dvacátých let 17. století, kdy se rod v zemi objevil. To ostatně potvrzují i starší výzkumy zaměřené na strukturální proměnu šlechty v době třicetileté války a údaje z berní ruly, kde se Julius Jindřich vyskytuje mezi dvaceti nejbohatšími aristokraty v Čechách.²⁵² Jedním z důležitých aspektů této práce je bližší pohled na genezi tohoto pozemkového majetku a následný vývoj po jeho rozdělení mezi sasko-lauenburské princezny.

Za pomyslné stavební kameny sasko-lauenburské pozemkové držby v Čechách platí panství Toužim a Ostrov, avšak mezi nejmajetnější aristokracii se rod dostal až díky panstvím Anny Magdalény, rozené z Lobkovic, která dědila panství Zákupy, Horní Police a Buštěhrad. Mnoho z později nabytých statků se geograficky vázalo ke zmíněným základním držávám, což odpovídá obecnému trendu arondace a scelování pozemkové držby. Ostatně i Lauenburské vévodství prošlo za Františka II. (otce Julia Jindřicha) arondačním procesem.²⁵³ V němčině bývá skupina osmi panství v okolí Ostrova a Toužimi (tzv. ostrovská skupina) označována jako *väterliche Herrschaften*.²⁵⁴ Ty od roku 1690 převzala Sibylla Augusta a zřetelně se vymezují proti tzv. *mütterliche Herrschaften*, jejichž základem bylo dědictví Anny Magdalény, roz. z Lobkovic, která jádro tohoto majetku zdědila po svém prvním manželovi Zbyňkovi Novohradském z Kolovrat. V roce 1690 přešla tato *mütterliche Herrschaften* do majetku Anny Marie Františky. Pro nákup panství bylo stěžejní, že se jednalo o alodiální držbu, s níž bylo možné volně disponovat.²⁵⁵ Alodiem zůstala velká část těchto panství do konce sledované epochy. Pouze z ostrovské skupiny byl Sibyllou Augustou vytvořen fideikomis,²⁵⁶ který nebylo možné dále dělit či s ním volně disponovat bez změny právního statusu či císařova svolení.²⁵⁷ Naopak alodní majetek bylo možné například zadlužit, což mohlo sloužit jako zdroj financí pro nákup dalších panství či jiné výdaje.

Pro řazení a členění následujícího textu je důležité jednak nabytí majetku Sasko-Lauenburskými a jejich dědici (resp. dědičkami), jednak dobové nahlížení majetku – zda byl považován za samostatné panství, nebo zda byl z administrativního pohledu včleněn do

---

²⁵² ČORNEJ 1976, s. 185; FELCMAN 1976, s. 198.

²⁵³ HILLMANN 1999.

²⁵⁴ SOA Plzeň, BTDK, Rozdělení saskolauenburských statků, inv. č. 6, kart. 2.

²⁵⁵ Srov. ŠIMŮNEK 2009.

²⁵⁶ KAACK 1983, s. 106.

²⁵⁷ HÁJEK 2015.

nějakého ze stávajících sasko-lauenburských panství. Jedním z významných fenoménů, které byly dosavadním bádáním opomíjeny,²⁵⁸ je fakt, že nabývání pozemkové držby Juliem Jindřichem Sasko-Lauenburským nebylo ryze lineárním procesem. Kromě nákupu statků totiž vévoda některé nabyté majetky prodával, případně měnil za jiné. Naopak známý a literaturou dobře popsáný je mechanismus financování nákupů, kdy Julius Jindřich jakožto vojenský podnikatel a věřitel císaře na jedné straně nabýval konfiskované statky, zároveň ale ještě disponoval kapitálem (resp. krytým dluhem) díky kterému mohl obchodovat i s majiteli panství.²⁵⁹ Byť ne všechny nemovitosti, které Julius Jindřich nabyl, prošly konfiskacemi, je bez nejmenších pochybností, že právě konfiskace a restrukturalizace pozemkové držby (spojená s příchodem nových vlastníků) přibližně v letech 1620 až 1635 byly klíčové procesy pro vytvoření sasko-lauenburských panství (srov. přílohy 1 a 8).²⁶⁰

Geneze západočeských panství (tzv. ostrovská skupina)

Nabývání majetku do dědičné držby započal Julius Jindřich dne 23. srpna 1623, když dědičné zakoupil panství **Toužim** od emigranta Kryštofa Hasištejnského z Lobkovic (zemřel 1625).²⁶¹ Kupní suma byla ujednána na 71 000 zlatých, přičemž panství sestávalo z města Toužimi se zámekem, městeček Útvina a Krásné Údolí a dalších 12 vsí.²⁶² Panství se zformovalo během 15. a první třetiny 16. století, kolem majetku milevského kláštera. Toužim a její okolí byla často zastavována různým šlechtickým rodům, především Vřesovcům a pánům z Plavna, kteří panství nakonec roku 1538 koupili.²⁶³ Kolem poloviny 16. století patřilo pod Toužim přes 50 vesnic (např. pozdější panství Štědrá).

Brzy po koupi sasko-lauenburským vévodou došlo k přikupování dalších vesnic; konkrétně přibyly Poseč (1623),²⁶⁴ Mirovice (1624),²⁶⁵ Číhaná (1642)²⁶⁶ a Německý Chloumek

---

²⁵⁸ Krátkodobá držba některých statků není zmíněna u následujících autorů, kteří svou pozornost zaměřili jen na panství, která zůstala v držení rodu dlouhodobě: KÜHNL 1923, s. 107–122; HANKE 1964, s. 69–71; KAACK 1989, s. 44–45; ZEMAN a kol. 2001, s. 75–76; MAŤA 2010, s. 11–12; VOKURKA 2017, s. 13–14.

²⁵⁹ K financím KAACK 2000, s. 153. Obecně k finančním převodům ve vztahu ke konfiskátům KNOZ 2006, s. 611–620.

²⁶⁰ Sasko-lauenburští pochopitelně nebyli výjimkou. Z nedávných prací na podobné téma lze jmenovat HRBEK 2013b, s. 88–118 (zaměřeno na Valdštejny); pro Moravu KNOZ 2006.

²⁶¹ Ten byl sice vyšetřován konfiskační komisí, nebyl ale postižen ztrátou majetku, takže se vystěhoval ze země a své majetky prodal (KASÍK – MAŠEK – MŽYKOVÁ 2002, s. 23).

²⁶² J. Ryba uvádí o jednu ves méně, neboť nezapočítal Pávice (RYBA 1992).

²⁶³ MAŘÍK 1993, s. 59–60.

²⁶⁴ 12. prosince 1623 za 5 000 zlatých od purkmistra a rady města Toužimi. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 14v.

(1662).²⁶⁷ K tomu je ještě potřeba přičíst odkoupení několika dvorů a rybník ve vsi Radyně (1634).²⁶⁸ Kromě zisku drobných statků a jejich inkorporace do struktury toužimského panství přikročil sasko-lauenburský vévoda k nabytí dalších panství v okolí (Brložec, Údrč), čímž vytvořil poměrně velké spojité území, a to ještě dříve, než začal s majetkovou expanzí v okolí Ostrova. Za pozornost stojí i fakt, že tato oblast byla málo urbanizovaná, řídké obydlená a z pohledu zemědělství poměrně málo úrodná, vhodná spíše k chovu dobytka, lesnictví a rybníkářství. Bohužel o důvodech, proč se sasko-lauenburský vévoda rozhodnul právě pro nákup Toužimi, lze jen spekulovat. Od poloviny šedesátých let 17. století se v přikupování drobných statků v této oblasti již nepokračovalo a lze konstatovat, že tak „definitivně“ (z pohledu sledovaného období) došlo k ustálení poměrů týkajících se pozemkové držby.

Ještě dříve, než vévoda nabyl Toužim, bylo mu v 9. srpna 1623 zastaveno panství **Ostrov**. Geneze tohoto statku historicky (až do roku 1585) souvisí s činností rodu Šliků ve zdejším regionu. Od roku 1590 bylo panství pronajato ostrovským měšťanům, kteří ho také roku 1603 koupili, což byl poměrně běžný fenomén této doby a tohoto regionu.²⁶⁹ V okolí takto fungovala městská panství Loket, Karlovy Vary, Horní Slavkov či Kynšperk nad Ohří. Během dvou dekád, kdy ostrovští měšťané vládli svému okolí, přikoupili vsi Merklín, Borek a část vsi Dolní Žďár.²⁷⁰ Jejich panování ukončila konfiskace roku 1623, což byl trest za účast měšťanů na stavovském povstání, k němuž se připojili. Paradoxně tak došlo i k převzetí dluhů, které město mělo, královskou komorou.²⁷¹

Následně došlo 30. ledna 1625 k prodeji panství do dědičné držby Juliu Jindřichovi, a to za cenu 150 000 zlatých, které byly odečteny z císařova dluhu.²⁷² Panství tehdy sestávalo z města Ostrova, městeček Hroznětín a Pernink a 11 vsí. K tomuto jádru bylo přikoupeno

---

²⁶⁵ 1. května 1624 za 18 000 zlatých od bratrů Floriána, Wolfa Adama, Abraháma a Leonarda Viléma ze Steinsdorfu (von Steinsdorff). SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 17v.

²⁶⁶ 1. října 1642 za 7 000 zlatých od Leonarda Viléma ze Steinsdorfu. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 27v.

²⁶⁷ 30. září 1662 za 5 000 zlatých od vrchního hejtmana sasko-lauenburských panství Antonína Steinbacha. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 30v.

²⁶⁸ Rybník byl koupen od bývalého hejtmana panství Waltera von Nizschwiz, tři selské dvory pak 24. listopadu 1634 od Euphemie z Kozlova (zu Goßlau; jde o samostatný statek obklopený panstvími Toužim a Údrč). SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 33v.

²⁶⁹ K vývoji držby panství ZEMAN 2001, s. 48–49. K výkupu měst z poddanství srov. MAUR 1982; ĎURČANSKÝ 2013, s. 73–81.

²⁷⁰ ZEMAN a kol. 2001, s. 64.

²⁷¹ Ke sporům o tento dluh i právo nad městem FIALA 1998.

²⁷² „So haben Ih. Kayß. May. Umb undt vor ein Hundert und fünffzig Tausent Gulden auf abschlag solcher 600 000 fl. Fürst. Gn. Dieße Herrschafft Schlackenwerth erstlich am 9. August A. 1623 pfandtweise verschrieben, hernach aber am 30. Januarii A. 1625 gantz erb- undt eügenthümblich verkauffen und einreumen.“ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 105v.

(většinou od nepříliš majetné nižší šlechty) několik drobných statků; prakticky se jednalo o jednotlivé vsi. Takto došlo k rozšíření panství o statky Dolní Žďár (druhá část; 1625),²⁷³ Květnová (1625),²⁷⁴ Mořičov (1630),²⁷⁵ Lesov (1631),²⁷⁶ Vojkovice (1636),²⁷⁷ a Arnoldov (1664).²⁷⁸

Je zajímavé, že panství Ostrov se již od roku 1636 téměř nerozšiřovalo a zůstalo v této podobě zachováno až do konce sledovaného období.²⁷⁹ Majetková expanze Sasko-Lauenburských v této oblasti naopak pokračovala příkupováním celých panství sousedících s Ostrovem (Děpoltovice, Hauenštejn, Měděnec). To vypovídá o stavu pozemkové držby v této oblasti: ubylo drobných statků, které se staly součástí větších majetko-správních celků. Chtěli-li šlechtic svůj majetek dále rozšiřovat, nemohl již skupovat majetky drobné šlechty, a naopak se musel připravit na větší investici v podobě nákupu již do značné míry arondovaných majetků. Při tom ale stále platí, že panství na Loketsku a přilehlé části Žatecka byla v porovnání s ostatními kraji v průměru menší a pozemková držba rozdrobenější.

Kromě Ostrova a Toužimi, které jsou s Juliem Jindřichem tradičně spojovány, zakoupil vévoda ještě v první polovině dvacátých let 17. století i několik dalších panství. Ta však nedržel dlouho a zpravidla je prodal ve chvíli, kdy se mu naskytla příležitost nabytí jiného panství poblíž jeho rezidencí Ostrov a Toužim. Není bez zajímavosti, že se ve dvou případech jednalo o lokality blízko hranic. Dne 22. října 1623 vydal vévoda 90 000 zlatých za západočeská panství **Dvorce** a **Mnichovství**, které koupil od Jana Fridricha Švamberka a jeho nepnoletého bratra Jana Šebestiána. Dvorce a Mnichovství vévoda držel až do 8. září 1629, kdy se majetku zbavil ve prospěch Jana Filipa Husmana, aby z utržených peněz (prodejní suma činila 80 000 zlatých) mohl financovat nákup panství Brložec (1626)²⁸⁰ a Údrč (1629) přiléhajícího k Toužimi. Takto výslovně je ostatně prodej obou panství zdůvodněn i

---

²⁷³ Jednalo se o ves konfiskovanou purkmistrovi a radě města Ostrov, která byla vévodovi nejprve zastavena, načež ji koupil dědičně a připojil k panství. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 166v.

²⁷⁴ K Mořičovu patřilo také několik blíže nespecifikovaných poddaných v Radošově a Podlesí. Koupeno 4. dubna 1625 za 11 666 zlatých od Jana Zikmunda Haslerera. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 172.

²⁷⁵ Koupeno 29. ledna 1630 za 1 000 kop míšeňských od Pavla Kišperského z Vřesovic. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 174v.

²⁷⁶ Koupeno 7. ledna 1631 za 3 650 zlatých od jistého Hauboldta. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 186v.

²⁷⁷ Koupeno 4. listopadu 1636 za 11 000 zlatých „von *gewesenen Gubernatorn über Ihre* [tj. Julia Jindřicha] *Herrschaften*“ Waltera von Nizschwiz. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 190v.

²⁷⁸ Koupeno 12. září 1664 za 3 100 zlatých od Antonína Steinbacha. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 194v.

²⁷⁹ Jedinou výjimku představuje ves Arnoldov připojená roku 1664.

²⁸⁰ Zatímco kupní smlouva byla uzavřena roku 1626 (viz níže), kupní cena byla splacena až o tři roky později. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 258v.

v Saalbuchu.²⁸¹ Roku 1623 stihnul Julius Jindřich ještě za 95 000 zlatých koupit středočeské panství **Středokluky**, které rovněž držel do roku 1629, kdy je směnil se Severínem Táhlem za jeho část panství Údrč.²⁸²

V průběhu let 1623 a 1624 koupil vévoda také několik měšťanských domů. Jednalo se o tři domy v **Novém Strašecí**,²⁸³ které nejspíše měly sloužit jako zázemí při cestách mezi Prahou a západočeskými statky, a o dům v Karlově ulici na **Starém Městě pražském**.²⁸⁴ Z pozemkových akvizic roku 1624 je nutné zmínit severočeský **Varnsdorf**, jenž vévoda nabyl jako konfiskát od České komory 9. září za částku 20 000 zlatých.²⁸⁵ Po necelých dvou letech, konkrétně 22. srpna 1626, však vévoda prodal Varnsdorf císařskému plukovníkovi Antoniovi Schlieffenovi (Schlieff, či Schlieffen), a to rovněž za 20 000 zlatých.²⁸⁶ Utržené peníze ještě téhož roku (1626) posloužily Juliu Jindřichovi k získání panství **Brložec**, které z jihu přiléhalo k Toužimi, a **Podbořany**,²⁸⁷ které lze opět vnímat jako jeden z opěrných bodů na cestě z Prahy do Toužimi, resp. Ostrova.

Většinu panství Brložec koupil Julius Jindřich od Viléma z Vřesovic 13. července 1626 za 67 500 zlatých. Z pohledu geneze majetku je ovšem zajímavé, že ještě roku 1623 se jednalo o tři samostatné statky (Brložec, Bezvěrov a Vlkošov) vlastněné dvěma majiteli (kromě Viléma z Vřesovice patřila krátce asi polovina pozdějšího panství Jiřímu Adamovi z Kokořova).²⁸⁸ Vřesovec ovšem dokázal část kolem Bezvěrova vhodně arondovat nákupem sedmi vsí od

---

²⁸¹ „...diese abgelegene beyde Herrschafften [tj. Dvorce a Mnichovství] [...] zu verkauffen, damit von denselben Kauffgeldern die auff den nähergelegenen undt hiernach folgendts beschriebenen beyden Herrschafften Udritsch undt Pürles [tj. Údrč a Brložec] restirende Kauffgelder abgesichert, diesen auff die Mayerhöffische Kauffgelder gänzlich überwiesen werden könnten.“ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 219v–219r.

²⁸² SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, 228v.

²⁸³ Prodávajícími byli měšťané Paul Schüller, Martin Prochofský a Hans Braun. Vévoda za všechny tři domy dohromady zaplatil 5 400 zlatých. Přesná data nákupu nejsou v prameni uvedena. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 207. V literatuře (VOKURKA 2022b, s. 37) lze potkat i záměnu se Strašnicemi, která je podložena chybou v archivním inventáři (NA Praha, ATS – společné, Dům a hospodářský dvůr v Praze – Strašnicích (sic!) 1623–1690), inv. č. 327, kart. 686). Za upozornění děkuji PhDr. Janu Černému.

²⁸⁴ Pražský dům byl koupen 22. dubna 1624 od klementinských jezuitů za 20 000 zlatých. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 204r.

²⁸⁵ Před konfiskací Varnsdorf náležel Kašparu Kryštofovi Kotvicovi z Kotvic (Kottwitz). Kupní částku vévoda reálně neplatil, neboť mu pouze byla odečtena z císařova dluhu. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 199r. K historii Varnsdorfu PALME 1852, s. 22.

²⁸⁶ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 199v.

²⁸⁷ Podbořany prodala vévodovi Helena Kateřina z Fictumu (roz. von Steinsdorff) za 37 000 zlatých dne 3. července 1626. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 277v. Nejednalo se o jediný nákup od příslušníků tohoto rodu (srov. výše – nákup drobných statků v okolí Toužimi).

²⁸⁸ V pramenech se rozlišují statky (Güther) Brložec, Bezvěrov a Vlkošov, přičemž samotná ves Vlkošov nikdy nebyla majetkem Sasko-Lauenburských. Zdá se, že později se mezi Kokořovci a Sasko-Lauenburskými vytvořily klientsko-patronske vztahy.

Jiřího Adama z Kokořova,²⁸⁹ takže sasko-lauenburskému vévodovi prodával poměrně zajímavou enklávu. Sám Julius Jindřich se ještě 15. října 1626 dohodnul s Jiřím Adamem na výměně několika vsí a hospodářských dvorů,²⁹⁰ které tak byly inkorporovány do panství Brložec, resp. Žlutice v případě pána z Kokořova.

Zatímco Brložec dále zvětšován nebyl, statek Podbořany (sestávající v době koupě jen z městečka Podbořan a dvou vesnic) byl rozšířen o vesnice Očihov (1648)²⁹¹, Očihovec (1655)²⁹² a Dolánky (1671),²⁹³ přičemž ve všech případech byl později zřízen hospodářský dvůr z bývalých tvrzí drobné šlechty. Je pravděpodobné, že kromě samotné možnosti zvětšit državy byla úrodná půda v oblasti kolem Podbořan tím, co lákalo Julia Jindřicha (a Julia Františka) k rozšíření tohoto majetku, neboť ostatní sasko-lauenburská panství rozhodně neoplývala nejlepšími podmínkami k agrární rostlinné výrobě.

Velké pozemkové nákupy Julia Jindřicha ve dvacátých letech 17. století vyvrcholily roku 1629 získáním panství **Údrč**. Jednalo se o poměrně náročný proces, který byl – jak již bylo naznačeno – podmíněn několika dalšími transakcemi. Šlo jednak o výše zmíněné prodeje některých panství, ale také o dlužné částky, jimiž bylo panství Údrč zatíženo. Prodávajícím Údrče byl Severín Táhlo, s nímž vévoda panství vyměnil za Středokluky. Kromě vsí Údrč s tvrzí sestávalo panství také z někdejších (?) samostatných statků Ratiboř a Martice.²⁹⁴ Celková hodnota majetku tak dosáhla částky 114 000 zlatých. Podmínkou prodeje podle smlouvy z roku 1629 bylo, že Julius Jindřich splatí dluhy, které na panství Údrč vázly. Jednalo se především o dluh 70 000 zlatých, které Severín Táhlo dlužil staroměstským jezuitům za jiné nákupy, a další menší částky.²⁹⁵ Krátce před svou smrtí stihl Julius Jindřich

---

²⁸⁹ Šlo o vsi Čestětín, Krašov, Kamenná Hora, Vojtěšín, Račín, Tisová a Březín. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 257v. Na spojení Brložce a Bezvěrova stručně upozornil již RYBA 1992.

²⁹⁰ Julius Jindřich nabyl dvůr Luhov a ves Smilov výměnou za dvůr Víška a vsi Novosedly a Chlum. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 262v.

²⁹¹ Koupěn 1. prosince 1648 za 8 500 zlatých od Jiřího Karla von Strasolda. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 303r.

²⁹² Koupěn 27. listopadu 1655 za 2 000 kop míšeňských od Juliany z Házenburku. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 306r.

²⁹³ Koupěny 11. srpna 1671 za 10 750 zlatých od Adama Felixe Údrčského. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 307r.

²⁹⁴ Zcela jiný příběh majetkových poměrů tvrze Martice podávají BĚLOHLÁVEK a kol. 1985, s. 207. Je však možné, že tvrz zůstala obsazena někým jiným, zatímco poddaní a půda přešla do majetku Sasko-Lauenburských. To by zčásti i vysvětlovalo nerefluktování takového stavu v sasko-lauenburských písemnostech.

²⁹⁵ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 226v–249r.

ještě v roce 1665 k panství přikoupit ves Záhoří,²⁹⁶ zatímco rozšíření o ves Čichalov v roce 1669 již realizoval Julius František.²⁹⁷

Po nákupech panství v roce 1629 následovalo období menších nákupů. Teprve 16. května 1646 došlo ke koupi statku **Děpoltovice** od Jana Jáchyma Ratibořského ze Chcebuze za 25 000 zlatých.²⁹⁸ Statek měl pro sasko-lauenburského vévodu příhodnou polohu, neboť navazoval na západní hranici ostrovského panství. O tři dekády později k němu byly připojeny vsi Otovice a Přemilovice s poplužním dvorem Mezirolí, které přikoupil Julius František 16. října 1675 za 35 000 zlatých.²⁹⁹ Další rozšíření proběhlo 29. září 1683, kdy zmíněný vévoda koupil statek Stará Role od rytíře Kryštofa Adama von Schönau za 26 000 zlatých.³⁰⁰ Západně od Ostrova tak bylo vytvořeno další sasko-lauenburské panství, jehož jižní hranice sahala až ke Karlovým Varům. Využití této výhodné polohy se budu věnovat v oddíle o rezidencích.

Ještě před posledními velkými akvizicemi, které se týkají ostrovské skupiny panství, nabyt Julius Jindřich statek **Záběhlice** u Prahy, a to 12. března 1663 od hraběte Karla Maxmiliána Lažanského z Bukové za 20 000 zlatých.³⁰¹ Na tomto místě Záběhlice uvádím na základě evidence nákupu v Saalbuchu. Jinak statek nebyl součástí tzv. ostrovské skupiny a po smrti Julia Františka ho zdědila jeho sestra Marie Benigna, provdaná Ottavia Piccolominiho, vévodu z Amalfi. Podobně jako Dvorcům a Varnsdorfu není ani tomuto statku v další části práce věnována pozornost.

Jako poslední velké majetky byla k ostrovské skupině připojena panství **Hauenštejn** (1663) a **Měděnec** (16. května 1665).³⁰² Bohužel tato část Saalbuchu se dochovala ve zmačkané, potrhané, a tedy prakticky nečitelné podobě. Nicméně z jiných zdrojů je zřejmé, že prodávajícím byl v obou případech František Arnošt Šlik, který větší Hauenštejn prodával za 40 000, menší Měděnec pak za 15 000 zlatých. Hauenštejn přispěl ke zvětšení souvislé plochy ovládané sasko-lauenburskými vévody v okolí Ostrova, neboť navazoval na východní hranici Ostrova; s menším odstupem severně od Hauenštejna ležel Měděnec.

---

²⁹⁶ Záhoří prodala Markéta Mirošovská (roz. von Wildenstein) dne 21. ledna 1665 za celkovou sumu 4 150 zlatých. Tamtéž, f. 252v, ZEMAN, s. 76.

²⁹⁷ Koupěno od Ferdinanda Jana Verduga dne 7. září 1669 za 15 000 zlatých. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 254v.

²⁹⁸ V německém opisu kupní smlouvy stojí jméno prodávajícího „Hans Joachimb Ratiborský vom Sechszebues“. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 310r.

²⁹⁹ Prodávající není uveden. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 77r.

³⁰⁰ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 78r.

³⁰¹ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 30, Saalbuch, f. 316r.

³⁰² SOA Plzeň, BTDK, Desátky královské komoře, inv. č. 286, k. 42.

Vedle nákupu panství je také užitečné si povšimnout několika zvažovaných, leč nakonec nerealizovaných nákupů, jak upozornil již Lubomír Zeman.³⁰³ Těžko soudit, o jakém množství z celkového počtu nabídek se dochovaly příslušné prameny. Jednou ze zaznamenaných situací je černínský bankrot roku 1733, kdy se věřitelé po smrti Františka Josefa Černína (1696–1733) hromadně domáhali svých pohledávek, kterým černínská pokladna nebyla s to vyhovět.³⁰⁴ Jednou z cest z těchto finančních nesnází byl rozprodej majetku, a to včetně deskových statků. Bádenskému markraběti Ludvíkovi Jiřímu tak byla nabídnuta koupě panství Nejdek a Kysíbl za 550 000 zlatých, nicméně markrabě koupě odmítl.³⁰⁵ Nezdarem skončily i návrhy Questenberků, kteří nabízeli ke koupi panství Javorná a Bečov nad Teplou (1737), stejně jako příležitost ke koupi statku Kozlova o deset let později.³⁰⁶

Výsledná skupina osmi panství (Toužim, Ostrov, Údrč, Podbořany, Brložec, Děpoltovice, Hauenštejn a Měděnec – přílohy 2 a 3) byla později základem dědictví Sibylla Augusty, čímž se dostala do držení bádenských markrabat. Kromě geografické polohy v západních (či severozápadních) Čechách je spojuje také porízení Juliem Jindřichem Sasko-Lauenburským. Některá z nich byla mírně rozšířena ještě za Julia Františka, avšak pozdější majitelé již v nakupování prakticky nepokračovali. Příčiny konce tohoto trendu lze spatřovat jak ve vysoké míře arondace okolních statků (drobné statky postupně přestaly existovat), tak ve finanční zátěži, kterou představovala obnova válkou poničeného Bádenska a která bránila investicím do nákupu dalších pozemkových držav v Čechách.

Od roku 1702 patřily sledované větvi bádenských markrabat také **Lovosice**, jejichž připojení bylo důsledkem biologické náhody v podobě vymření příbuzenské linie.³⁰⁷ Sibylla Augusta vytvořila roku 1703 z českých panství ostrovské skupiny (tj. bez Lovosic) fideikomis, čímž se snažila zajistit jejich nedělitelnost.³⁰⁸ Povolení od Leopolda I. získala markraběnka 7. srpna

---

³⁰³ ZEMAN a kol. 2001, s. 76.

³⁰⁴ VALENTA 2011, s. 158–169.

³⁰⁵ SOA Plzeň, BTDK, Nabídka ke koupi panství Nejdku a Kysiblu, inv. č. 119, kart. 27. Obou panství se nakonec ujal Antonín Hartig, který je pořídil za 462 000 zlatých (VALENTA 2001, s. 168).

³⁰⁶ Tamtéž, inv. č. 122, kart. 27.

³⁰⁷ Lovosice vlastnil prastrýc Ludvíka Jiřího Leopold Vilém Bádenský (1626–1671). Roku 1702 zemřela jeho druhá manželka a dědička Marie Františka z Fürstenberku (1633–1702). Vzhledem k tomu, že jediným synem Leopolda Viléma a Marie Františky byl tělesně i mentálně handicapovaný Leopold Vilém II. (1667–1716), dědictví připadlo nejbližšímu žijícímu mužskému potomkovi, jímž byl Ludvík Jiří (Jägerlouis). K pojmu biologická náhoda srov. HORMUTH 2020, s. 59.

³⁰⁸ K instituci fideikomisu HÁJEK 2015; VALENTA 2011, s. 47–56; BEZECNÝ – KRÁL – MAREK 2010a, s. 100–101; MAŤA 2004, s. 134–136. Spisy, byť neúplné, jsou uloženy v NA Praha, Fideikomisní spisy, Inventář panství Lovosice (1704) a Inventář fideikomisních panství Ostrov, Údrč, Podbořany, Děpoltovice a Hauenštejn (1733), inv. č. 120, kart. 794. Srov. též KAACK 1983, s. 106.

1703, načež majorát zřídila ve své závěti sepsané 31. srpna téhož roku. K naplnění došlo až po její smrti v roce 1733.³⁰⁹ Až do čtyřicátých let 18. století byly Lovosice spravovány zvlášť a vrchnost zde příliš nepobývala, byť formálně je nutné Lovosice od roku 1702 počítat mezi bádenská panství.

Severočeská a středočeská panství

Tato skupina, definovaná na základě geografického umístění a pozdějším držetím Annou Marií Františkou, se utvořila kolem majetku pozůstalém po Zbyňkovi Novohradském z Kolovrat. Na rozdíl od ostrovske skupiny, kde bylo významné postupné přikupování menších statků (často jednotlivých vesnic), byla tato panství značně arondována již v okamžiku nabytí sasko-lauenburským rodem. Přikupování zde nebylo zdaleka tak významné, resp. se odehrávalo spíše na úrovni větších statků či celých panství.

Zbyněk Novohradský z Kolovrat, první manžel Anny Magdalény, roz. z Lobkovic, podruhé provdané Sasko-Lauenburské, shromáždil ve svém držetí panství Zákupy, Horní Police (oboje v severních Čechách) a středočeský Buštěhrad. Severočeské državy sice až na výjimky nebylo možné rozšiřovat o drobné sousední statky (jako se dělo v západních Čechách), avšak Sasko-Lauenburští dokázali alespoň přikoupit panství ležící nedaleko. Úspěšnější bylo v tomto směru jejich počínání ve středních Čechách, kde se jim podařilo vytvořit souvislou enklávu sestávající ze tří sousedících panství.

Panství **Zákupy** a **Horní Police** byla 27. srpna 1612 zakoupena Janem z Novohradským z Kolovrat.³¹⁰ Po jeho časně smrti přešla obě panství na bratra Zbyňka, který také zemřel v mladém věku roku 1630, takže majetek zůstal vdově Anně Magdaléně. Sasko-lauenburští vévodové tak tato panství formálně nabyli sňatkem roku 1632. I přes tuto společnou historii bylo vždy na Zákupy a Horní Polici pohlíženo jako na dvě samostatná panství.

Zákupy sestávaly ze dvou nespojitých enkláv. Jižní tvořilo okolí Zákup sahající až k řece Ploučnici. V této části byly v provozu vrchnostenské dvory a vznikla zde i hustší farní síť. Oproti tomu severní část kolem Cvikova, jdoucí až k zemské hranici, se vyznačovala značně kopcovitým terénem, vysokou lesnatostí a horšími podmínkami pro zemědělství, což se odrazilo v absenci vrchnostenských dvorů. Zajímavé je, že těchto majetků se nedotkly ani

---

³⁰⁹ GLA Karlsruhe, 46 – Haus- und Staatsarchiv, Testament der Markgräfin Franziska Sibylla Augusta, Nr. 4095.

³¹⁰ NA Praha, DZV, Kvatern památný růžový, inv. č. 185, K9–K11.

konfiskační, ani arondační procesy. Od roku 1612 tak Zákupy zůstaly ve stejné podobě až do konce feudálního období. Největší změnou bylo založení sklářské osady Juliovka (cca 1668–1674) ve cvikovské části.³¹¹ Pojmenování odkazovalo samozřejmě na zakladatele Julia Františka.

Panství Horní Police, ležící na obou březích Ploučnice v poměrně kopcovité oblasti východního okraje Českého Středoohoří, mělo pro Sasko-Lauenburské význam především díky poutnímu místu regionálního významu. Na rozdíl od Zákup bylo panství postupně rozšiřováno podobně jako některá panství ostrovské skupiny. Julius František k Polici připojil vsi Radeč (1674) a Horní Volfartice (1678). Anna Marie Františka získala statky Žandov (1708) a Velkou Bukovinu (1732).³¹² Teprve tím dosáhlo panství své maximální velikosti.

Významným rozšířením severočeských panství bylo získání **Ploskovic** roku 1663 Juliem Jindřichem od Marie Sidonie z Waldburgu (roz. Šlikové) za 100 000 zlatých. O dva roky později vévoda panství ještě před svou smrtí věnoval Anně Magdaléně, proto se také nestaly součástí ostrovské skupiny vzniklé z panství Julia Jundřicha.³¹³ Díky výhodné poloze sloužily Ploskovice jako zastávka na cestách mezi Zákupy a Ostrovem. Atraktivitě přispívaly i dobré zemědělské podmínky a blízkost biskupské rezidence v Litoměřicích. Ploskovice si oblíbila zejména Anna Marie Františka, která panství roku 1691 (znovu) rozšířila o statek Trnovany, jež koupila od litoměřické kapituly za 51 500 zlatých.³¹⁴ Zajímavostí je, že poprvé byly Trnovany k Ploskovicím připojeny již roku 1665 Annou Magdalénou, ale později byly prodány Marii Františce Bádenské (roz. Fürstenberkové) a následně se zde vystřídalo několik majitelů.³¹⁵

Poslední severočeskou akvizici samostatně stojícího panství představoval **Svádov**, koupený Juliem Františkem Sasko-Lauenburským 13. července 1676 od věřitelů nedávno zesnulého

---

³¹¹ Přesný vznik není znám, lze připustit i pozdější vznik (cca 1677). Nejstarší zprávu se mi podařilo najít v sumáři z roku 1674 (NA Praha, ATS – Zákupy, Výtahy z urbárů, kart. 3). Zároveň nepovažuji za pravděpodobný vznik ještě za života Anny Magdalény, neboť zálibu ve sklářství měl Julius František. Proto se přikláním k rozmezí let 1668–1674. Chybný se zdá být údaj Petra Mati, podle něhož mělo k založení dojít až roku 1687 (MAŤA 2010, s. 17), stejně jako ničím nepodpřené tvrzení Jana Pavlíčka, které klade vznik k polovině 17. století (PAVLÍČEK 2022, s. 144, pozn. 319). Berní rula osadu neuvádí (CHALUPA – ČECHURA – RYANTOVÁ (ed.) 2001, s. 140–141).

³¹² NA Praha, ATS – společné, kart. 73, Extract auß der königl. Landtaffel im Königreich Bähmeimb (1739), nefoliováno.

³¹³ NA Praha, ATS – společné, kart. 73, Extract auß der königl. Landtaffel im Königreich Bähmeimb (1739), nefoliováno.

³¹⁴ NA Praha, ATS – společné, kart. 73, Extract auß der königl. Landtaffel im Königreich Bähmeimb (1739), nefoliováno.

³¹⁵ NA Praha, ATS – společné, inv. č. 188, listina 188, 22. března 1677.

Gottfrieda Konstantina ze Salhauzenu za 29 400 zlatých.³¹⁶ I toto panství, čítající kromě Svádova jen dalších šest vesnic, nebylo dále rozšiřováno. Jeho poloha však umožňovala přístup k vodní cestě po Labi, což bylo pro Sasko-Lauenburské velmi výhodné pro cestování do Lauenburska. Po roce 1689 však význam Svádova upadal ve prospěch Ploskovic. Jednou z příčin byla i ztráta území v říši. Severočeské majetky sasko-lauenburských vévodů tak zůstaly v částečně roztržité podobě. Ani v pozdějších letech nebyl majetek více arondován. Na druhou stranu nebylo samozřejmé ani zachování kontinuity vlastnických vztahů, neboť bavorským vévodům hrozila ve čtyřicátých letech 18. století konfiskace majetku a na nějakou dobu jim byl zakázán pobyt v Čechách. Výše popsaná panství zachycuje příloha 4.

Pomyslným zárodkem, kolem něhož se utvořila velká spojená **středočeská enkláva** statků, byl v první třetině 17. století **Buštěhrad**. Opět jde o dědictví po Zbyňku Novohradském z Kolovrat. Díky dlouhodobému působení Kolovratů v Buštěhradu a okolí, představovalo dobře konsolidované a relativně velké panství, které až do konce sledovaného období zůstalo téměř v podobě zformované ještě za Kolovratů. Snad s úmyslem připojit ho k Buštěhradu, koupila Anna Marie Františka roku 1701 panství Kladno, které však v jejím držení zůstalo jen do roku 1705, kdy ho vévodkyně prodala břevnovským benediktinům.³¹⁷ Vzhledem k takto krátké držbě se Kladnem v této práci nezabývám.

Středočeské državy se tak rozšiřovaly spíše nákupem nových panství a jejich případným rozšiřováním o menší statky. Jako první byla dokoupena **Zvoleněves**, ležící severně od Buštěhradu. Zajímavé je, že kupujícím nebyl vévoda, ale jeho žena Anna Magdaléna, která tento statek o pěti vsích nabyla 10. října 1658 za poměrně nízkou kupní sumu 13 466 zlatých od Johany Marie von Schencken.³¹⁸ Ke Zvoleněvsi Julius František připojil statek **Míkovice** (1669), ves Slatinu s dvorem (1669) a dvory v Debrnu a Dolanech (1683).³¹⁹ Trochu opomíjeným statkem je **Chlumín** severozápadně od Neratovic. Anna Marie Františka koupila toto malé zboží od Karla Evžena Údrčského z Údrče roku 1726 za 87 000 zlatých a připojila

---

³¹⁶ SOA Litoměřice, Velkostatek Ploskovic, Urbář Svádov (1676), kart. 87, s. 90–98. K sekvestraci a prodeji panství srov. TSCHERNEY 1894, s. 284–287.

³¹⁷ HANKE 1964, s. 75.

³¹⁸ NA Praha, ATS – Zvoleněves, Kupní smlouvy, inv. č. 1, kart. 1.

³¹⁹ Míkovice byly koupeny 27. července 1669 od Václava Františka z Vrtby za 58 000 zlatých; Slatina od Adama Jiřího Břenského za 27 500 zlatých; Debrno a Dolany 4. září 1683 od Jana Pavla Leopolda von Walderode za 8 000 zlatých (NA Praha, ATS – Zvoleněves, Kupní smlouvy, inv. č. 1, kart. 1).

ho k již dříve získanému **Kozomínu**, statku podobné velikosti koupeném již Annou Magdalénou roku 1657.³²⁰

Zásadní význam měl nákup panství **Tachlovice** Annou Marií Františkou, neboť se jednalo o veliké panství, z pohledu správy dále rozdělené na pět statků. Geneze tohoto majetku však byla ještě složitější, neboť postupně do panství (*Herrschaft*) Tachlovice bylo inkorporováno (*incorporirten*) dvanáct historických statků (*Güter*). Prodej se uskutečnil 14. listopadu 1732 a prodávající Karel Jáchym Breda obdržel obrovskou sumu 954 166 zlatých.³²¹ V některých pramenech je dokonce (částečně) zohledněna historie tohoto konglomerátu a namísto panství Tachlovice se hovoří o „*Herrschaft Tachlowitz, Hostiwitz, und Rothen Augezd, mit allen deren Appertinentien*“.³²² Ke středočeským panstvím kromě Kácova srov. přílohu 5.

Stranou od všech ostatních majetků leželo posázavské panství **Kácov** (tehdy již spolu se statkem Čestín), koupené Annou Marií Františkou od Karla Richarda Šmidlina dne 24. října 1726 za 275 000 zlatých (příloha 6).³²³ Otázkou je, co podnítilo nákup tohoto odlehlého zboží. V literatuře se objevila domněnka, že šlo o výhodně položenou zastávku mezi Prahou a Vídní.³²⁴ To je sice pravdivé, nicméně vzhledem k životnímu stylu Anny Marie Františky bych to nepovažoval za dostatečně silný impulz. Navíc pro účel zastávky mezi oběma metropolemi nebylo nutné kupovat celé panství.³²⁵ Podle mého názoru mohly spíše hrát roli vztahy mezi kupující a předchozím majitelem, neboť ještě roku 1725 byl Kácov v rukou Karla Jáchyma Bredy.

V 18. století úředníci Anny Marie Františky a jejích následovníků rozlišovali *obere* a *untere Herrschaften*, přičemž pod pojmem *obere* měli na mysli severočeská panství Zákupy a Horní Police a pravděpodobně také Ploskovice a Svádov, zatímco mezi *untere* počítali středočeské Tachlovice, Buštěhrad a Zvoleněves. Kácov do tohoto dělení nejspíše nebyl zahrnut.

---

³²⁰ V literatuře lze potkat dataci nákupu Kozomína do let 1719–1721, nicméně Kozomín mezi svými statky vyjmenovává již Julius František ve své závěti ze září 1689 (SOA Plzeň, BTDK, Testament Julia Františka, inv. č. 3, kart. 1, bod 3; srov. HANKE 1964, s. 75). Kozomín totiž získala Anna Magdaléna (matka Julia Františka) od svého bratra Kryštofa Ferdinanda Popela z Lobkovic po uhrazení částky 18 666 zlatých (NA Praha, ATS – společné, kart. 73, Extract auß der königl. Landtaffel im Königreich Bähaimb, 1739). Kozomín i Chlumín do značné míry podléhali hejtmanovi ve Zvoleněvsi.

³²¹ NA Praha, ATS – společné, kart. 73, Extract auß der königl. Landtaffel im Königreich Bähaimb (1739).

³²² NA Praha, ATS – společné, kart. 73, Extract auß der königl. Landtaffel im Königreich Bähaimb (1732), f. 1r.

³²³ NA Praha, ATS – Kácov, Koupě Kácova a Čestína, inv. č. 1, kart. 1.

³²⁴ KUBÍČKOVÁ 1961, s. 17.

³²⁵ K tomuto účelu se zpravidla kupovaly pouze jednotlivé domy, navíc ve městech (srov. KUBEŠ 2005, s. 141–143).

Shrnutí: nákup panství jako investice a potvrzování sociálního statusu

Nákup sledovaných panství a statků probíhal v letech 1623 až 1732, přičemž Anna Marie Františka byla ochotná a schopná nakupovat nové statky déle než její sestra. Domnívám se, že důvodem je především orientace Sibylla Augusty na činnost v Bádensku, která si žádala jak pozornost vrchnosti a jejích úředníků, tak finanční prostředky. Naopak během posledních téměř dvou sledovaných dekád nedošlo k nákupu žádného zboží. Pravděpodobně to lze považovat za změnu stylu hospodaření a uvažování o pozemkové držbě, stejně jako narážení na finanční limity majitelů a majitelek. Zejména na panstvích Anny Marie Františky se hromadila řada hypoték, zatímco zadlužení panství ostrovské skupiny nebylo kvůli fideikomisu možné.³²⁶ Neméně pozoruhodný je fakt, že až na některé transakce (zejména ve dvacátých letech 17. století) téměř nedocházelo k prodeji statků. Výjimku tvořilo několik vesnic odlehlých od arondovaného zbytku. Vzhledem k hospodářskému (a celkově životnímu) stylu zde sledované aristokracie, opírajícím se o pozemkové vlastnictví, to není překvapivé. Ostatně prodej majetku (zvláště pokud na něm vázly dluhy) byl poměrně komplikovaný a docházelo k němu nejčastěji v případě finančních potíží či závažných právních sporů.³²⁷ Ani jedno se však zde sledovaných rodů netýkalo.

Nákup a držbu panství tak lze vnímat v několika rovinách. Z hlediska financí se jednalo o investici. Kupní cena se obvykle pohybovala kolem dvacetinásobku ročního příjmu z daného statku, přičemž cena vznikala podle taxace příjmů.³²⁸ Julius Jindřich takto investoval peníze získané v roce 1663, Julius František zase dokupoval statky po povýšení v armádě. Vedle finanční stránky nelze opomenout význam prestiže – nákup deskových statků byl vyhrazen privilegovaným vrstvám, takže tyto majetkové transakce byly projevem šlechtictví. Panství pak sloužilo jako prostor pro reprezentaci i seberealizaci. Na druhou stranu nelze moc šlechty dávat do přímé souvislosti pouze s množstvím pozemkové držby.³²⁹ Velikost panství tak měla spíše pouze odrážet pozici (ať už reálnou, nebo nárokovanou) konkrétních osob ve stavovské společnosti, přičemž jedním z cílů byl soulad sociálního (urozenosti) a majetkového postavení.³³⁰

Dalším aspektem zakupování je soustředění se na několik oblastí. Zatímco v severních a středních Čechách se jednalo o navazování na dědictví Anny Magdalény, výběr západních

---

³²⁶ Resp. vyžadovalo by speciální povolení císaře (VALENTA 2011, s. 55).

³²⁷ HRBEK 2013b, s. 153–160.

³²⁸ K taxacím VALENTA 2011, s. 40; KNOZ 2006, s. 602–611.

³²⁹ HRBEK 2013b, s. 83.

³³⁰ Srov. MAŤA 2004, s. 157–165.

Čech není zcela objasněný. Pozornosti by nemělo uniknout ani to, od koho se kupovalo. Často se jednalo i nižší šlechtu, která se objevuje v sasko-lauenburských službách (Nizschwitz, Steinbach), patrné jsou také těsnější kontakty s Karlem Jáchymem Bredou. Naopak za hlubší prozkoumání by stály vztahy s rodem Steinsdorffů, od jehož příslušníků Julius Jindřich získal Podbořany a několik statků na Toužimsku. Bývalým majitelem Kácova a Kozomína byl zase bratr Anny Magdalény Kryštof Ferdinand z Lobkovic.

Přes dobový význam měst a městeček jako Ostrov a Zákupy i nespornou velikost pozemkového majetku nejen Anny Marie Františky v rámci Čech je však ilustrativní zmínka o jejích panstvích v díle *Ausführliche Geographie* od Johanna Georga Hagera, kde je po představení majetků toskánské vévodkyně poznamenáno: „*Auf der Charte sind sie alle unsichtbar.*“³³¹ To samé by platilo o panstvích všech zde sledovaných majitelů.³³² Přestože dominium nevytvářelo jedno souvislé území, je potřeba si povšimnout určitého modelu decentralizované arondace, která se soustředila na menší celky. To se částečně odrazilo v hierarchii mezi jednotlivými panstvími, neboť například stavební péče jim byla věnována téměř rovnoměrně. Byť existovaly rozdíly ve velikosti a výnosu statků stejně jako v sídelním využití rezidencí, je patrná péče vrchnosti o celé dominium, v němž by se těžko hledaly „vyloučené lokality“.³³³

---

³³¹ HAGER 1747, s. 1128.

³³² Naopak tuto charakteristiku nelze vztahovat na říšská teritoria Bádensko a Lauenbursko, jakkoliv ani ta nepatřila k největším.

³³³ K tomu by se mohlo blížit jedině panství Brložec.

Síť rezidencí a urbánních sídel

Pojmem rezidenční síť se obvykle myslí soustava rezidencí (systém sídel) jednoho majitele, v němž má každý objekt svou funkci, která se promítá do jeho architektury, výzdoby a reálných pobytů majitele a jeho rodiny.³³⁴ Potenciál tématu šlechtických rezidencí v baroku naznačil již ve stručném, ale velmi podnětném článku Zdeněk Hojda.³³⁵ V následujícím textu budou předmětem studia rezidence pojímané primárně jakožto šlechtická sídla na sledovaných panstvích, avšak alespoň s dílčím přihlédnutím k jejich případnému hospodářskému a urbánnímu kontextu. Ten byl zpravidla důležitý pro zajištění některých funkcí rezidence (např. dostupnost vybraných řemesel, výrobků, ubytovacích kapacit a služeb) a v případě vrchnostenských měst tvořil dvůr s městem často provázaný ekosystém.³³⁶ Zároveň platí, že vlastní budova šlechtické rezidence (tedy rezidence v užším slova smyslu) často pracuje s prostorovými vztahy a vymezením se vůči okolní zástavbě. Tyto důležité prostorové aspekty se budu snažit postihnout. Zároveň jako součást této kapitoly zařazují i stručnou charakteristiku urbánních sídel bez šlechtické rezidence, z nichž některá svou rezidenční funkci plnila ve starší době, než které je věnována tato práce.³³⁷

Bude tedy nutné zkoumat proměnu funkce každé z rezidencí a postavení uvnitř naznačené sítě. Už při letmém pohledu na nejznámější sasko-lauenburské rezidence Ostrov, Zákupy a Toužim je patrné, že deklarují určitou sídelní kontinuitu ve smyslu návaznosti na předcházející majitele. Zároveň nabízely potřebné urbánní zázemí.³³⁸ Zatímco zmíněná sídla se stala centry držav svých majitelů, existovala na panstvích řada dalších budov s rezidenční historií, které však sasko-lauenburským vévodům a jejich pokračovatelům k tomuto účelu již nepřišly vhodné. Jednalo se především o někdejší rytířská sídla, která byla přidružena v rámci arondace, obvykle na okraji sasko-lauenburských panství a bez urbánního zázemí. Některé rezidenční stavby naopak vznikly zcela nově nebo byly k tomuto účelu nově adaptovány.

V dosavadním studiu raně novověkých rezidencí, které se v českém prostředí rozvinulo nejprve na problematice 16. a počátku 17. století, se ustálilo několik termínů. Ty vycházejí z ideálně-typického modelu rezidenční sítě tehdejšího aristokrata-muže (odvozeného od

---

³³⁴ CHODĚJOVSKÁ 2014, s. 197; HRBEK 2013a, s. 64; KUBEŠ 2005, s. 40 a 70–83; POLLEROS 1998; PÁNEK 1992, s. 12–13.

³³⁵ HOJDA 1992. Základní charakteristiku barokních rezidencí nabízí také PETRÁŇ 1995, s. 284–329.

³³⁶ Podle Václava Bůžka docházelo během baroka k uzavírání dvora vůči městu, což do značné míry platí i pro zde studované rezidence (BŮŽEK 1997, s. 290).

³³⁷ V tomto ohledu částečně navazují na klasifikaci vrchnostenských (poddanských) měst a městeček od Petra Vorla (VOREL 1991, s. 125).

³³⁸ Ostrov a Toužim byla městy, Zákupy městečkem.

struktury sídel panovníka),³³⁹ přičemž se předpokládalo, že tento šlechtic je zároveň držitelem zemského či dvorského úřadu, takže svůj čas rozděluje mezi hlavní město a své statky. Především jde o pojmy *městská* a *venkovská* rezidence,³⁴⁰ přičemž městskou rezidencí se myslí šlechtické sídlo v hlavním městě země, resp. celé monarchie, zatímco za venkovskou je považováno jakékoliv sídlo mimo hlavní město. Pro významná sídla, obvykle zámecké komplexy, které tvořily centrum šlechtického dominia a zpravidla se nacházely ve vrchnostenském městě či městečku,³⁴¹ je užíváno označení *hlavní venkovská rezidence*. Vedle těchto dvou typů se rozlišují ještě rezidence *vedlejší* (partikulární, též příležitostné), nacházející se obvykle mimo městskou zástavbu a sloužící specifickému a spíše krátkodobému využití. Sem řadím nejrůznější satelitní rezidence jako lovecké zámečky, lusthauzy a příměstské vily, ale také rezidence v centu těch panství, kde majitel a jeho dvůr pobývali jen výjimečně.³⁴² Výše naznačenou klasifikaci chápu jako pomocnou a orientační, neboť funkce a postavení některých rezidencí v rámci rezidenční sítě se mohly v čase proměňovat. To se týká především rezidencí mimo zřetelně profilované kategorie *hlavní venkovské sídlo* a *městský palác*.³⁴³

Pokud jde o kvantitativní vytěžování rezidenční sítě jejími majiteli, lze do jisté míry stavět na vlně studií z let 1999 až 2005.³⁴⁴ Získaná údaje hovoří o trávení zhruba 60–80 % roku ve městech a na cestách mezi městem a tzv. venkovskou rezidencí.³⁴⁵ Problémem však zůstává, že se všechny tyto studie zabývaly aristokraty s aktivní kariérou u dvora a dalších úřadech.³⁴⁶ Na existenci odlišných sídelních modelů upozornil např. Jiří Kubeš ve své disertaci.³⁴⁷ Kromě šlechticů nezastávajících funkci v úřadě (a tudíž žijících často na venkově) to byli také armádní důstojníci, kdo se vymykal výše popsanému obecnému modelu. K vojákům ostatně patřila většina majitelů-mužů ze zkoumaných panství.³⁴⁸ Právě u nich je potřeba počítat s

---

³³⁹ CHODĚJOVSKÁ 2014, s. 198.

³⁴⁰ KUBEŠ 2005, s. 10, PÁNEK 1992, s. 12.

³⁴¹ Používám pojem vrchnostenské město, neboť zde zdůrazňuji roli vrchnosti při utváření podoby rezidence a prostoru kolem ní. Častěji užívaným pojmem pro totéž je město (městečko) poddanské. K typologii urbáních center ve vztahu k velkostatku VOREL 1991, zde s. 125–129.

³⁴² K typologii v českém prostředí např. PAVLÍČKOVÁ 2001, s. 11–12. Jaroslav Pánek vyděluje příměstské vily do speciální kategorie: PÁNEK 1992, s. 13. K satelitním rezidencím v okolí Hofburgu JEITLER 2017.

³⁴³ CHODĚJOVSKÁ 2014, s. 197.

³⁴⁴ MAŤA 1999, PAVLÍČKOVÁ 2001, KUBEŠ 2005, KUBEŠ 2003, SMÍŠEK 2003, CERMAN 2005.

³⁴⁵ Venkovskou rezidencí se tradičně myslí sídlo mimo hlavní město země, resp. celé monarchie. Často se reálně nacházelo ve vrchnostenském městě, čímž pojem působí trochu matoucím dojmem, neboť existovaly i rezidence zdůrazňující rustikální charakter (ideál *vita rustica*); srov. VOREL 1991, RYCHNOVÁ 2020, s. 24–31.

³⁴⁶ Ke kritice tohoto přístupu HRBEK 2013a, s. 98.

³⁴⁷ KUBEŠ 2005, s. 78–79.

³⁴⁸ Armádními hodnostmi se honosil i Ludvík Jiří Bádenský, přestože reálně se vojenské kariéře nevěnoval a hodností zdědil po otci.

režimem ovlivněným také děním na bojišti i vzdáleností bojiště od jejich statků. Ke změně sídelní strategie mohlo dojít také po skončení aktivní kariéry. Majitelky-ženy trávily na svých panstvích pravděpodobně většinu času, avšak i ony se vydávaly na cesty, případně mohly svůj čas dělit mezi několik sídel.³⁴⁹ To je nejvíce patrné u Sibylly Augusty a její sestry Anny Marie Františky.

Pro další text považuji za stěžejní otázky po struktuře rezidenční sítě. Jaký byl vztah mezi jednotlivými rezidencemi, co všechno mohly svému majiteli poskytnout? Jak byly rezidence udržovány, případně které byly naopak opomíjeny, a jakým způsobem vznikaly rezidence nové? Jaké bylo běžné zázemí a komponované okolí u jednotlivých typů rezidencí? Spíše než reálné pobyty konkrétních majitelů mě zajímá potenciál rezidenční sítě, a to v kontextu sociálním a geografickým. Stranou ponechám otázky po umělecké úloze, které jsou, jak dokazuje kunsthistorické bádání, sice podstatné pro pochopení konkrétních staveb, zde jim však nelze dopřát prostor.³⁵⁰ Přestože někteří autoři považují rezidence za „pomníky marnotratnosti“, je potřeba vnímat množství funkcí, které tyto stavby a jejich okolí musely plnit.³⁵¹

Hlavní rezidence

Stav sledovaného území na počátku 17. století odpovídal tehdejšímu majetkovému poměru v Čechách, tedy zde existovalo mnoho sídel drobné šlechty. Nejvýznamnějšími venkovskými rezidencemi Sasko-Lauenburských se staly ty, které již dříve tvořily centrum většího arondovaného majetku, byly obklopeny příslušnou urbánní infrastrukturou a zároveň zde sídlili významní příslušníci panského stavu. Jmenovitě se jednalo o Zákupy Berků z Dubé, od roku 1612 náležející Novohradským z Kolovrat³⁵², Toužim Kryštofa Hasištejnského z Lobkovic a Ostrov, který roku 1603 tehdy již Šumburkové prodali ostrovské městské radě. Do jisté míry lze hovořit o kontinuitě, neboť výsadní postavení těchto rezidencí zůstalo svým způsobem zachováno. Změnil se ovšem kontext, neboť tyto rezidence se staly centry sasko-lauenburského dominia, jež bylo svou velikostí nesrovnatelné s majetky šlechticů na počátku

---

³⁴⁹ O migraci mezi jednotlivými rezidencemi na příkladu olomouckého biskupa PAVLÍČKOVÁ 2001, s. 131–133.

³⁵⁰ K tomu KROUPA 2001.

³⁵¹ Srov. VALENTA 2011, s. 42.

³⁵² MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 6.

17. století. Zároveň do této kapitoly zahrnuji také stručné pojednání o pražských palácích, které byly určitým protipólem venkovských sídel.³⁵³

Ze zmíněných tří hlavních venkovských rezidencí se za sasko-lauenburské éry stala reprezentativní správní i sídelní centra, jimž byla věnovaná náležitá pozornost po stavební stránce. Na jejich přestavbě se zpravidla podíleli významní stavitelé, stejně jako lokální řemeslníci. Kromě budov samotných docházelo k úpravám okolí, např. budování zahrad, obor, stáji nebo zázemí pro hospodářský a správní aparát.³⁵⁴ Stavební práce probíhaly spíše postupně a hlavní stavební aktivita se přesouvala mezi jednotlivými místy.³⁵⁵ Nejprve během prvního desetiletí po zakoupení se sasko-lauenburských v Čechách došlo k přestavbě Toužimi, potom po roce 1635 byl upravován Ostrov. Teprve od šedesátých let (a v zásadnější míře v sedmdesátých letech) 17. století došlo na zvelebování Zákup, přičemž současně v Ostrově tou dobou vznikala Leuthnerův letohrádek. Od této doby, zejména v osmdesátých letech 17. století, je zřetelná určitá konkurence mezi Ostrovem a Zákupy, která skončila až rozdělením majetků mezi sasko-lauenburské princezny.³⁵⁶

Tyto velké komplexní rezidence bylo v určité době možné považovat za hlavní rezidence svých majitelů – nabízely nejvyšší komfort a veškeré zázemí pro úřednictvo i hofštát (dvůr), což se nakonec odrazilo i v reálných pobytech jejich vlastníka. Rozhodnutí Julia Jindřicha zřídit svou první rezidenci v Čechách v **Toužimi**, pramenilo nejspíše ze dvou faktů: 1) byl to jeden z prvních majetků, které získal do dědičné držby, a 2) Toužim mohla nabídnout zázemí odpovídající nárokům příslušníka vyššího šlechtického stavu, neboť byla alespoň částečně využívána již Kryštofem Hasištejnským z Lobkovic.³⁵⁷ Navíc se jednalo o poddanské město a žádným podobným sídlem vévoda minimálně do roku 1625 nedisponoval. Po zisku Ostrova hrály roly složité vztahy mezi novou vrchností a měšťany.

---

³⁵³ Např. kardinál Harrach ve svých denících nezaznamenával odkud přesně vévoda do Prahy přijel a spokojoval se s termínem „*von dem Landt*“ (KELLER – CATALANO 2020, Band 7, s. 133 a 302).

³⁵⁴ Typy staveb, které dotvářely rezidenci, a jejich prostorové vztahy k šlechtickému sídlu v anglickém prostředí podává CROOM 2014. Řada prvků má však obecnou platnost a byla velmi podobné ve většině Evropy.

³⁵⁵ Oproti tomu např. olomoucký biskup Karel z Liechtensteinu-Castelkorna začal roku 1664 s programovou úpravou několika rezidencí naráz. Srov. PAVLÍČKOVÁ 2001, s. 13.

³⁵⁶ K výstavbě v Zákupích MACEK – ZAHRADNÍK 1996, k Ostrovu zůstává základní literaturou ZEMAN a kol. 2001.

³⁵⁷ Podle A. Mařika preferoval Lobkovic sídlo v Útvíně (srov. MAŘÍK 1993, s. 60), což asi platí spíše pouze pro situaci po požáru města.

Město Toužim 27. srpna 1619 vyhořelo.³⁵⁸ S opravami bylo sice započato ještě za Kryštofa Hasištejnského, avšak i vzhledem k válečnému dění se obnovu města a zámku nepodařilo ani zdaleka dokončit. Nový majitel tak na jedné straně musel do nově nabytého majetku vložit nemálo peněz, na straně druhé však mohl určovat podobu vznikající výstavby. Jako vojenský podnikatel ostatně disponoval dostatečnými finančními prostředky. Výsledkem přestavby byla pozdně renesanční úprava zámku, k němuž dále náleželo zázemí v podobě kaple, jízdárny a dalších objektů.³⁵⁹ Zejména při pohledu od západu působil zámek pevnostním dojmem, neboť stál na základech kamenného středověkého hradu, jež byly v renesančním období přeměněny v bastiony (příloha 9).³⁶⁰ Naopak z náměstí, k němuž přiléhala nová dvoupatrová budova s reprezentativním vjezdem do nádvoří, vypadal zámek „civilněji“. Přesto právě kombinace novodobé zámecké úpravy se základy hradu a bastiony mohla být atraktivní pro stavebníka, neboť odkazy na minulost a militární funkci šlechty patřily k žádoucím součástí rezidencí.³⁶¹

Na obytný komplex zámku navazoval dům úředníků, hospodářský dvůr,³⁶² sladovna a pivovar.³⁶³ Poněkud netradičně se směrem k severu rozprostírala zahrada, zakončená na severní straně dřevěným luthauzem.³⁶⁴ Toto uspořádání bylo determinováno uspořádáním městské zástavby. Zřetelnými prvky architektury a výzdoby zámku byly slepé arkády v přízemí na stěnách obrácených do nádvoří a okenice natřené žluto-černými pruhy upomínající na rodové barvy. Tyto prvky, zejména arkády, byly použity u pozdějších staveb, čímž byl vytvářen jednotný dojem ze sídel téhož majitele.

Postavení Toužimi ve vznikající rezidenční síti sasko-lauenburských vévodů – a to i několik let po nabytí Ostrova – ilustrují různé festivity, které se zde konaly. Zmínit lze svatbu Julia Jindřicha s Alžbětou Sofií Braniborskou, k níž zde došlo roku 1628, nebo křtiny jejich syna

---

³⁵⁸ SOA Plzeň, VS Toužim, Urbář, inv. č. 6, kart. 1, fol. 16r. V literatuře je častěji uváděn rok 1620 (GNIRS 1932, s. 513; KAHABKA a kol. 1988, s. 7; MAŘÍK 1993, s. 62). Přikláním se spíše zjištění z pramene, byť zmínka o požáru je retrospektivní (cca z roku 1630), a tudíž nelze vyloučit její nepřesnost.

³⁵⁹ Urbář z roku 1638 zachytil zámecký areál takto: „*Ihr Fürst. Gnaden haben auch bey dieser Statt ein Schloß von Meuren wohl ausgebauet, sambt einer Cappellen, und mancherley, von allerlei Mahlwerck, wohlgezirten unterschiedlichen Zimmern undt Roß Stallungen. Ihr Fürst. Gnaden haben auch ein Reithaus neben dem Schloß, wohl in die Breithe, und Lenge zugericht, nit weit davon auch in mitten deß Statt Plazes, eine Rennpahn sambt einen Judicirhaus.*“ SOA Plzeň, VS Toužim, Urbář panství Toužim (1638), inv. č. 6, kart. 1, fol. 12v.

³⁶⁰ SCHIERL 1998.

³⁶¹ HECHT 2017, s. 41; HAHN 2005, s. 57; KUBEŠ 2005, s. 10; KROUPA 2001.

³⁶² „*Zugleich auch neben dem Schloß ein Ambthauß, darbei lig tein schöner großer Mayerhoff in quatro wohl eingeschloßen.*“ SOA Plzeň, VS Toužim, Urbář panství Toužim (1638), inv. č. 6, kart. 1, fol. 12v.

³⁶³ K hospodářskému zázemí panství Toužim RYBA 1992; SCHIERL 2001.

³⁶⁴ Na toužimskou zahradu a plány k ní upozornil SCHIERL 2001.

Františka Erdmanna o rok později.³⁶⁵ K hostům mimo jiné patřili Albrecht z Valdštejna, Adam ml. z Valdštejna a další přední aristokraté. Pohodlí toužimského zámku několikrát využil i generální štáb císařské armády.³⁶⁶ Rovněž zde byla až do roku 1736 umístěna obrazová sbírka založená Juliem Jindřichem Sasko-Lauenburským kolem roku 1630.³⁶⁷ Zlom v postavení Toužimi v rámci rezidenční sítě ale nastal během čtyřicátých let 17. století, když byla vybudována luxusní zahrada v Ostrově. Tento obrat ilustrují i deníkové zápisky dalšího významného hosta, Arnošta Vojtěchu z Harrachu. Ten sice navštívil Ostrov i Toužim, avšak ze záznamů je patrné jeho okouzlení Ostrovem, zatímco o Toužimi se zmínil jen letmo.³⁶⁸

K ještě většímu oslabení Toužimi ve prospěch Ostrova přispěl další požár města, který Toužim zachvátil roku 1652.³⁶⁹ Nicméně i tato katastrofa zapůsobila jako impulz pro další stavební rozvoj, který vyústil v raně barokní přestavbu postihující celé město. Vrchnost tak mohla určovat výslednou podobu města, a to zejména prostřednictvím svých vlastních stavebních aktivit. K těm patřila jak renovace staveb významných pro celou městskou komunitu (městská brána, kostel, škola, špitál), tak pro vrchnostenské hospodářství (hospodářský dvůr, ovčín).³⁷⁰ Kromě významu hospodářských staveb v rámci ekonomiky velkostatku je nutné vnímat i jejich funkci v kontextu rezidence, kdy poskytují potřebnou infrastrukturu majiteli a přispívají k jeho reprezentaci jako dobrého hospodáře.

Do druhé poloviny 17. století tak Toužim vstoupila jako nově opravené vrchnostenské město. Zdejší rezidence svým majitelům nabízela kvalitní, avšak na rozdíl od preferovaného Ostrova nikoliv prvotřídní zázemí. Po napravení škod způsobených požárem došlo v Toužimi k útlumu stavební činnosti;³⁷¹ nadále bylo přistupováno především k opravám provozních částí, případně drobným zásahům krátce před pobytem vrchnosti.³⁷² V době nuceného vyhnanství uvažoval o dlouhodobějším pobývání v Toužimi August Jiří, který město navštívil na přelomu let 1737 a 1738.³⁷³ Nakonec se ale díky uklidnění situace v Porýní ani tyto plány

---

³⁶⁵ Ke svatbě došlo 27. února 1628 (NA Praha, ATS – společné, inv. č. 348, kart. 700, *Principis Gloriosissimi beate Defuncti Memoria*); ke křtinám KOLDINSKÁ – MĀTA 1997, s. 283.

³⁶⁶ Např. na jaře let 1640 a 1641 (LÍVA 1955, s. 50 a 170).

³⁶⁷ Kdysi slavná sbírka obsahovala díla Albrechta Dürera, Petera Paula Rubense, Lucase Cranacha staršího, Pietra Brueghela, Hanse Baldunga, Franze Ykense či Hendricka van Steenwijka (GNIRS 1933, s. 159).

³⁶⁸ VOKURKA 2019a; ³⁶⁸ KELLER – CATALANO 2010, Band 3, s. 177–179.

³⁶⁹ KELLER – CATALANO 2010, Band 5, s. 609.

³⁷⁰ SOA Plzeň, VS Toužim, Urbář (1638) – s pozdějšími přípisky, inv. č. 6, kart. 4.

³⁷¹ Stav k roku 1695 popsán v tzv. Bílé knize. SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1.

³⁷² Roku 1668 byla postavena nová maštál, úpravy interiérů proběhly před pobytem Hedviky Augusty roku 1685 a před zamýšlenou, nakonec však nerealizovanou návštěvou Ludvíka Viléma roku 1708 (GNIRS 1933, s. 132).

³⁷³ Bratr majitele Ludvíka Jiřího zde nocoval se svou ženou Marií Viktorií (SCHIERL 1997, s. 27).

nerealizovaly, navíc došlo k převozu značné části obrazové sbírky do Bádenska, což jen stvrdilo upadající význam zdejší rezidence.³⁷⁴

Při srovnání se Zákupy či Ostrovem vynikne nepřítomnost řeholních řádů, což odpovídá postavení Toužimi v rámci sledované sítě. Pobyty majitelů od konce 17. století zde nebyly příliš časté a nejspíš ani netrvaly příliš dlouho. Za bádenských markrabat došlo jen k prohloubení již nastoleného trendu. Drobnou úpravou městského prostoru představuje výstavba kašny s mariánským sloupem na náměstí roku 1705. Obraz Toužimi odpovídá střediskovému vrchnostenskému městu.³⁷⁵ Absence dvora (hofštátu) se promítla i do struktury řemeslníků, neboť zde chyběla luxusní řemesla saturující potřeby dvora. Roku 1737 sice v Toužimi nocoval August Jiří, tou dobou však už ani zámecké interiéry nebyly příliš vybaveny.³⁷⁶

Jednoznačně nejvýznamnější sasko-lauenburskou rezidencí v Čechách bylo město **Ostrov**. Tomu odpovídá i badatelský zájem, který byl v posledním desetiletí výrazně oživen. Pozornost poutá především zdejší zahrada, jež začala být budována po roce 1635, přibližně deset let po zakoupení Ostrova Juliem Jindřichem Sasko-Lauenburským. Zatímco v době vévodovy aktivní kariéry mu jako hlavní venkovská rezidence postačovala Toužim, po jejím ukončení se rozhodnul pro výstavbu v Ostrově. Ten pravděpodobně lépe odpovídal dobovému názoru na umístění rezidence a její situování vůči městské zástavbě. Atraktivní byla nejspíše i rovinatá oblast v blízkosti hor, které tak tvořily monumentální kulisu šlechtickému sídlu.³⁷⁷ Kromě toho Ostrov byl již tehdy větším městem (oproti Toužimi), ležícím v urbanizovaném pásu podél řeky Ohře (byť ne přímo na ní). Podkrušnohoří a střední Poohří mělo dlouho rezidenční tradici, konkrétně Ostrov byl spojen s rodem Šliků. Na sousedních panstvích se nacházely rezidence šlechticů, s nimiž Julius Jindřich udržoval dobré vztahy (zejména Thunové v Klášterci a Nosticové v Sokolově), což také mohlo přispět k upřednostnění Ostrova nad spíše osamoceně ležící Toužimí.³⁷⁸ Svou roli mohla sehrát i blízkost Karlových Varů a saské hranice, neboť vévoda udržoval vazby jak k domácímu Lauenbursku, tak ke

---

³⁷⁴ GNIRS 1933, s. 145–146.

³⁷⁵ Srov. VOREL 1991, s. 125.

³⁷⁶ „Zudem unde weil das hiesige Schloß in gar schlechten Zustandt und mit den geringsten Mobilien nicht eingerichtet war, ist es nothdürfftig repariret, mit allerei Mobilien, Bethzeuch, Kupfer- und Zinngeschirre spalieret worden.“ Cit. dle URBAN 1901, s. 135–136. Mylná je informace z archivního inventáře, podle které byla Toužim od roku 1737 trvalou rezidencí Jiřího Augusta (HAUBERT 1973b, s. 5).

³⁷⁷ Polohu Ostrova chválili i doboví aktéři: „...in un bellissimo sito di pianura, é posto Ostrov...“ (KELLER – CATALANO 2010, Band 3, s. 177). Farář a historik Wenzl Sommer psal o „schöne und reizende Ebene“ (SOMMER 1866, s. 12). Srov. ULÍČNÝ 2017c.

³⁷⁸ FELCMAN 1976, s. 205; KELLER – CATALANO 2010, Band 7, s. 392.

kurfiřtskému dvoru v Dráždanech. K oběma polabským rezidencím to bylo z Ostrova blíže než z Toužimi.

Přestože nejsou známé okolnosti vévodova rozhodnutí pro úpravy v Ostrově, je tato preference (oproti Toužimi) patrná ze stavebních účtů i reprezentativního obrazového materiálu. Již během čtyřicátých let, během poslední a pro české země velmi vyčerpávající fáze třicetileté války, byla v Ostrově vybudována přepychová zahrada a došlo k úpravám starého šlikovského zámku. O tom, jak vzácným úkazem byla ostrovská zahrada, nejlépe svědčí deníkové zápisky kardinála Harracha, kterého sem vzal sasko-lauenburský vévoda poté, co kardinála vykoupil z Königsmarckova zajetí.³⁷⁹

Na druhé straně nelze opomenout problematické vztahy Julia Jindřicha s ostrovskými měšťany. Ten plynul především z přesvědčení měšťanů, že vévoda není právoplatným pánem nad městem a nepřísluší mu tedy vydávat nařízení omezující jejich ekonomické a správně-politické svobody.³⁸⁰ Bez problému ale nebyla ani otázka konfesijní, neboť mnoho měšťanů by bylo rádo zůstalo při své původní luteránské víře.³⁸¹ Tyto táhlé neshody, které se nejvíce vystupňovaly v době saského vpádu do Čech, však odezněly kolem poloviny 17. století, k čemuž přispěla řada faktorů včetně role Julia Jindřicha při ochraně svých panství před kvartýrováním, generační obměny a v neposlední řadě také císařského rozhodnutí celého sporu ve prospěch vévody. Podobné konflikty mezi městem a vrchností nebyly výjimečné a mohly dokonce vyústit v přeložení rezidence.³⁸²

Během druhé poloviny 17. století došlo díky mnoha stavebním aktivitám k potvrzení privilegovaného místa Ostrova v rámci rezidenční sítě sasko-lauenburských vévodů. Kromě dalších úprav zahrady bylo přistoupeno k výstavbě pohřební kaple sv. Anny (vysvěcena 1663/1664), založení piaristické koleje (1666), vybudování letohrádku v zahradě (1674) a zřízení nového, tzv. lauenburského zámku (1676). V tomto trendu pokračoval i Ludvík Vilém Bádenský a Sibylla Augusta (roz. Sasko-lauenburská), kteří adaptovali zahradu ve francouzském stylu, po požáru části města nechali vystavět kapli sv. Floriána (1691), stejně

---

³⁷⁹ CATALANO 2008, s. 290–292; VOKURKA 2019a.

³⁸⁰ FIALA 1998; ZEMAN 2001, s. 77–82; VOKURKA 2016;

³⁸¹ Měšťany také provokovala přítomnost luteránského kazatele Alžběty Sofie, roz. Braniborské, druhé manželky Julia Jindřicha, který působil u dvora minimálně do roku 1629.

³⁸² Valdštejnové nakonec před Bělou pod Bezdězem upřednostnili Mnichovo Hradiště (HRBEK 2013a, s. 73); srov. též KADERÁBEK 2018a; v Uhrách podobné případy sledovala LENGYELOVÁ 1997.

jako nový rezidenční objekt tzv. Palác princů (devadesátá léta 17. století; příloha 10).³⁸³ Po smrti manžela se markraběnka zasadila o zřízení kopie kaple Panny Marie einsiedelské.³⁸⁴

Dobu těsně kolem roku 1700 lze považovat za vrcholné období ostrovské rezidence. V dalších letech museli markrabě Ludvík Vilém a po jeho smrti i Sibylla Augusta upřít svou pozornost na obnovu válkou zničeného Bádenska, což v představách majitelů nutně zahrnovalo i výstavbu několika rezidencí.³⁸⁵ Přesto si Ostrov uchovával svou funkci a markraběnka zde v rámci svých možností relativně pravidelně pobývala. Dočasně vzrostl význam Ostrova během války o polské nástupnictví. V této době bylo Bádensko opět obsazeno francouzskou armádou, což přimělo markraběte Ludvíka Jiřího k přesunu do Čech. Tento přesun podnítil některé dílčí úpravy ostrovské zahrady, stejně jako péči o některé partikulární rezidence v okolí, o nichž ještě bud řeč. Na druhou stranu nelze hovořit o zásadnějších stavebních inovacích ani proměně vztahu markraběte k jeho českým državám.

Ostrov tedy přibližně od třicátých let 17. století až do konce sledovaného období nabízel zázemí plnohodnotné rezidence příslušníků vysoce postaveného rodu. Jeho věhlas byl šířen obrazovými alby i pochvalnými zmínkami v dobové literatuře (srov. oddíl *Zahrady*) a snad i ve šlechtické korespondenci. Na druhé straně ale význam města závisel na možnostech a preferencích svých majitelů. Upřednostňování pobytů v Bádensku a geografická vzdálenost mezi Ostrovem a Bádenskem během několika let vyústily v postupnou ztrátu prestiže. Zde je ovšem potřeba namítnout, že nešlo o lineární proces a Ludvíka Jiřího došlo ke dvěma fázím snah o zlepšení situace. Nakonec ovšem namísto sídelní funkce, která ustoupila do pozadí, převládla funkce správního centra bádenských statků v Čechách. Současně došlo k rozvoji „turistické“ infrastruktury, která cílila na výletní hosty z karlovarských lázní a upomínala na někdejší věhlas zdejší rezidence, a především jejích zahrad.³⁸⁶

Poslední z trojice hlavních rezidencí byly **Zákupy**. Od roku 1613 je vlastnil Zbyněk Novohradský z Kolovrat.³⁸⁷ Díky jeho náboženským a politickým postojům nebyl tento majetek nikterak dotčen pobělohorskými konfiskacemi, avšak jeho Zbyňkova kariéra byla

---

³⁸³ O výstavbě kaple a paláce ZEMAN a kol. 2001, s. 126–128.

³⁸⁴ Okolnostem výstavby einsiedelské kaple se věnuje VOKURKA 2020a, s. 210.

³⁸⁵ K rezidencím v Bádensku GRIMM 2010, WALTER 2010, VOKURKA 2019b, VOKURKA 2020a.

³⁸⁶ K navštěvování Ostrova srov. VOKURKA 2018b; VOKURKA 2022a.

³⁸⁷ Zbyněk (1594–1630) zdědil majetek po svém starším bratrovi Janovi (1590–1613), který 27. srpna 1612 zakoupil panství Zákupy (tvořené dvěma nespojitými enklávami kolem Zákup a Cvikova), spolu se statkem Police (tj. pozdější panství Horní Police). DZV, Kvatern památný růžový, inv. č. 185, K9–K11. <http://www.badatelna.eu/fond/181560/reprodukce/?zaznamId=1690716&reproId=1481869> [dostupné 22. 6. 2021].

ukončena smrtí roku 1630 v pouhých 36 letech. Majetek, zahrnující především panství Zákupy, Horní Police a Buštěhrad, spolu s palácem na Hradčanském náměstí v Praze, zdědila mladá vdova Anna Magdaléna, roz. z Lobkovic.³⁸⁸ Sňatkem roku 1632 přivedla toto jmění do manželství se sasko-lauenburským vévodou Juliem Jindřichem, avšak ponechala si právo s těmito panstvími volně nakládat.³⁸⁹ Bohužel zákupské panství, kde ještě za Zbyňka Novohradského proběhly stavební úpravy zámku,³⁹⁰ utrpělo značné škody během saského vpádu do Čech a ušetřeno nebylo ani později při vpádech švédských. Zákupy tak na nějaký čas pozbyly své reprezentativnosti a nebyly vhodné pro sídelní využití, což se změnilo až s opravou v sedmdesátých letech 17. století.³⁹¹ Na druhou stranu zůstaly po celou dobu centrem správy severočeských panství a jejich rezidenční potenciál nebyl spouštěn ze zřetele.

Zjednodušeně lze říct, že se čekalo na vhodnou příležitost, kdy bude možné začít se stavebními pracemi. První pokus roku 1665 přerušila smrt Julia Jindřicha.³⁹² Ani soustavnější práce od sedmdesátých let ale neprobíhaly hladce. Například docházelo k neshodám mezi manželi-stavebníky, kteří preferovali různé stavitele, takže se do výstavby promítaly zásahy Domenica Orsiho, Julia Broggia, Abrahama Leuthnera, Domenica Canevalleho a jejich spolupracovníků.³⁹³ V každém případě se ale výstavba posouvala kupředu, což se projevilo i vznikem obory, zvětšením zahrady nebo založením kapucínského kláštera. Zdá se, že v osmdesátých letech se Zákupy staly preferovanou rezidencí Julia Františka, a to možná právě proto, že se zde mohl realizovat jako stavebník. V Ostrově i Toužimi byl značně limitován jak městskou zástavbou, tak úpravami z dob svého otce. Po roce 1689 na Julia Františka navázala i jeho starší dcera Anna Marie Františka, která ze Zákup učinila své jednoznačně nejvýznamnější rezidenční sídlo.

Některé funkční a stavební prvky záměrně kopírovaly řešení z Ostrova,³⁹⁴ zatímco význam byl často až protichůdný. Komparací Ostrova a Zákup tak dostáváme binární opozice jako město – městečko, piaristická kolej – kapucínský konvent. Jiná je i urbanistická koncepce zasazení vrchnostenských staveb do městského prostředí. Zatímco v Ostrově jsou tyto dvě

---

³⁸⁸ Dcera Viléma ml. z Lobkovic z bílinské větve. KASÍK – MAŠEK – MŽYKOVÁ 2002, s. 93–105.

³⁸⁹ K okolnostem sňatku MAŤA 2010, s. 11–12.

³⁹⁰ MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 6.

³⁹¹ Výmluvná je zmínka z roku 1658, podle níž měla Anna Magdaléna tehdy na zámek zavítat po téměř dvaceti letech (KAŠPAR 1957, s. 36).

³⁹² Nákupu statků a iniciování výstavby na několika místech najednou v letech 1663–1665 zasluhuje podrobnější studium. Tyto aktivity nejspíše souvisely s proplacením 50 let starých švédských pohledávek.

³⁹³ MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 12.

³⁹⁴ Architektonickým přejímkám mezi Ostrovem a Zákupy se věnoval Lubomír Zeman ve svém referátu na kolokviu konaném v Zákupích 26. září 2020. Na přejímky upozorňuje také VOKURKA 2020a.

sociální vrstvy urbanisticky odděleny, v Zákupích vrchnostenská výstavba rámuje prostor vyhrazený měšťanům, jenž je včleněn do hierarchizované kompozice na ose zámek – kostel (příloha 11). Toto nevelké městečko zvolené jako hlavní rezidence významné aristokratky také dotvářelo kontext k předsudkům o německé (barbarské) šlechtičně, které se objevovaly v okolí jejího druhého manžela, toskánského velkovévody Giana Gastona.³⁹⁵

Kromě zmíněných objektů v blízkém okolí zámku byla v Zákupích zřízena hrobka, a to ve farním kostele sv. Fabiána a Šebestiána, který se nacházel v jižní části městečka. Sem byl pohřben první manžel Anny Marie Františky Filip Vilém Falcko-Neuburský (zemřel 1693) a téměř o půl století později (1741) také ona sama. Za jejího působení se Zákupy etablovaly jako sídlo početného dvora, který čítal kolem 120, někdy však až 200 osob. K jejich ubytování sloužily mimo jiné tzv. vlašské domky, které představovaly svébytnou čtvrť u říčky Svitávky poblíž zámku. Monumentálně působil hospodářský dvůr západně od zámku, kde se nacházely i stáje. Zákupy tak poskytovaly veškeré myslitelné zázemí své majitelce a v českém prostředí je lze po celou první polovinu 18. století považovat za výstavní venkovskou rezidenci. Gian Gaston však s touto rezidencí spokojen nebyl, neboť upřednostňoval městský styl života. Po smrti velkovévodkyně přešel majetek na její dceru Marii Annu Karolínu (roz. Falcko-Neuburskou). Té však jako manželce bavorského vévody nebylo ve čtyřicátých letech 18. století umožněno pobývat v Čechách.³⁹⁶ Po vyřešení vojensko-politické otázky však bavorští vévodové Zákupy rádi využívali a pokračovali v udržování jejich prestiže, jak o tom svědčí např. zahradní inventáře.

Vědomým navazováním na starší předlohy docházelo při budování výše popsaných rezidencí k přejímání jednotlivých architektonických prvků. Za určitý vzor byla chápána rezidence v Ostrově,³⁹⁷ kterou vystavěl Julius Jindřich – zakladatel katolické tradice rodu. V Zákupích se např. objevuje závodíště či podobná zámecká brána jako na lauenburském zámku v Ostrově. Paralelu lze vidět i v terasách s grottami, které oddělují část zahrady u zámku od spodního parteru. Rovněž v Lauenburgu a v bádenském Rastattu se objevuje řada spojitostí, jež se projevují především v zámeckých zahradách (grotty, eremitáž) či sakrálních stavbách (kaple P. M. einsiedelnské, kult sv. Jana Nepomuckého).³⁹⁸ Byť sledování těchto podobností,

---

³⁹⁵ PAVLÍČEK 2015, MAŤA 2002, VOKURKA 2020b.

³⁹⁶ Do roku 1747 byla vévodkyně nucena žít v zahraničí (HANKE 1964, s. 75).

³⁹⁷ Pochopitelně se v Ostrově objevuje mnoho dobově užívaných motivů (srov. ZEMAN 2022; WENGER 2010), zde se však soustředím na vliv Ostrova na formování mladších rezidencí sasko-lauenburských pokračovatelů.

³⁹⁸ K Lauenbursku VOKURKA 2022b, s. 164–173; k Bádensku VOKURKA 2020a.

inspirací a navazování je předmětem především kunsthistorického bádání, má veliký přínos pro sociální vazby, reprezentaci a myšlenkový svět stavebníka.

Pro úplnost je potřeba ještě připomenout rezidence v říši. Julius Jindřich byl před rokem 1656 oprávněn k přechodným pobytům (návštěvám) na rodových sídlech – především šlo o **zámky v Ratzeburgu a Lauenburgu** a několik menších objektů (např. lovecký zámek Juliusburg u Lauenburgu).³⁹⁹ Později tyto objekty využíval jako vládnoucí vévoda, přičemž se staral také o jejich stavební úpravy. Podobně činil i Julius František, byť ten již přebíral konsolidovanou rezidenční síť (alespoň pokud jde o Lauenbursko). Zároveň pro oba dva platí, že jejich hlavní rezidence (z hlediska stráveného času i organizace úředního a dvorského aparátu) se nacházely v Čechách. Podobně Ludvík Vilém věnoval péči výstavbě v Bádensku, což byl úkol, na jehož dokončení se již podíleli Sibylla Augusta a Ludvík Jiří. Hlavní rezidencí se stal **Rastatt**, dále sídla v **Ettlingen** (vdovské sídlo Sibylly Augusty intenzivněji využívané od roku 1728) a **Baden-Badenu** (zejména za Ludvíka Jiřího po válce o polské nástupnictví).⁴⁰⁰ K nim je potřeba připočíst luthauz Favorite a lovecké zámky Fremersberg a Scheibenhart. Během cest a vyřizování politických či obchodních záležitostí někteří využívali pronájmy domů v Řezně, Norimberku či Augsburgu. V budoucnu by bylo dobré prozkoumat rezidenční praxi Marie Anny Karolíny, a to jak na bavorském dvoře v Mnichově, tak v Žitavě.

Stranou nelze ponechat ani **pražské paláce**. Ten první zakoupil Julius Jindřich roku 1624 – jednalo se o dnešní Colloredo-Mansfeldský palác v Karlově ulici.⁴⁰¹ Dům je známý tím, že zde přenocoval Friedrich Falcký při svém útěku z Prahy; během saského vpádu se zde zase ubytoval Jan Jiří Arnim, s nímž jinak vévoda vedl četná jednání. Později byl palác v držení hrabat z Bredy.⁴⁰² Díky Anně Magdaléně měli Sasko-Lauenburští k dispozici tzv. Kolovratský palác na Hradčanském náměstí, který využívali při svých pražských pobytech a k němuž patřila také zahrada.⁴⁰³ Není bez zajímavosti, že podle inventářů se v interiéru nacházela řada obrazů včetně několika krajinomaleb – podobné to bylo ovšem i v Ostrově. Po smrti Julia Františka byl palác vzniklý spojením tří měšťanských domů rozdělen a třetina připadla Sibylla Augustě, zatímco zbytek získala Anna Magdaléna, která však roku 1718 koupila

---

³⁹⁹ K celkové situaci KAACK 1989. K úpravám Lauenburgu NISSEN 1995; k Juliusburgu GNIRS 1996. K Lauenburgu, Ratzeburgu a dalším rezidencím v Lauenbursku (vévodským i zemské šlechtě) srov. NEUSCHÄFFER 1987; nejnověji HORMUTH 2020, s. 273–291.

⁴⁰⁰ Z české literatury VOKURKA 2019b a TÝŽ, 2020a; z německé především k zámku Favorite GRIMM 2010; k Rastattu WALTER 2010; o novém zámku v Baden-Badenu SCHNEIDER 1984, s. 100–102.

⁴⁰¹ Vévoda koupil dům od jezuitů za 20 000 zl. (SOA Plzeň, BTDK, Saalbuch, kart. 30, f. 235r).

⁴⁰² LEDVINKA – MRÁZ – VLNAS 1995, s. 85–89.

⁴⁰³ O vybavení paláce svědčí inventář SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Inventáře, kart. 128, *Inventarium* (1662).

tehdejší Thunovský, dnes Toskánský palác v čelní straně náměstí.⁴⁰⁴ Právě zde sídlili také úředníci její administrace.

Vedlejší rezidence v centru panství

K vedlejším rezidencím v centru panství řadím ty, které sice představovaly nejvýznamnější šlechtické sídlo na daném panství (obvykle pojmenované stejně jako dané zboží), avšak v rámci rezidenční sítě představovaly méně významné a nepříliš využívané objekty, u nichž převažovala správní a hospodářská funkce. Obvykle se jednalo o dobře vybavený zámek využívaný vrchností jen občas až výjimečně (např. sezónně, běh cestování apod.). Zpravidla tu chybělo luxusní zázemí pro dlouhodobější pobyt majitele a jeho dvora. V určitých obdobích by sem bylo možné zařadit všechny tři výše uvedené rezidence, ovšem za určující pro zařazení do této kategorie považuji širší časovou perspektivu. Pro poměrně velké množství sídel tohoto typu se pokusím upozornit na nejzásadnější momenty a společné vývojové tendence.

Některé z výše zmíněných rezidencí se nacházely v městečku, jiné naopak disponovaly pouze rurálním zázemím.⁴⁰⁵ Přesto však obvykle tvořily centrum stejnojmenného panství. Výjimkou z tohoto pravidla je Hostivice, která se etablovala jako nejvýznamnější sídlo na panství Tachlovice. Na počátku sledovaného období se vesměs jednalo o sídla majitelů z řad nižší šlechty. Opět s drobnými výjimkami, neboť Buštěhrad náležel Novohradským z Kolovrat, kteří později od Berků z Dubé získali i Horní Polici. Obdobně na Hauenštejně sídlila jedna z větví hrabat Šliků.

Podbořany a Děpoltovice se dostaly do držení sasko-lauenburských vévodů ještě během třicetileté války a byly začleněny do jejich rezidenční sítě. Význam **Podbořan** spočíval v jejich poloze mezi Ostrovem a dalšími českými majetky, ať už v Praze nebo v severních Čechách. Také mohly být využívány při cestách do Saska, neboť je doloženo cestování přes Lovosice a dále lodí po Labi. Podbořany tak poskytovaly možnost stavovsky odpovídajícího ubytování na vlastním panství. Zajímavé je, že k těmto účelům nebyl od poslední třetiny 17. století využíván zámek, který nejspíše od jisté doby nebyl udržován v nejlepšímu stavu, ale

---

⁴⁰⁴ K dělení Kolovratského paláce SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 6, kart. 2; K Toskánskému paláci LEDVINKA – MRÁZ – VLNAS 1995, s. 332.

⁴⁰⁵ Z městeček lze jmenovat Buštěhrad, Podbořany a Kácov; naopak venkovský charakter byl výrazný u Děpoltovic, Údrče, Hauenštejnu a Svádova.

naopak panský dům stojící na náměstí.⁴⁰⁶ Nicméně zámek nabízel komfortní ubytování ještě při pobytu kardinála Harracha roku 1663.⁴⁰⁷ Dále městečko plnilo funkci lokálního centra, vrchnost zde provozovala hospodářský dvůr, byl zde farní kostel a škola. Přesto byl jeho charakter určován zejména agrární produkcí v úrodném Žatecku.

Oproti tomu **Děpoltovice** nebyly urbánním sídlem a jejich okolí se vyznačovalo podhorským podnebím. Právě zde Sasko-Lauenburští již kolem poloviny 17. století vybudovali zámek ve tvaru písmene L.⁴⁰⁸ Některé architektonické prvky, zejména slepé arkády v přízemí, se podobaly realizaci z Toužimi. Zda se na stavbě podílel stejný stavitel, nelze kvůli nedostatku pramenného materiálu jednoznačně konstatovat. Zdejší zámek byl pravděpodobně i pro svou blízkost k Ostrovu alespoň občasně využíván svými majiteli, jeho hlavní význam však spočíval ve funkci správní a reprezentační, jakožto zástupný symbol nepřítomných majitelů. To je ostatně případ většiny zámeckých sídel, v nichž majitelé panství přebývali jen výjimečně. Nový děpoltovický zámek byl urbanisticky navázán na starší renesanční tvrz, nyní přeměněnou na sýpku. Jinak zdejší okolí nebylo přizpůsobeno rezidenčním účelům a charakter okolí byl určován hospodářskými potřebami.

Z hlediska stavební historie je zajímavou rezidencí **Hauenštejn**. Zatímco ještě na počátku 17. století představoval sídlo obývané majitelkou celého panství, došlo vlivem rodinné situace k jeho převodu do majetku Jindřicha Šlika, pro kterého se jednalo o jedno z několika nepříliš významných sídel.⁴⁰⁹ Po prodeji majetku do držení sasko-lauenburských vévodů se situace změnila nepatrně k lepšímu a zdejší hrad se dočkal dekorativní výmalby. Ovšem až za bádenských markrabat se Hauenštejn proměnil v občasnou loveckou rezidenci, a to především pro atraktivnost okolních lesů.⁴¹⁰ Jinak Hauenštejn vykazoval stále spíše znaky středověké tvrze než lovecké rezidence barokního aristokrata. Nicméně byl významný právě jako symbol

---

⁴⁰⁶ Onen panský dům byl roku 1695 zmiňován jako „*Ein schönes wohnhauß*“, zatímco zámek, kde sídlili úředníci, byl popsán jako „*baufällig, das selbte mit leichten unkosten nicht repariren*“. SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 252.

⁴⁰⁷ KELLER – CATALANO 2010, Band 7, s. 391.

⁴⁰⁸ Doslova se uvádí „*wohl erbauet, bequembliches Schlößl*“. SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 283.

⁴⁰⁹ BERNAU 1875, ZEMAN 2003, s. 12–14.

⁴¹⁰ „*Das Schlößl Hauenstein, worinen ein schönes Saal, 4 feiner zimmer, 1 stuben /: ins gemein die Berlhefter Stuben genannt:/ 2 gewölber, 1 groß gewölbte Kuchl, 2 Cantzleyen oder Schreibstübl, 2 stübl, 1 kuchl und 2 Cämmern übern Thor, in deren einen der Amtmann, in dem andern aber der Thorwarthl die Wohnung haben.*“ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 327.

stejnojmenného panství, jak jasně deklaruje i perokresba z roku 1716.⁴¹¹ Hospodářským i církevně-správním střediskem na panství byla vesnice Krásný Les.

Další dvě významná sídla, která se do držení Sasko-Lauenburských dostala poměrně brzy, konkrétně roku 1632, jsou Horní Police a Buštěhrad. V obou případech se jedná o centra panství. **Horní Police** proslula jako poutní místo. V tomto smyslu byl také rozšířen zdejší zámek, který svou architekturou pocházející z třicátých let 18. století, především převýšenou střední halou, odkazuje k italským konventům.⁴¹² Dominantnímu postavení baziliky P. Marie je uzpůsoben i urbanismus obce, včetně zámku na protějším břehu řeky Ploučnice. Podporovatelé zdejšího kultu z řad majitelů panství, hlavně Julius František a jeho starší dcera Anna Marie Františka, využívali zdejší zámek jen ke krátkodobým pobytům. Ty se uskutečňovaly jak z náboženských důvodů, tak při přejezdech mezi jednotlivými statky (např. ze Zákup do Ploskovic či Svádova).

Buštěhrad profitoval ze své polohy blízko Prahy, navíc se jednalo o městečko s hospodářskými privilegii. Původní středověké šlechtické sídlo bylo během novověku opuštěno a svými majiteli nebylo využíváno. Teprve na sklonku 17. století začala výstavba zámku umístěného na výrazném místě ve svahu nad obcí (příloha 12). Motivace výstavby není známa, snad šlo o popud Giana Gastona Medicejského. V každém případě výsledná zámecká stavba, doplněná o hospodářské zázemí, měla dozajista potenciál stát se důležitou rezidencí. Pokud tu měl sídlit Gian Gaston, získal by tím solidní venkovské sídlo, navíc nedaleko Prahy, kde pobýval po většinu času, který v Čechách strávil. Během první poloviny 18. století byl Buštěhrad významným komunikačním uzlem toskánských úředníků a agentů, kteří si tu (podobně jako ve Zvoleněvsi) předávali informace z Prahy a přeposílali je na ostatní panství. Na samém konci sledovaného období si Buštěhrad oblíbil Klement František Bavorský, který se také postaral o další stavební rozvoj, a to za přispění Kiliána Ignáce Dientzenhofera a Anselma Luraga. Současná podoba je však ještě o půl století mladší.

Středočeské majetky Sasko-Lauenburských kolem Buštěhradu se postupně rozrůstaly. Roku 1658 se k nim přidalo panství **Zvoleněves**, kde Sasko-Lauenburští nechali postavit nový zámek (příloha 13). Jeho popis z inventáře z roku 1675 prozrazuje, že šlo o nové sídlo uzpůsobené přinejmenším krátkodobým pobytům celé rodiny.⁴¹³ O přestavbu okolí se

---

⁴¹¹ ŠIMŮNEK 2014, s. 13; ŠIMŮNEK 2018, s. 360–361.

⁴¹² MACEK 2007, s. 30.

⁴¹³ K nákupu NA Praha, ATS – Zvoleněves, Kupní smlouvy, inv. č. 1, kart. 1; popis zámku tamtéž, Popis panství, inv. č. 2, kart. 2.

postarala až Anna Marie Františka, která mimo jiné pomocí kryté chodby nechala propojit zámek s kostelem, jehož se tato barokní přestavba dotkla nejvíce. Realizace, vedená opět pravděpodobně Václavem Špačkem, se v lecčems podobá např. Kácovu a dalším rezidencím.⁴¹⁴ Zvoleněves je jedním z důkazů, že pro vysoce postaveného majitele mělo význam každé sídlo v rámci rezidenční sítě a že mělo smysl vynaložit finanční prostředky i tam, kde majitelé pobývali jen občasně a krátkodobě (typicky cestou do/z Prahy). Kromě toho, jak již bylo naznačeno, využívali zdejší zámek agenti a úředníci, kteří zajišťovali transfer zboží i informací mezi hlavní rezidencí v Zákupích a ostatními místy.

Jižně od Buštěhradu se nacházela rezidence v **Hostivici**. Její postavení během 17. století není jasné, avšak zdá se, že pro předchozí majitele Žďárské ze Žďáru mělo větší význam sídlo v Červeném Újezdu. Teprve na konci 17. století došlo za hrabat Caretto-Millesimo k výstavbě dnešního zámku. Ten byl však výrazně upraven za Anny Marie Františky architektem Václavem Špačkem v polovině třicátých let 18. století.⁴¹⁵ Kromě typické převýšené střední haly (podobně řešené jako v Kácově a Horní Polici; srov. přílohu 14) byla vytvořena osa mezi zámkem a farou s mariánským sloupem uprostřed. Opět tak došlo k uplatnění urbanistického konceptu, který byl společný hned několika rezidencím této majitelky. Na zámek navazovala zahrada a objekt hospodářského dvora. Hostivice se tak vyvinula v politicko-správní i hospodářské centrum rozlehlého panství Tachlovice. Anna Marie Františka, která vtiskla městečku výrazný barokní ráz, přestože panství vlastnila pouhých 9 let, sem zajížděla zejména v souvislosti s návštěvou nedalekého poutního místa v Hájku. Bez významu není ani výzdoba ústřední haly tvořená nástrovní malbou, jež znázorňuje bitvu na Bílé hoře, která se zčásti odehrála na území tachlovického panství.⁴¹⁶

Jen o něco déle než předchozí panství držela Anna Marie Františka posázavský **Kácov**. Přístup k této rezidenci byl však velmi podobný, přestože šlo o lokalitu velmi odlehlou od jejích ostatních majetků. Kácovský zámek opět stavěl Václav Špaček, a to v místě, kde byl zámek výrazný jak při pohledu z náměstí (příloha 15 a 16), tak od řeky Sázavy. Stavba z let 1726 až 1733 pohltila starší tvrz renesančního původu a pomocí chodby (datována 1730–1734) se jí dostalo propojení s kostelem Narození P. Marie.⁴¹⁷ Než se však stal Kácov jedno z rezidencí toskánské velkovévodkyně, prošel vývojem, který je typický pro mnoho dalších sídel. Na počátku 17. století byl sídlem Čejků z Olbramovic, kterým byl odebrán při

---

⁴¹⁴ MACEK – ZAHRADNÍK 2003, s. 150.

⁴¹⁵ MACEK 1988, s. 102.

⁴¹⁶ KAŠÍČKA – LANCINGER 1974, s. 71.

⁴¹⁷ POCHE a kol. 1978, s. 9–10.

pobělohorských konfiskacích. Potom několikrát v krátké době změnil majitele, než se dostal v letech 1635 až 1656 do držení bílinské větve Lobkoviců. I poté však byl poměrně často přeprořádán mezi méně významnými příslušníky panského stavu.⁴¹⁸ O konsolidaci poměrů se pokusil v letech 1712 až 1724 hrabě Karel Jáchym Breda, který obnovil město po povodni. Právě na jeho úpravy navázala po roce 1726 Anna Marie Františka. Je vidět, jaký impakt na podobu městečka s rezidenčním potenciálem měli bohatší příslušníci nejvyšší společenské vrstvy, zatímco ti méně bohatí nedokázali zdejší majetek udržet po delší dobu, ani přispět k stavebnímu a hospodářskému rozvoji.

I přes výše uvedené středočeské statky spočívalo dlouhodobě těžiště majetku sasko-lauenburských vévodů v severních Čechách. Roku 1663 přibylo k této doméně také panství **Ploskovic**. Zdejší tvrz byla před konfiskacemi sídlem Kostomlatských z Vřesovic, po nich zde sídlila Marie Sidonie z Waldburgu, roz. Šliková.⁴¹⁹ Díky dlouhodobé sídelní tradici se nejspíše jednalo o stavbu v dobrém stavu, přesto bylo za Julia Františka na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 17. století přikročeno k přestavbě. Stručná pochvalná zmínka ze sedmdesátých let 17. století se dochovala také ke zdejší zahradě.⁴²⁰ Podoba zámku ani zahrady v této době bohužel není známá, neboť po roce 1718 došlo k mnohem razantnější proměně (příloha 17). Tehdy zde Anna Marie Františka nechala vybudovat zcela nové letní sídlo typu *maison de plaisance*, které se svým využitím i stavební podobou výrazně vymykalo jejím ostatním rezidencím. Ploskovice byly koncipovány jako letní vila, jejíž interiéry byly zdobeny exotickými motivy.⁴²¹ Nejdůležitější stavební práce byly nejspíše dokončeny k roku 1725.⁴²² Tento luthaus byl obklopen okrasnou zahradou s citrusovníky a ořešáky. Exkluzivitu si zdejší rezidence uchovala i později, jak dokládá nedávno publikované vyobrazení, pocházející patrně z éry bavorských vévodů.⁴²³ Ploskovice jako rezidence byly uzpůsobeny letním pobytům, které trvaly v rozmezí několika dnů až týdnů. Delší, například několikaměsíční pobyty pravděpodobně uskutečňovány nebyly, a to i z důvodu nevelké

---

⁴¹⁸ SVOBODA 1910.

⁴¹⁹ ZEMAN a kol. 2001, s. 76.

⁴²⁰ „*Bey dem Schloß Ploßkowitz ein gar schener Lustgarten...*“ SOA Litoměřice, VS Ploskovice, Urbář Ploskovice, inv. č. 348, kart. 87.

⁴²¹ K výstavbě a architektuře MACEK 2018, s. 474–475.

⁴²² VOTOČEK 1969, s. 60.

⁴²³ Jedná se o kresbu, která dosud nebyla známá. Díky projektu digitalizace Bayrische Staatsbibliothek se však objevila na webu: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00053415&pimage=8&suchbegriff=&l=de>. České odborné veřejnosti ji představil VOKURKA 2019, s. 111; těsně poté také BŘEZÁČKOVÁ 2019. Neodůvodněné pokusy Petry Březáčkové o starší dataci kresby (opírající se o zcela mylnou interpretaci heraldické výzdoby) je nutné odmítnout, srov. VOKURKA 2020b.

vzdálenosti od ostatních sídel, odkud sem bylo možné dojet během jednoho dne (Zákupy, Svádov, Horní Police, Zvoleněves). Jisté je, že postavení Ploskovic v rámci rezidenční sítě bylo od vrcholně barokní přestavby zcela výjimečné a, což je nebývalé, bylo zachováno až do 19. století, kdy byl zámek využíván jako letní sídlo Ferdinanda Dobrotivého.

K panstvím nabytým v druhé polovině 17. století patří i **Svádov**, jenž byl zakoupen roku 1676 od Salhauzenů, kteří ho vlastnili od počátku zde sledovaného období.⁴²⁴ Podle popisu panství byl zdejší zámek v dobrém stavu (ostatně byl do sedmdesátých let 17. století obýván hejtmanem litoměřického kraje Gottfriedem Konstantinem ze Salhauzenu), obklopen zahradou a s pěkným výhledem na řeku Labe a královské město Ústí.⁴²⁵ Určité rekonstrukční práce na zámku proběhly kolem roku 1670, tedy krátce předtím, než ho Julius Jindřich zakoupil.⁴²⁶ Jinak šlo o malé panství, kde chybělo potřebné zázemí pro delší pobyty dvora. Nejvíce byl zámek po roce 1676 využíván během cestování majitelů či úřednictva a představoval výhodné místo pro přestup na lodní dopravu při cestách do Drážďan a Lauenburska. V pozdějších letech měl být zámek zastávkou Anny Marie Františky při cestování mezi Zákupy a lázněmi v Teplicích.⁴²⁷

Kromě těchto rezidencí v centru panství, které byly přinejmenším uzpůsobeny k alespoň občasným a krátkým pobytům vrchnosti, najdeme na sledovaných panstvích tři rezidence, které Sasko-Lauenburští osobně nevyužívali téměř vůbec. V těchto budovách nejčastěji sídlilo úřednictvo, případně se část využívala pro hospodářské účely. Jedná se o **Brložec**, **Měděnec** a **Údrč**, což byla centra stejnojmenných panství zakoupených Juliem Jindřichem a patřících do ostrovské skupiny.⁴²⁸ Dříve je využívali majitelé především z řad nižší a chudší šlechty jako svá hlavní sídla. Sasko-Lauenburským však nepřišla vhodná ani k sídelnímu využití, ani k zásadnějším stavebním úpravám. Vyjmenované lokality spojuje i poměrně odlehlá poloha od významnějších tras a rezidencí – Brložec a Údrč se sice nacházejí nedaleko Toužimi, jejíž význam však po roce 1665 upadal. Měděnec byl zase příliš vysoko v horách a nenabízel vhodné zázemí.

---

⁴²⁴ K historii Svádova srov. TSCHERNEY 1894, zde s. 232–284.

⁴²⁵ SOA Litoměřice, VS Ploskovic, Urbář Svádov (1676), inv. č. 378, kart. 87.

⁴²⁶ Zámek byl opatřen novými kamny, okny a dveřmi, dále byla provedena nová štuková výzdoba a fasáda dostala broskvovo-žlutý nátěr. TSCHERNEY 1894, s. 280–282.

⁴²⁷ MACEK 1988, s. 105. Lze předpokládat, že cesty do Teplic byly spojeny rovněž s návštěvou Bohosudova, kde Julius František nechal zřídit tzv. zákupskou kapli (srov. oddíl Sakrální topografie).

⁴²⁸ SOA Plzeň, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, pasáže o příslušných panstvích.

Zajímavým fenoménem jsou rezidence, které Sasko-Lauenburští využívali ke krátkodobým, třeba jen jediný den trvajícím pobytům. Ty mohly být tematicky zaměřeny (např. na lov). Takové lusthauzy se zpravidla nacházely v blízkosti hlavní rezidence. Bylo tedy možné sem ráno přijet, pobavit se a večer zase odjet zpět do pohodlí většího zámku. Z již zmíněných sídel takto někdy fungovaly například příměstské Záběhlice (nedaleko Prahy) nebo Hauenštejn, kam se jezdilo lovit či hodovat z Ostrova, a to jak za sasko-lauenburských vévodů, tak později za bádenských markrabat. Podobně byly využívány některé panské hájovny, o nichž ale bude řeč v kapitole o lesích. Zajímavé je, že tyto menší objekty, určené striktně pro účely šlechtické zábavy, existovaly jen na panstvích ostrovské skupiny, konkrétně v blízkosti Ostrova. Na panstvích, která později vlastnila Anna Marie Františka, takové stavby nenajdeme a jejich funkci plnily hájovny nebo rezidence v Ploskovicích. Výjimkou bylo možná nějakou dobu postavení Míkovic vůči Zvoleněvsi (srov. níže).

Kolem Ostrova vzniklo několik satelitních rezidencí – Juliusburg, Heinrichsburg, Přemilovice a Mořičov. O těchto lusthauzech není známo mnoho a pramenné údaje o nich jsou často roztrženy do dílčích zmínek, kde tyto stavby figurují spíše mimochodem. Z pohledu užívání sledovanými rody je „nejstarší“ satelitní rezidencí **Juliusburg**, který stával na dnešním území obce Bystřice, západně od Ostrova. Jednalo se o malou stavbu uprostřed vodní plochy, k níž bylo možné dostat se po mostě. Stejnojmenný a stejně umístěný zámek stával i nedaleko Lauenburku, což Ostrov symbolicky propojovalo s říšským územím vévodů.⁴²⁹ I kolem stavby v Lauenbursku dlouho panovala řada otazníků. Teprve Nis Nissen dokázal na základě rozboru labských celních protokolů objasnit zdejší výstavbu.⁴³⁰ O **Heinrichsburgu** je pouze známo, že stával v obci Květnová, severně od Ostrova.⁴³¹ Detaily o využívání známy nejsou, dokonce je pravděpodobné, že zámek sloužil jen Juliu Jindřichovi, potom mohl zaniknout. Oba zmíněné objekty jsou však pozoruhodné už svým pojmenováním po stavebníkovi, které pravděpodobně odráželo jeho snahu o co nejhlubší ukotvení v českém prostředí.

Sídlem, které získalo na významu teprve na konci 17. století, byly **Přemilovice**.⁴³² Nacházely se kousek od poutního kostela v Sedlci, blízko od Karlových Varů. Zdejší rezidence, které byla věnována náležitá pozornost po stavební stránce, fungovala v podstatě jako příměstské

---

⁴²⁹ GNIRS 1996; KAACK 1989, s. 28.

⁴³⁰ NISSEN 1995.

⁴³¹ KÜHNEL 1923, s. 116.

⁴³² „Zu Premblowitz ist ein feines Schloß, welches erst [16]98 zum theil repariret, und zum theil neu aufgemauert, und erbauet worden...“ SOA Plzeň, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 283.

sídlo, kam si bádenská markrabata zvala lázeňské hosty. Proto zde byly zbudovány velké stáje pro koně hostů i velký jídelní sál. Zámek stál na jižním okraji panství Děpoltovice a v jeho okolí se nacházel hospodářský dvůr zřízený ze staré tvrze, obklopený dvěma rybníky. Je pravděpodobné, že šlo o součást komponovaného okolí, které bylo přístupné zdejším hostům.

S pobytem Jiřího Ludvíka v Ostrově (1733–1736) je spojena úprava tvrze v **Hájku** (mezi Ostrovem a Karlovými Vary). Ve starších dobách zde sídlila nižší šlechta, avšak ve třicátých letech 18. století nejspíše existoval záměr budovu a její okolí přizpůsobit pro občasně krátkodobé pobyty markraběte.⁴³³ V listopadu 1733 je také zmínka o rekonstrukci zdejší zahrady, která je poněkud překvapivě označen pojmem „*Hofgarten*“.⁴³⁴ Roku 1736 se opravoval samotný zámek, stejně jako poblíž stojící sýpka na obilí. Práce se tak nesoustředily pouze na objekty sloužící přímo potřebám vrchnosti, ale dbalo se v rámci možností o celkovou obnovu sídla včetně jeho hospodářského zázemí v duchu obrazu dobrého hospodáře.

Poslední rezidencí v okolí Ostrova byl lovecký zámeček **Mořičov**, postavený roku 1738.⁴³⁵ Stál na vrcholku mírného vrchu, kolem něhož byla zřízena obora. Budova stála uprostřed průseků, z nichž jeden mířil přímo k ostrovskému zámku. Architektonicky se jednalo o pozoruhodnou budovu na půdorysu jedenáctiúhelníku. Bohužel dodnes se dochovalo jen torzo. Ve své době však Mořičov představoval svým způsobem epilog významné stavební činnosti, započaté za třicetileté války. Výstavba Mořičova spadá na konec období, kdy v Ostrově nějaký čas nuceně sídlil markrabě Ludvík Jiří. V době dokončení loveckého zámečku však již byl zase trvale usazen v Bádensku. Významným krajinářským aspektem této stavby je, že svým způsobem rozšiřuje ostrovskou zahradu o prostor obory a propojuje tak rezidenci v Ostrově s loveckou vášní stavebníka v jeden kompoziční celek.

Nerezidenční urbánní sídla a opuštěné rezidence

Kromě již zmíněných měst a městeček, která lze označit za rezidenční, je třeba zohlednit i ostatní urbánní lokality na sledovaných panstvích. Takových měst a městeček okrajového typu nebylo mnoho a mají několik společných rysů.⁴³⁶ Předně se jednalo o sídla se zvýšenou koncentrací obyvatel oproti většinově rurálnímu a méně zalidněnému okolí. Urbánní sídla

⁴³³ ÚLOVEC 2003, s. 173–175.

⁴³⁴ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 97, č. 214, 10. května 1736.

⁴³⁵ Domněnka J. Úlovce, že by zámeček mohl být až o století starší, byla vyvrácena na základě pramenného výzkumu. Srov. ÚLOVEC 2003, s. 489–492. Správnou dataci uvádí např. ZEMAN a kol. 2001, s. 131–132.

⁴³⁶ Srov. VOREL 1991, s. 125–126.

byla významná hospodářsky jako dějiště lokálních trhů, místa řemeslné a později částečně také manufakturní (textilní) výroby i odbytu agrární produkce. Také z právního pohledu se jedná o prostor zvláštního významu, neboť městečka disponovala některými městskými právy a privilegii. Své výsady měly také cechy. V případě sledovaných panství jde často o lokality v podhorských oblastech. Do urbanistické podoby těchto sídel zasahovala vrchnost ve sledované době spíše nepatrně, zejména v souvislosti s výstavbou či renovací církevních staveb a farní sítě. Z pohledu vrchnosti ale často mohly být významnější hospodářské provozy v přilehlém extravilánu. K těmto městům a městečkům patří Cvikov, Hroznětín, Krásné Údolí, Pernink, Útvina a později také Čestín, Unhošť a Žandov.

Útvina sice byla historicky nadána městskými právy, která byla znovu potvrzena v letech 1608 a 1656, nicméně kvůli přesunutí městských práv do preferované Toužimi roku 1469 nabyla Útvina spíše rurální charakter a byla nadále označována jako městečko.⁴³⁷ Přesto zde ještě po požáru Toužimi roku 1619/1620 krátce sídlil Kryštof Hasištejnský z Lobkovic, pro něhož zde byl vybaven tzv. panský dům, jenž tvořil součást poplužního dvora.⁴³⁸ Útvina podobně jako další nedaleké městečko **Krásné Údolí** představovala z pohledu vývoje v raném novověku nezdařilý projekt urbánního sídla, kde i přes částečnou orientaci obyvatel na řemeslnou výrobu převažovala obživa v zemědělství.

Zvláštní pozornost si zaslouží městečko **Hroznětín** s židovskou čtvrtí. Se zdejšími židy udržovala vrchnost četné kontakty, zejména kvůli exportu produkce vrchnostenského velkostatku (obchod s vlnou) a finančním službám. Z hlediska konfliktního potenciálu mezi křesťany a židy bylo pro rezidenční Ostrov do jisté míry výhodné, že židé byli nuceni sídlit v Hroznětíně, zároveň však jejich služby zůstávaly dostupné díky nevelké vzdálenosti mezi oběma městy (cca 10 km). Analogicky by bylo možné najít i židy usazené v Útvině, kousek od Toužimi. Avšak i v Toužimi samotné byla tzv. *Judengasse*, tedy ulice u hradeb s převážně židovským obyvatelstvem. Roku 1720 však byli židé z panství Sibylly Augusty vyhnáni.⁴³⁹

Sídlem vyžadujícím specifické potřeby bylo horní městečko **Pernink** na panství Ostrov. Obec se vyznačovala chudým obyvatelstvem, které ve vysoké nadmořské výšce nemělo mnoho půdy vhodné k obdělávání, takže jejich prosperita závisela z velké části na výnosech těžby železa a dalších kovů. V pramenech se objevují také četné žádosti o prominutí různých dávek

---

⁴³⁷ K historii Útviny srov. text Jiřího Schierla: <https://www.utvina.cz/obec/historie/> [31.3.2022]; srov. též MAŘÍK 1993, s. 64–66; SCHIERL 1997 s. 14.

⁴³⁸ MAŘÍK 1993, s. 60; SCHIERL 1997, s. 16.

⁴³⁹ URBAN 1901, s. 135; MAŘÍK 1993, s. 61.

a poskytnutí vrchnostenského dřeva zdarma. Městečkem zaměřeným na řemeslnou výrobu byl **Cvikov** na panství Zákupy. Vrchnost potvrzovala privilegia zdejších cechů, později zde vznikaly plátenické podniky. Anna Marie Františka pečovala o zdejší kostel a městečkem pravidelně projížděla, neboť se nachází na cestě ze Zákup do Mařenic. Další tři městečka (**Čestín** – panství Kácov; **Žandov** – panství Horní Police; **Unhošť** – panství Tachlovice), připojená k majetkům Anny Marie Františky relativně pozdě, mnoho významná (z hlediska vztahu vrchnosti k nim) nebyla. Svěbytná pozice připadla **Lovosicím**, kde za vrchnost v letech 1702 až 1709 často vystupoval litoměřický biskup Jaroslav ze Šternberka, člen tajné rady Ludvíka Viléma Bádenského.⁴⁴⁰ Teprve Ludvík Jiří jim věnoval více pozornosti, včetně nového kostela a přístaviště na Labi.

Srovnáním stavu z počátku a konce sledovaného období vyjde najevo velký **úbytek šlechtických rezidencí**. Ještě na počátku 17. století lze zaznamenat přes tři desítky sídel, obývaných převážně nižší šlechtou. Tyto statky dosáhly nejvyšší míry kumulace v držení jednoho člověka na konci života vévody Julia Františka, tedy roku 1689, než byly rozděleny mezi jeho dcery. Při tomto procesu více než třetina rezidencí během 17. století zanikla nebo byla přeměněna v hospodářské budovy.⁴⁴¹ Takový osud obvykle stihnul tvrze na statcích, které byly dodatečně připojeny na okraj většího majetku. Za všechny lze zmínit tvrz v **Míkovcích** (dnes součást Kralup nad Vltavou) se zahradou (*Lustgarten*), kde během 18. století rezidenční využití zaniklo a využíván byl jen hospodářský dvůr. Zatímco v pramenech z doby krátce po nákupu jsou Míkovice uváděny jako samostatné zboží, později začaly být považovány za součást panství Zvoleněves.⁴⁴² Několik podobných případů existovalo na rozlehlém panství Tachlovice, kde bývalá rytířská sídla (*Rittersitz*) byla využívána pro potřeby úředníků, nebo ke skladování obilí.⁴⁴³ Příkladem z okolí Ostrova můžou být bývalá rytířská sídla v Otovicích a Staré Roli na panství Děpoltovice. Zatímco první dvakrát vyhořelo a bylo ponecháno pusté, druhé, poničené již před připojením k Děpoltovicím, bylo proměněno v sýpku.⁴⁴⁴

---

⁴⁴⁰ SOkA Litoměřice, Archiv města Lovosice, *Gedenkbuch von Lobositz*, inv. č. 60, s. 37.

⁴⁴¹ Vycházím z odhadu pro sledovaná území na základě srovnání šlechticů a sídel uvedených v SEDLÁČEK 1869 se stavem, který zachycují prameny (urbáře, popisy, inventáře) z první poloviny 18. století.

⁴⁴² NA Praha, ATS – Zvoleněves, Kupní smlouvy, inv. č. 1, kart. 1. s

⁴⁴³ Např. v Kyšicích došlo ještě za Karla Jáchyma Bredy k úpravě bývalé tvrze, aby se v patře mohla zřídit sýpka (SOA Praha, VS Tachlovice – Jeneč, Urbář, 1727, inv. č. 6, kart. 1, f. 92v); podobná byla situace ve Velké Dobré (Tamtéž, f. 100r).

⁴⁴⁴ „Das zu Ottowitz gewesener Schloß ist nach 2 mahlig erlittener Feuersbrunst an Gemäuer gänzl. eingang, und verdorben. Das adeliche Wohnhauß zu Altenrohlau ist vor der Erkauffung schon ruiniret worden, an wesen

Shrnutí: rezidence jako centrum moci

Pro vývoj rezidenční sítě byla stěžejní majetková situace příslušného šlechtice či šlechtičny. Pozemkový majetek sledovaných rodů se v čase kumuloval. S tím rostl potenciál rezidenční sítě – majitelé měli k dispozici více sídel, která mohli upravit a využívat. Zatímco pro jedince činné v zemských (resp. dvorských) úřadech měly stěžejní význam rezidence v hlavním městě (země či monarchie),⁴⁴⁵ v případě sledovaných rodů byl větší důraz kladen na tzv. hlavní venkovská sídla, kde sídlil i poměrně početný šlechtický dvůr. Je zřejmé, že nejvýznamnější a nejvíce využívané rezidence představovaly příbytek svého majitele a jeho nejbližších (sem patří jak rodina, tak dvůr), stejně jako správní a hospodářské centrum. Zároveň takové sídlo bylo symbolem moci svého majitele, tedy médiem, které vypovídalo o jeho postavení. Tato symbolická komunikace nerezonovala jen v rámci šlechtického stavu, ale fungovala napříč sociální hierarchií. I proto lze u jednotlivých rezidencí pozorovat opakující se rysy, často specifické pro konkrétního stavebníka, resp. stavitele. Sídlo tak reprezentovalo své majitele i v době jejich nepřítomnosti.

Jako hlavní venkovské rezidence sloužila v rámci sledovaného vzorku sídla se starší rezidenční tradicí. Sasko-Lauenburští a jejich pokračovatelé tu mohli navázat na činnost svých předchůdců, vesměs významných, v Čechách dlouhodobě etablovaných rodů (Šliků, Hasištejnských z Lobkovic a Novohradských z Kolovrat). U ostatních rezidencí nebyla historie tolik tematizována a došlo k výrazné proměně daných míst v rámci rezidenční sítě.⁴⁴⁶ Zejména se to týká bývalých sídel nižší a nemajetné šlechty. Nové využití bylo pravděpodobně silně závislé na možnostech a potřebách majitele. Dokonce se zdá, že některá sídla byla využívána pouze svým stavebníkem-zakladatelem a po jeho smrti jejich význam upadal. Nicméně kromě faktického pobývání na rezidencích (vyjádřeném např. počtem dní v roce, které zde majitel trávil) bylo významné už to, že šlechtic touto rezidencí disponoval. Proto je důležité vnímat v první řadě potenciál rezidenční sítě než pouze její reálné užívání, v němž mohli být majitelé omezeni pro své úřední povinnosti, zdravotní a jiné potíže.

---

stell ietzt ein Getreydt Schüttung mit einer Wagenschuppen auferbauet worden.“ Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 284.

⁴⁴⁵ Zatímco pražský palác měli Sasko-Lauenburští na Hradčanském náměstí (LEDVINKA – MRÁZ – VLNAS 1995, s. 85–87), ve Vídni využíval Julius Jindřich dvorských kvartýrů (KUBEŠ 2005, s. 93, pozn. 323). U dalších členů rodu tato informace není známa, nicméně rozhodně nevlastnili palác ve Vídni.

⁴⁴⁶ S ohledem na minulost naopak vyniká Hostivice s připomenutím bělohorské bitvy.

Sakrální topografie

S krajinou 17. a 18. století se často pojí pojem posvátna. Za posvátnou či sakrální krajinu (*Saktallandschaft*) se někdy považují krajinné kompozice s dominantami kostelů (často poutních) a kaplemi zasazenými do vizuálně nápadných konstelací doplněné o tzv. drobnou sakrální architekturu.⁴⁴⁷ Vznik kostelů a kaplí ale nelze chápat jen jako umělecky hodnotný doplněk krajiny panství. Šlo o místa s aktivním náboženským životem, na němž se organizačně spolupodílely církevní organizace, vrchnost, laická bratrstva i jednotlivci. Podstatné je, že výrazné projekty, finančně podporované především vrchnostmi, byly doplňovány aktivitou zdola, například umístováním oné drobné sakrální architektury, navazující na konkrétní události a příběhy, čímž byla umožněna participace lidí z méně privilegovaných vrstev. Nutno ovšem podotknout, že pojem *sakrální* užívám spíše jako pomocný pro zmíněné typy staveb. Naopak toto adjektivum zde nemá sloužit k vymezení vůči eventuálnímu *profánnímu*, neboť to v předmoderní době pro tehdejší aktéry nebylo ani myslitelné.⁴⁴⁸

Ačkoliv má tato práce v názvu vztah aristokracie k pozemkové držbě, je potřeba upozornit, že kostely, kláštery a další objekty byly v majetku církve. Vrchnost vlastnila zpravidla pouze patronátní práva k jednotlivým kaplím a kostelům, která ji zavazovala se o dané objekty starat. K povinnostem kolátora náleželo také zajištění duchovních – tedy jak obsazení daného místa, tak hmotné zajištění farních správců (tj. farářů, kaplanů atd.). V případě řeholních domů pak šlo o roli fundátorů či donátorů, kdy se šlechta dobrovolně o své vůli rozhodla k podpoře vybraného řádu. Odměnou podporovatelům církve bylo umístění erbu v kostele, sloužení mši za jeho spásu nebo vzpomínka při modlitbě či v kázání.⁴⁴⁹

Mauritius Vogt ve své topografii z roku 1712 charakterizoval Čechy jakožto zemi, která je „*durchaus Römisch Catholisch*“.⁴⁵⁰ Byť je dnes zřejmé, že to nebyla tak docela pravda (kromě tolerovaných židů působili v Čechách tajní nekatolíci), odráží Vogtovo tvrzení několik dekad úspěšné rekatolizace, na níž se podílely jak církevní instituce, tak stát a vrchnosti.⁴⁵¹ Příslušnost ke katolictví byla vedle výběru daní jednou z mála záležitostí, v nichž stát

---

⁴⁴⁷ K pojmu TELESKO 2019.

⁴⁴⁸ Srov. MALÝ 2019, s. 65. Na propojení a splývání sakrálních a světských prvků a jejich neoddelitelnost upozorňuje rovněž RYCHNOVÁ 2020, s. 11.

⁴⁴⁹ Ke vztahu šlechty a církve srov. HRBEK 2015, s. 286–292.

⁴⁵⁰ „*Nun ist das gantze Land durchaus Römisch Catholisch.*“ VOGT 1712, s. 3.

⁴⁵¹ KŮRKA – MIKULEC – ONDO GREČENKOVÁ 2013, s. 72–88; BOBKOVÁ-VALENTOVÁ – MIKULEC 2013, s. 116–117.

(panovník) svými požadavky vstupoval do šlechtických dominií již v době před polovinou 18. století.⁴⁵² Jedním z konvertitů, které se povedlo získat pro alespoň vlažnou podporu katolické církve, se stal i Julius Jindřich Sasko-Lauenburský. Ten se v Čechách usadil v době pobělohorské rekatolizace, jejíž alespoň deklarovaná podpora byla jednou z podmínek pro získání deskových statků. Ostatně některé z nich získal přímo od osob, které se raději pro víru vystěhovaly ze země, než aby konvertovaly.⁴⁵³ Zejména první desetiletí jsou spojená se spory mezi vrchností a poddanými mimo jiné z konfesijních důvodů. Pro nástupníky Julia Jindřicha již podpora katolické zbožnosti představovala nedílnou součást jejich reprezentace i každodennosti a podobné to bylo také u jejich poddaných.⁴⁵⁴

Jednou z možností prezentace katolické identity byla pro vrchnost finanční podpora přestavby či nové výstavby církevních budov,⁴⁵⁵ ať už se jednalo o kláštery, kostely, kaple či fary a další objekty. Kromě šlechtické reprezentace a mecenátu se v podpoře církve odráží také osobní zbožnost jednotlivých aktérů, pocit (spolu)odpovědnosti za spásu svých poddaných, stejně jako ryze praktické potřeby zajistit duchovní správu. Nemá smysl se pokoušet od sebe oddělit jednotlivé složky motivace. Důležitý je v tomto případě výsledek, nebo alespoň záměr, je-li výsledovatelný.

Přestože například velikost jednotlivých kostelů z praktických důvodů odrážela lidnatost jednotlivých sídel, nelze tvrdit, že by církevní topografie zcela kopírovala tu sídelní. V pohledu na celé Čechy to dobře ilustrují např. tzv. mariánské mapy (resp. atlasy), které zobrazují místa spojená s mariánskou úctou.⁴⁵⁶ Na množství mariánských obrazů upozorňuje i Vogtova topografie a lze najít mnoho podobných zmínek (např. v díle Bohuslava Balbína).⁴⁵⁷ Analogicky by bylo možné vytvořit mariánskou mapu (či obecněji mapu sakrálních míst) i pro sledovaná dominia, avšak přední místo by na ni spíše než největší města a rezidence zaujímaly poutní kostely v Horní Polici, Sedlci či v poměrně odlehlých Skokách u Žlutic.

---

⁴⁵² WINKELBAUER 1999, s. 39.

⁴⁵³ To byl především případ Kryštofa Hasištejnského z Lobkovic, prodejce panství Toužim.

⁴⁵⁴ Výjimkou byl prvorozený syn František Erdmann, jehož konfese se zdá být takřka fluidní (MAŤA 2010, s. 14).

⁴⁵⁵ Pod tímto pojmem mám na mysli stavby, které církev a její představitelé užívali. Stavebníkem (přínejmenším z pohledu financí) byla obvykle (nikoliv však výlučně) vrchnost.

⁴⁵⁶ Příkladem mariánských atlasů jsou díla SCHERER 1702 (zde i mapy významných poutních míst); nejznámější pak GUMPPENBERG 1672 (poprvé vydáno roku 1657, později násobně rozšířeno o další obrazy a místa).

⁴⁵⁷ „...weder wird man irgends in einer Provinz so viel miraculose Mutter-Gottes Bilder finden, als eben in Böhmen.“ VOGT 1712, s. 3; dále srov. tabulku v ROYT 2011, s. 278–279.

Tato kapitola si proto klade za cíl představit síť nejvýznamnějších míst z pohledu církevních dějin a dobové náboženské praxe na sledovaném území. Kromě lokalit ležících přímo na sledovaných panstvích se stručně pokusím připomenout i taková místa, s nimiž měla vrchnost zvláštní vztahy, avšak nacházela se mimo její dominium. Nejprve bude pozornost zaměřena na podporu řádů a poutních míst, následně bude stručně představena farní správa (či spíše farní kostely), nakonec vybrané kaple a místa spojená se specifickými kulty.

Podpora řádů

Za výrazné projevy podpory duchovního života lze považovat existenci **řádových domů**. Těch na sasko-lauenburských panstvích nebylo mnoho, avšak je potřeba zohlednit i kontakty s kolejemi a kláštery mimo dominium. Zatímco náboženské postoje posledních sasko-lauenburských princezen jsou jasné a do jisté míry i známé, je kolem vztahu některých členů dynastie ke katolické církvi řada otázek. Není ani zcela zřejmá doba konverze Julia Jindřicha. Jeho starší syn měl být původně vychováván v luteránské víře, což bylo patrně porušeno, načež František Erdmann konvertoval zpět k luterství.⁴⁵⁸ Sasko-lauenburské vévody pojilo osobní přátelství s kardinálem Harrachem, avšak konkrétně ze strany Julia Jindřicha není mnoho dokladů o finanční podpoře církve a zbožných fundací. Tím nápadněji vyniká založení **piaristické koleje v Ostrově** krátce po jeho smrti (příloha 18).

Kolej založila Anna Magdaléna v roce 1666, přičemž lze předpokládat, že se tak dělo se souhlasem Julia Františka, který se po otcově smrti stal majitelem celého panství. Ještě důležitější je však zmínka, že o výstavbě koleje rozhodla fundátorka už spolu se svým manželem (tedy za jeho života).⁴⁵⁹ Bohužel ani sama zakladatelka se nedožila dostavby a vysvěcení kolejního kostela Matoušem Ferdinandem Sobkem z Bielenberka roku 1674.⁴⁶⁰ Právě sem byla také v souladu s přáním fundátorky umístěna milostná socha Panny Marie Věrné, kterou získala roku 1654 z Ebstorfu v Dolním Sasku.⁴⁶¹ Přestože Ostrov spadl do

---

⁴⁵⁸ U Františka Erdmanna je otázkou, nakolik lze hovořit o klasické konverzi ve smyslu přechodu od jedné konfese k druhé.

⁴⁵⁹ „...noch bey lebens Zeiten weylant daß durchlauchtigsten Fürsten und Herrn, Herrn Julii Heinrichen, gewesten regierenden Herzogen zu Sachsen, Engern und Westphalen, unsers in Leben herzogeliebten ehemahls hochseligen Andenkens, mit guten Consens und Einwilligung, aus sonderbahrer christlichen Devotion und Bewegnüß...“ Tolik listina pocházející z 19. prosince 1665 (tedy 30 dní po smrti Julia Jindřicha), v níž vévodkyně Anna Magdaléna ohlásila záměr založit kolej. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Fundace, inv. č. 45, kart. 110.

⁴⁶⁰ SOMMER 1866, s. 20. Výstavbu koleje vedl od šedesátých let 17. století Martin Reiner, pravděpodobný autor návrhu (ZEMAN 2015, s. 94).

⁴⁶¹ SOMMER 1866, s. 19.

pražské arcidiecéze, občas (např. roku 1681) ve zdejším piaristickém kostele sloužil mši i litoměřický biskup Jaroslav Šternberk, jenž se později stal tajným radou Ludvíka Viléma.⁴⁶²

Důležitou funkcí koleje bylo pochopitelně vzdělávání. Řada studentů ostrovského gymnázia pocházela ze sasko-lauenburských panství a někteří z nich následně vstupovali do vrchnostenských služeb. Asi nejznámějším absolventem ostrovského gymnázia byl hudební skladatel Johann Caspar Ferdinand Fischer (1656–1746), který působil také v Rastattu. Ostatně na personální propojení ostrovské a rastattské koleje již bylo v literatuře upozorněno.⁴⁶³ Nicméně mezi důvody vedoucími k pozvání piaristů do Ostrova se v zakládací listině, podepsané v Arcibiskupském paláci za přítomnosti kardinála Harracha, objevují i obecné motivy šíření katolické víry a příkladnost piaristů ostatním věřícím.⁴⁶⁴

Velice pozoruhodná je **snaha piaristů o získání povolení k výstavbě koleje v Zákupech**. K tomuto záměru se dochoval dopis řádového provinciála Germana a S. Adalberto z 18. září 1746, který se obracel na Marii Annu Karolínu.⁴⁶⁵ Provinciál vzpomíná, že již Anna Marie Františka měla v úmyslu přikročit k založení zákupské koleje a vyjadřuje naději na realizaci projektu.⁴⁶⁶ Také se vyjádřil k nabídce prodeje Toskánského paláce, který mu Marie Anna Karolína zjevně nabízela, leč bylo to mimo zájem i finanční možnosti řádu.⁴⁶⁷ Přestože piaristická kolej v Zákupech nakonec nevznikla, jedná se o zajímavý doklad komunikace mezi řádem a potenciální fundátorkou.

Naopak řeholním společenstvím, které se v Zákupech úspěšně rozvíjelo, se stal **konvent kapucínů**. Jejich usazení v Zákupech je zpracováno zásluhou nedávné studie Marka Brčáka a Jiřího Wolfa.⁴⁶⁸ Přestože vlastní založení je poměrně bezpečně datováno k roku 1681, liší se údaje různých historiků týkající se doby, kdy Julius František pojal prvotní myšlenku k této

---

⁴⁶² SOMMER 1866, s. 20–21.

⁴⁶³ VOKURKA 2020a, s. 224–225 v návaznosti na BARTŮŠEK 2016.

⁴⁶⁴ „...damit Sie in Vorthsetzung der allein seeligmachenden Religion, nich allein eyfferige fortpflanzer sein, sondern auch allen und ieden mit guten exemplarischen leben vorgehen. [...] Actum Prag in unserer Erzpischoff. Residenz den 15 Maii 1666.“ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Fundace, inv. č. 45, kart. 110.

⁴⁶⁵ NA Praha, ATS – společné, Zřízení piaristické koleje v Zákupech, inv. č. 372, kart. 708.

⁴⁶⁶ „Ihro Hochfürst. Durchleucht in Gott ruhenden Frauen Frauen Mutter [...] uns zu Reichstadt ein Collegiu zuerbauen und zu fundiren sich allermildreicht entschlossen gehabt, ist noch bey uns in ewig dankbarsten Andenken.“ NA Praha, ATS – společné, Zřízení piaristické koleje v Zákupech, inv. č. 372, kart. 708. Dokumenty z doby Anny Marie Františky k této věci se mi dohledat nepodařilo.

⁴⁶⁷ „...das Hradschinisch so genannte Toscanische Haus, welches zu verkauffen, und auch schon gebothen seyn solle, wir aber selbiges zuerkauffen wegen unserer Armuth keines weeges in Stande seynd.“ NA Praha, ATS – společné, Zřízení piaristické koleje v Zákupech, inv. č. 372, kart. 708.

⁴⁶⁸ BRČÁK – WOLF 2021.

akci.⁴⁶⁹ Pro kontext je dobré uvést, že zakladatel konventu měl k řádu blízko, neboť kromě toho, že byl jistým kapucínem nějakou dobu vychováván, byl také vnukem Kateřiny Benigny z Lobkovic, zakladatelky pražské lorety, kterou hraběnka svěřila do péče právě kapucínům.⁴⁷⁰ Také Anna Magdaléna měla k hradčanským kapucínům blízko, stejně jako ke kardinálovi Harrachovi. Domy na Hradčanském náměstí užívané Juliem Jindřichem a Annou Magdalénou se ostatně nacházely právě mezi loreťou a arcibiskupským palácem.

Komplex kostela s konventem v Zákupích byl vybudován v osovému napojení na zámek, čímž vznikla vedlejší osa, kolmá ke směru zámek – kostel. K vysvěcení kostela arcibiskupem Janem Fridrichem z Valdštejna došlo 17. září 1684,⁴⁷¹ tedy v souvislosti s oslavou narozenin Julia Františka. Krátce před svou smrtí nechal vévoda do konventního kostela přemístit sochu Panny Marie ze zámecké kaple v Ostrově.⁴⁷² Podobné translace představují jednu z mnoha rovin propojení Zákup s Ostrovem. Roku 1728 pak kapucínům Anna Marie Františka věnovala část ostatků sv. Antonína.⁴⁷³ O jejím specifickém vztahu ke konventu vypovídá také několik papežských dispensů, které povolovaly jejímu zpovědníkovi pobývat mimo klauzuru či naopak vévodkyni umožňovaly vstup do klauzury.⁴⁷⁴

Roku 1711 nabídla Anna Marie Františka fundaci pro sedm řeholníků **obutým karmelitánům**, které chtěla nechat usadit ve Cvikově.⁴⁷⁵ Takto nastavené podmínky ovšem vyžadovaly finanční spoluúčast ze strany karmelitánů ve výši deset až dvanáct tisíc zlatých, aby mohl vzniknout celý klášter pro společenství dvanácti řeholníků. Právě finance se staly příčinou nezdaru tohoto vévodkynina záměru, který jinak karmelitáni – alespoň podle slov Basilia a S. Cecilia, jednoho ze staroměstských karmelitánů od sv. Havla v Praze – velmi vítali.

Roku 1732 Anna Marie Františka koupila tachlovické panství, na němž se nacházel **františkánský klášter v Hájků** s loretánským poutním místem. V té době se již toto místo mohlo pyšnit bohatou tradicí. O jeho oblibě a podpoře z řad šlechty svědčí poutní cesta z Prahy lemovaná dvaceti kapličkami, které vznikly v průběhu dvacátých let 18. století.

---

⁴⁶⁹ Podle A. Tscherneye to bylo již roku 1676 (TSCHERNEY 1894, s. 288), podle jiných zdrojů začala jednání až o dva roky později (BRČÁK – WOLF 2021, s. 400).

⁴⁷⁰ BRČÁK – WOLF 2021, s. 404–405; KELLER – CATALANO 2010, Band 5, s. 596.

⁴⁷¹ BRČÁK – WOLF 2021, s. 411.

⁴⁷² BRČÁK – WOLF 2021, s. 413.

⁴⁷³ NA Praha, ATS – společné, kart. 459; srov. též oddíl *Ostatky svatých a podporované kultury*.

⁴⁷⁴ BRČÁK – WOLF 2021, s. 419.

⁴⁷⁵ „*gnädigste Intention in dero Statt Zwickau auf ewig 7 Geistliche*“ (NA Praha, ATS – Zákupy, Kláštery – zřízení kláštera Karmelitánů ve Cvikově 1711-1712, inv. č. 110, kart. 82).

Donátorkou jedné z nich (kaple č. XV) se stala i nová majitelka panství, která přispěla 220 zlatých v roce 1737.⁴⁷⁶ Do dnešních dnů se tato kaple nedochovala. Kromě toho vévodkyně podporovala i stavební úpravy kláštera kolem roku 1733.⁴⁷⁷

Jak již bylo řečeno, podpora řeholním společenstvím se neomezovala na vlastněná panství. Za pozornost stojí blízké vztahy Sasko-Lauenburských a Bádenských ke klášteru **tepelských premonstrátů**, kteří částečně zasahovali do dění na panstvích Toužim, Brložec a Údrč. Například v Toužimi ve dvacátých letech 17. století působil tepelský převor Zachariáš Bandhauer jako kazatel a zpovědník.⁴⁷⁸ Zcela zásadní pak byla role tepelského opata Raimunda Šimanovského při vyšetřování zázraků a budování poutního místa ve Skokách. Anna Marie Františka se stala podporovatelkou **doksanských a chotěšovských premonstrátek**, kterým mimo jiné darovala část ostatků, jež nechávala přivážet z Říma. Byla také ve styku s tamní mystičkou Maxmiliánou Zasmuckou.⁴⁷⁹ Pojítkem mezi rezidencemi Sibylly Augusty a doksanskými premonstrátkami je postava malíře Johanna Hiebela.⁴⁸⁰ Chotěšovský probošt Schmiedl se zase účasten na přenesení obrazu Panny Marie Pasovské do nového kostela ve Skocích roku 1740).⁴⁸¹ Další blízké vztahy pojily přinejmenším Julia Františka s **jezuitou v Bohosudově**, což dokládá vznik tamní tzv. zákupské kaple.⁴⁸² Sibylla Augusta se po smrti svého manžela stala v návaznosti na rodovou tradici Bádenských podporovatelkou **benediktinského kláštera ve švýcarském Einsiedeln**, kam věnovala také portréty svůj a svého syna Ludvíka Jiřího, který během pouti do Einsiedeln poprvé promluvil.⁴⁸³

Poutní místa

Poutě představovaly nedílnou součást náboženské praxe spojené s barokní zbožností. Věřící (často i ze vzdálených oblastí) během nich navštěvovali lokality spojené s projevy Boží milosti.⁴⁸⁴ Z hlediska vlastníka panství, na němž se zázračné místo nacházelo, se jednalo o prestižní záležitost, proto se **poutní kostely** a jejich okolí těšily zvláštní pozornosti. Vrchnost

⁴⁷⁶ PAŘÍZKOVÁ 2010, s. 129 a 131. Méně podrobně též KUČERA 2005, s. 6.

⁴⁷⁷ WIRTH 1907, s. 31.

⁴⁷⁸ MAŘÍK 1993, s. 61.

⁴⁷⁹ MAŤA 2010, s. 22.

⁴⁸⁰ K Hibelovu cyklu v Doksanech srov. NEVÍMOVÁ 2003.

⁴⁸¹ FIALA 2003.

⁴⁸² Srov. níže oddíl *Kaple*.

⁴⁸³ K tomu nejnověji VOKURKA 2021, tam i další literatura.

⁴⁸⁴ MIKULEC 2013, s. 179; ROYT 2010. K poutním okruhům HOLUBOVÁ 2009.

je obvykle štědře podporovala, takže se zpravidla jednalo o stavby vysoké umělecké kvality s bohatou dekorací. Dále poutní místa plnila určitou integrační funkci, neboť sem přicházeli i poddaní z jiných panství, včetně statků té samé vrchnosti. Např. do Horní Police chodili poddaní ze Zvoleněvsi, podobnou praxi ukazují i prameny ke kostelu v Sedlci (panství Děpoltovice). Daný kult se tak stával zastřešujícím pro všechna panství (resp. všechny poddané) příslušné vrchnosti.

Kostel sv. Anny v Sedlci u Karlových Varů (příloha 19) na děpoltovickém panství je spojen již s předbělohorskou poutní tradicí.⁴⁸⁵ Předmětem úcty byla především socha sv. Anny Samotřetí, pocházející ze 16. století.⁴⁸⁶ Nicméně oficiálně byl kostel prohlášen za poutní až roku 1694. Od té doby se místo těšilo poměrně velké oblibě, kterou pomáhala šířit i vrchnost, jež si do nedaleké rezidence v Přemilovicích zvala vybrané hosty z Karlových Varů. Součástí těchto společenských událostí byla obvykle také návštěva poutního místa. Roku 1721 do Sedlce zavítala i císařovna Alžběta Kristýna, která anenské sošce věnovala votivní dary v naději na zplození mužského potomka.⁴⁸⁷ Při lázeňském pobytu v roce 1732 se sem několikrát vrátila i s manželem Karlem VI.⁴⁸⁸

Sedlecký kostel přilákal kromě poutníků také pozornost badatelů. Jmenovitě studie Horsta Pohla poukazuje na zajímavý trend související s původem svatebčanů, kteří v kostele uzavírali sňatek.⁴⁸⁹ Pokud vezmeme v úvahu pozdější sasko-lauenburská panství, vzrostl mezi časovými etapami 1571–1600 a 1671–1700 podíl svatebčanů z těchto oblastí přibližně o pětinu. Pravděpodobně se jedná o integrační efekt mezi panstvími jednoho majitele (srov. přílohu 20). Lze také předpokládat, že ze sasko-lauenburských panství pocházela také nemalá část zdejších poutníků. Taková hypotéza však vyžaduje pramenné ověření.

Další poutní místo se začalo rozvíjet ke konci života Sibylly Augusty ve **Skocích u Žlutic** na panství Údrč (příloha 21). Nejprve zde z podnětu tepelského premonstráta Johanna Norberta Ricka vznikla kaple (1717), aby zdejší obyvatelé nemuseli na mše do relativně vzdálených Žlutic. Na výstavbě kaple se však namísto celé obce údajně podílel pouze jistý Adam Lienert,

---

⁴⁸⁵ GNIRS – GNIRS 1996, s. 161.

⁴⁸⁶ POCHE 1980, s. 300.

⁴⁸⁷ Císařovna kromě Sedlce navštívila také Ostrov (1721) – srov. HRBEK a kol. 2021, s. 416–419.

⁴⁸⁸ „Pro Memoria Notandum, wie das Ihro Majestät der Kayser Carolus VI alß dieser in dem Carlsbaad das allhiesige Zettlizer Gnaden Ordt St. Annae zwey mahl, wie auch eben die sein pahr Ihro Majestät die regierende Kayserin Elisabetha Christina trey mahl eben dieses Gnaden Ordt St. Annae besucht.“ SOKA Karlovy Vary, Farní úřad Sedlec, inv. č. 2, s. 51. Jedná se o stejný pramen, který HRBEK a kol. 2021 (s. 529, pozn. č. 676) cituje jako „*liber memorabilium ecclesiae Zettlicensis*“.

⁴⁸⁹ POHL 1943.

jenž sice s dostavbou kaple na vlastní náklady původně váhal, avšak poté, co se mu ve snu zjevila Panna Marie, si opatřil nezbytné prostředky a stavbu dokončil.⁴⁹⁰ Později se zde začala množit zázračná uzdravení, která upoutala pozornost tepelských premonstrátů (včetně zmíněného Ricka), vrchnosti i pražského arcibiskupství. Po prověření zázraků arcibiskupskou komisí roku 1732 přikročili Sibylla Augusta a její syn Ludvík Jiří k výstavbě poutního kostela, jenž začal být stavěn roku 1736 Johannem Schmidtem. Téhož roku dosáhl počet poutníků 36 000 a ke konci sledovaného období (1748) se dostal nad 40 000.⁴⁹¹ Informace, odkud procesí do Skoků chodila, se mi nepodařilo nalézt, vyjma zmínek týkajících se blízkého okolí a původu několika duchovních (Podbořany, Plasy, Chotěšov), kteří se účastnili některých poutí a dalších církevních festivit.

V okolí poutního místa vzniklo později několik drobných výklenkových kaplí, u nichž lze předpokládat fundátory z řad neprivilegovaných vrstev obyvatelstva, kteří se touto formou mohli podílet na utváření tzv. *Sakrallandschaft*.⁴⁹² Poutníci, kteří sem asi nejčastěji přicházeli z nepříliš vzdálených lokalit (Bochov, Žlutice, Toužim), tak mohli vnímat zdejší krajinu i skrze příběhy o zázračných uzdraveních, která byla spojena s výstavbou těchto zastavení a konkrétními lidmi z regionu. Právě zbožnost a její vyjádření pomocí drobné architektury byly jedním z prostředků, díky kterým mohly i méně privilegované vrstvy zasáhnout do podoby (architektonizované) krajiny.

Jedním z duchovně nejvýznamnějších míst (nejen) na severočeských panstvích byla **Horní Police**. Zdejší kostel Navštívení Panny Marie (příloha 22) sloužil nejen jako farní, ale také jako poutní. Poutníci, včetně poddaných z jiných sasko-lauenburských panství,⁴⁹³ sem přicházeli kvůli zázračné sošce (*miraculosum Mutter Gottes Bild*) Panny Marie Polické (příloha 23), kterou podle legendy vyplavila řeka Ploučnice roku 1523 na místo, které bylo později označeno mariánským sloupem. Sláva kultu se postupně rozšířila a na základě iniciativy místního faráře byl za finanční podpory Julia Františka v letech 1688 až 1692 budován barokní poutní kostel pod vedením Giulia Broggia.⁴⁹⁴

---

⁴⁹⁰ Více k tématu FIALA 2003. O původní kapli se v pramenech hovoří jako o „*Marianische Capelle*“ (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Kostely v Údrči, Skokách a Kozlově, inv. č. 101, kart. 300).

⁴⁹¹ Srov. text Jiřího Schierla: <https://www.skoky.eu/clanky/genius-loci/dejiny-poutniho-mista/> [31. března 2022].

⁴⁹² TELESKO 2019; HERSCHE 2006, s. 556–568.

⁴⁹³ Např. ze Svádova (TSCHERNEY 1900, s. 376).

⁴⁹⁴ K výstavbě PŘIBYL 2021, s. 31–33 a 65–68. Jedná se o spíše popularizačně pojatou, byť lektorovanou publikaci vzniklou v souvislosti s nedávnou opravou polického kostela.

O další (nejen stavební) rozvoj tohoto místa se zasloužila Anna Maria Františka, která nechala rozšířit kostel a upravit areál tak, aby vyhovoval poutnímu provozu. Výstavbu nejpozději od roku 1717 vedl Václav Špaček. Kolem jubilejního roku 1723 významně vzrostla návštěvnost poutí, což mohlo souviset i s povýšením farnosti na arciděkanství,⁴⁹⁵ stejně jako s přenesením ostatků římské mučednice sv. Kristiny (srov. přílohy 24 a 25).⁴⁹⁶ Někdy poté také došlo k šíření polického kultu na dalších panstvích Anny Marie Františky (srov. níže). Přestože úcta k Panně Marii Polické byla regionálně vázána na širší okolí Horní Police a další panství Anny Marie Františky, neopomněl ji zmínit Jan Rudolf Špork ve svém mariánském pojednání.⁴⁹⁷ Spádová oblast tohoto poutního místa je srovnatelná s okruhy některých méně významných poutních míst spravovaných jezuitským řádem.⁴⁹⁸

Vrchnost kromě poutních míst na svých panstvích, k nimž je nutné kromě zmíněných připočítat také loretu v Hájku (srov. oddíl *Podpora řádů*), podporovala také mnoho dalších lokalit, kam také sama vykonávala poutě. Tento vztah byl částečně již naznačen výše, byť opět jde o téma, které by bylo možné rozpracovat mnohem podrobněji a šířeji. Zde budiž připomenuta málo zmiňovaná fundace Julia Františka z roku 1689 na sloužení mši v kostele Panny Marie ve Staré Boleslavi.⁴⁹⁹ Silný vztah k tomuto poutnímu místu měla již Anna Magdaléna, která se spolu s Juliem Jindřichem podílela na získání Palladia zcizeného Švédy.⁵⁰⁰

V kontextu zde sledovaného tématu je potřeba uvést, že poutě vykonané majiteli a majitelkami mohly mít vztah k jejich panstvím. Majitelé mohli prosit o ochranu svých panství, o dobrou úrodu nebo o sociální smír. Není bez zajímavosti, že k výstavbě kapucínského konventu v Zákupích a poutního areálu v Horní Polici přikročil Julius František krátce po bouřlivém roce 1680, kdy na obou zmíněných panstvích proběhla vlna nepokojů i morové epidemie. S ochranou před válkou bývá spojována pout' Sibylly Augusty do Einsiedeln roku 1708, byť tehdy bylo válkou ohrožené především Bádensko.⁵⁰¹ Zároveň se obliba poutního místa majitelem mohla odrazit na jeho dominiu v podobě kulturního

---

⁴⁹⁵ První arciděkan jmenován 29. června 1724, avšak příslušná nadace byla založena o rok dříve (PŘIBYL 2021, s. 26).

⁴⁹⁶ NA Praha, ATS – společné, kart. 459, 11. ledna 1723. Ostatky nejsou blíže specifikovány, hovoří se o nich pouze obecně: „*sacrum corpus cum vase sanguinis Sanctae Christinae Martyris*“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 459, 3. října 1722). K uložení ostatků v Polici došlo v únoru roku 1724.

⁴⁹⁷ SPORCK 1751, s. 303

⁴⁹⁸ HOLUBOVÁ 2009, přílohy 2–10.

⁴⁹⁹ VÁCHA 2010, s. 33.

⁵⁰⁰ HENGERER 2012, s. 274; HORČICE 1839, s. 52–55.

⁵⁰¹ VOKURKA 2021.

transferu, zhmotněného například kopií poutního místa (einsiedelnské kaple v Ostrově a Rastattu) či zázračné sochy (např. kopie mariánských soch z Police či Staré Boleslavi).

Farní síť

Z hlediska církevní správy i prosazení úspěšného procesu rekatolizace náležela naprosto zásadní role farní síti.⁵⁰² Farnosti lze považovat za základní jednotku duchovní správy, přičemž na jednom panství se zpravidla nacházelo několik farností, jejichž hranice však nemusely být shodné s hranicemi panství. Ačkoliv se o to vrchnosti (a zároveň držitelé patronátních práv) snažily, ne vždy byly tyto požadavky realizovatelné a zejména v horských či méně zalidněných oblastech nebylo výjimkou docházet do kostela na jiném panství.

Po velkou část 17. století byl také problém s nedostatkem farního kléru, který musela církev (často ve spolupráci s vrchnostmi) řešit pomocí řádových kněží.⁵⁰³ Po alespoň částečné konsolidaci personálních otázek během druhé poloviny 17. století nastala snaha o zahuštění farní sítě. Z kostelů filiálních se postupně začaly stávat farní, což je na sledovaných panstvích patrné přibližně v prvních třetině 18. století.⁵⁰⁴ Z většiny pozorovaných případů se zdá, že zřizování far bylo doprovázené také jmenováním nových farářů, což nebylo zdaleka samozřejmé, neboť na počátku 18. století bylo sice mnoho kostelů povýšeno na farní, avšak zůstávaly bez vlastního faráře (tj. administrované). Toto spojování více farních úřadů do rukou jednoho kněze souvisí mimo jiné s hmotným zajištěním kléru, které měla na starosti vrchnost.⁵⁰⁵

Na panství Ostrov existovaly tradičně farní kostely v Ostrově a Hroznětíně. Ostrovský farář od sv. Michaela docházel do dvou filiálních kostelů (Radošov a Bor), dokud roku 1712 nedošlo k jejich povýšení na farní.⁵⁰⁶ Hroznětínský farář (do roku 1685 měli administraci na starost ostrovští piaristé) zase až do roku 1737 obsluhoval filiální kostel v Perninku, než došlo k vyčlenění nové farnosti.⁵⁰⁷ Kromě toho musel docházet také do sousedních Děpoltovic do

---

⁵⁰² MAUR 1993, s. 163; v kontextu panství savojské vévodkyně OULÍKOVÁ 2019a, s. 120. K vývoji farní sítě valdštejnských panství HRBEK 2015, s. 299–323.

⁵⁰³ BOBKOVÁ-VALENTOVÁ – MIKULEC 2013, s. 116.

⁵⁰⁴ Kolem roku 1730 došlo k reorganizaci farní sítě také na savojských panstvích (OULÍKOVÁ 2019a, s. 121).

⁵⁰⁵ MAUR 1993, s. 171.

⁵⁰⁶ SOA Plzeň, BTDK, Ustanovení vlastního faráře pro kostel v Boru a Radošově 1712, inv. č. 321, sign. 355, kart. 44.

⁵⁰⁷ SOA Plzeň, BTDK, Nadace k nově zřízené faře v Perninku 1737, inv. č. 320, sign. 354, kart. 44.

filiálního kostela sv. Michaela.⁵⁰⁸ Počet farních kostelů na panství Ostrov tak ve sledovaném období stoupl ze dvou na pět. Na panství Děpoltovice existoval vedle zmíněného filiálního kostela ještě onen významný poutní a farní kostel sv. Anny v Sedlci, což bylo nejvýznamnější duchovní centrum panství. V kontextu celého dominia (zde především ostrovské skupiny) jsou pozoruhodné úpravy kostelů prováděné za markraběte Ludvíka Jiřího, které sjednotily jejich vizuální styl. Fasády dostaly bílý základ, doplněný o růžově zvýrazněné pilastry, ostění a další prvky. Architektem a stavitelem, který se podílel na návrhu úprav i jejich realizaci, byl Johann Schmidt.

Na panství Toužim patřil k nejvýznamnějším kostelům farní kostel Narození Panny Marie přímo v Toužimi, který byl kolem roku 1623 ve správě řeholníků.⁵⁰⁹ Kostel byl později několikrát upravován. Nejprve po požáru v roce 1652 byl rekonstruován až do roku 1656.⁵¹⁰ Další přestavba proběhla kolem roku 1699 pod vedením Johanna Sockha, kdy došlo k přístavbě kaple.⁵¹¹ Po dalším požáru v roce 1752 byl kostel znovu upraven, tentokrát práce podle návrhu Hanse Adama Biedermanna prováděl nejspíše Johann Schmidt.⁵¹² Druhý kostel, tentokrát zasvěcený sv. Martinovi, se nacházel na horním předměstí (tj. severně od centra). V roce 1632 byl k němu zřízen nový špitál a také škola.⁵¹³

Na panství Údrč byl jediným farním kostelem sv. Linhart přímo v Údrči. Kostel disponoval barokním interiérem, zatímco budova si ponechávala gotické rysy až do přestavby na sklonku 18. století. Zdejší farář měl také od třicátých let 18. století na starosti poutní kostel ve Skocích. Podobně jako v Údrči ani kostel Archanděla Michaela v Brložci asi nepůsobil příliš honosně – interiér byl sice barokizován, ale zevnějšek zůstal středověký. Druhý farní kostel panství Brložec se nacházel v největší vsi panství, jíž byl Krašov. Naopak jediný kostel na panství Hauenštejn se nacházel v obci Krásný Les.⁵¹⁴ Barokní farní kostel sv. Petra a Pavla z konce 17. století je uvnitř dodnes zdoben aliančním erbem bádenských markrabat a sasko-

---

⁵⁰⁸ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 287.

⁵⁰⁹ Konkrétně v Toužimi to kromě tepelských premonstrátů byl také dominikán Johannes von Auw (URBAN 1901, s. 124).

⁵¹⁰ GNIRS 1932, s. 517.

⁵¹¹ GNIRS 1932, s. 518; GNIRS – GNIRS 1996, s. 121.

⁵¹² GNIRS 1932, s. 520.

⁵¹³ „Im der obern Vorstatt ist auch ein Hospitahl, so Ihr Fürst. Gnaden von Grundthauß neu aufbauen lassen, sambt dennen darzue gehörigen Eckern und Wiesen, zue der armmen Leuth Undterhaltung.“ SOA Plzeň, VS Toužim, Urbář, inv. č. 6, kart. 1, fol. 13v. Z literatury k náboženským poměrům srov. MARÍK 1993, s. 61; ke špitálu URBAN 1901, s. 127. Dataci špitálu k roku 1623 považuji za nepravděpodobnou, neboť by to bylo příliš brzo po převzetí statků; spíše jde o omyl v zápisu (srov. GNIRS 1932, s. 513).

⁵¹⁴ Zdejší farář ještě v první třetině 18. století administroval také kostel ve Velichově náležející jinému panství (SOA Plzeň, BTDK, Žádost generála Wallise o odloučení velichovského kostela od fary v Krásném Lese 1725–1736, inv. č. 318, kart. 44).

lauenburských vévodů. Byť o vlastní výstavbě není v pramenech mnoho, lze opět předpokládat zapojení Johanna Sockha. Rovněž Podbořany byly samostatnou farností. Naopak dlouho dobu se bez vlastního faráře musel obejít farní kostel v Měděnci, kam každou třetí neděli a o svátcích měl docházet farář z komorního panství Přísečnice.⁵¹⁵ Opakovaně se vyskytujícím problémem tu byla nemožnost najít nového faráře po úmrtí či odchodu toho předchozího.

K relativně nákladným počínům pozdního baroka patřila přestavba farního kostela sv. Václava v Lovosicích. Ta byla prováděna od roku 1733 a trvala minimálně 10 let.⁵¹⁶ Vedoucím stavitelem byl Petr Antonín Versa.⁵¹⁷ Součástí kostela jsou boční kaple Jana Nepomuckého a Františka Xaverského, světců blízkých Ludvíku Jiřímu. Přibližně ze stejné doby jako kostel pochází i budova fary. Tato výstavba svědčí o tom, že vrchnost, i když třeba nejevila o některá ze svých panství příliš velký zájem, musela plnit určité funkce a zajišťovat potřeby (zde především duchovní) svých poddaných. Na druhou stranu není bez zajímavosti, že na počátku 18. století byly Lovosice jednou z nejlidnatějších farností Litoměřického kraje; pravděpodobně proto, že na panství scházelo zajištění na zřízení dalšího farního kostela.⁵¹⁸

Podobně Boleslavský kraj, jehož součástí bylo zákupské panství, patřil k nejhorším v poměru počtu obyvatel na farnost. Původně (z hlediska sledovaného období) byly na celém panství tři farní kostely (v Zákupech, Dobranově a Cvikově). Zákupský děkanský kostel sv. Fabiána a Šebestiána byl součástí urbanistické kompozice. Kromě své funkce hmotové dominanty měl také svůj význam symbolický, neboť si jej Anna Marie Františka a její první manžel Filip Vilém vybrali jako místo posledního odpočinku. Tehdejší barokní podoba je bohužel neznámá. Zajímavostí je, že část mobiliáře se později uplatnila v jiných kostelích toskánských panstvích. Zákupský děkan ve sledované době obstarával ještě filiální kostel v Brenně, kde v letech 1723 až 1725 vzniknul barokní kostel sv. Jana Křtitele.⁵¹⁹ Jednalo se o stavbu na vyvýšeném pahorku uprostřed obce, která dominovala jinak spíše ploché krajíně v okolí řeky Ploučnice. Stavba tak patřila k výrazným orientačním bodům, navíc v blízkosti hranice

---

⁵¹⁵ VOKURKA 2019, s. 19. SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 361. O problémech tohoto fungování vypovídá řada stížností (SOA Plzeň, BTDK, Stížnosti poddaných v Měděnci na přísečnického faráře, 1731, inv. č. 366, kart. 48).

⁵¹⁶ Podle pamětní knihy byl kostel dokončen již roku 1743 (SOkA Litoměřice, Archiv města Lovosice, *Gedenkbuch von Lobositz*, inv. č. 60, s. 40.).

⁵¹⁷ POCHE a kol. 1978, s. 322–323.

⁵¹⁸ Srov. MAUR 1993, s. 168.

⁵¹⁹ POCHE a kol. 1977, s. 121.

panství, což podtrhovalo reprezentační ráz. Farní kostel v Dobranově – jedné z největších vsí na panství – prodělal stavební úpravy kolem roku 1700.

Ve cvikovské části panství fungoval zpočátku jen kostel sv. Alžběty v městečku Cvikově, jenž byl roku 1726 barokně upraven. Zdejší farář docházel také do filiálky v Kunraticích. Teprve později došlo k výstavbě kostela sv. Máří Magdalény v Mařenicích (cca 1699; příloha 26), jenž byl roku 1708 povýšen na farnost.⁵²⁰ Kromě toho, že se tento kostel stavěný Octavianem Broggiem významně uplatňoval v krajinné scénérii, reprezentoval také katolickou identitu v blízkosti zemské hranice. Stavbu lze vnímat v širším měřítku komponované krajiny, neboť od jihu k němu vedla cesta od Mařeniček údolím *Franziskathal*, které bylo zdobeno panskou hájovnou (resp. loveckou rezidencí), mariánským sloupem a několika reliéfy v pískovcových skalách podél cesty. Na vyvýšenině těsně před Mařenicemi byla roku 1681 zřízena kalvárie s kaplí a sochami Ecce homo (1697), P. M. Bolestné a andělů (obojí 1745).⁵²¹ Umělec i donátor (tím mohla být vrchnost i kdokoliv jiný) zůstávají neznámí.

K farnímu kostelu sv. Jakuba Většího ve Svádově, jenž byl pozdně středověkého původu, byla roku 1683 přistavěna předsíň před jižní průčelí.⁵²² Za Anny Marie Františky pak došlo k osazení hlavního oltáře sochou sv. Jakuba (1708),⁵²³ k přenesení ostatků sv. Milia do zdejšího kostela (1736)⁵²⁴ a k výstavbě nové fary (1730), na níž se již podílel „*Baumeister Patzek*“, tedy Václav Špaček.⁵²⁵ Kolem poloviny 18. století byl v jedné z bočních kaplí kostela zřízen oltář sv. Jana Nepomuckého.⁵²⁶ Podobné stavební úpravy by bylo možné vysledovat u mnoha dalších kostelů, nelze jim však v této práci dopřát pozornost v úplnosti.

Méně informací je známo o farním kostelu v Býčkovcích na panství Ploskovice. Zdejší případ je zajímavý absencí farního kostela v centru panství (tedy Ploskovicích). Okolní krajinná kompozice však propojila rezidenci (a s ní celou obec Ploskovice) s farním kostelem víc než důmyslně. Mezi zámek a kostelem vedla přespolní cesta, která mezi obcemi umožňovala pohodlné spojení. Ekvivalent oddělení správní a duchovní složky lze najít také na panství Hauenštejn.

---

⁵²⁰ Jednalo se o obnovení středověké farnosti (POCHE a kol. 1978, s. 361).

⁵²¹ POCHE a kol. 1978, s. 361.

⁵²² V interiéru při této příležitosti přibyla černo-zlatě dekorovaná (tedy v rodových barvách) sedadla pro vrchnost. TSCHERNEY 1894, s. 287.

⁵²³ POCHE a kol. 1980, s. 469–470. Ke kostelům stejného zasvěcení srov. RYNEŠ 1974; v kontextu severozápadních Čech pak ŠTĚPÁNEK 2003, s. 97 (nověji, avšak v původním znění ŠTĚPÁNEK 2018, s. 267).

⁵²⁴ Lze se též setkat s datací do roku 1728 (TSCHERNEY 1900, s. 361–362), ovšem podle pramenů došlo k přenesení ostatků sv. Milia do kostela ve Svádově 30. listopadu 1736 (NA Praha, ATS – společné, kart. 459).

⁵²⁵ TSCHERNEY 1900, s. 353; MACEK 2007, díl II., s. 79.

⁵²⁶ POCHE a kol. 1980, s. 470.

Na středočeských panstvích Anny Marie Františky se **fenomén nového zřizování, resp. obnovování far** týkal především panství Tachlovice. Jeden z původních farních kostelů, zasvěcený sv. Jakubovi Většímu, se nacházel v samotných Tachlovicích. Na konci svého života zde Anna Marie Františka nechala vystavět novostavbu (cca 1740), do níž byl přemístěn oltář ze Zákup.⁵²⁷ Původně pod tachlovickou farou náležely také filiální kostely sv. Jakuba v Hostivici a sv. Lukáše ve Svárově; oba však byly roku 1734 povýšeny na farní a zajištěny příslušnými pozemky.⁵²⁸

K nejvýznamnějším z nově zřízených farností náležela ta v Hostivici, kde byla u kostela sv. Jakuba přistavěna vlastní budova fary z let 1734 až 1735, prostorově navázaná na zdejší zámek stojící naproti přes náves.⁵²⁹ Osovým spojením mezi rezidencí a farou tak vznikl unikátní urbanistický areál doplněný o mariánský sloup s Pannou Marií Polickou (srov. níže). Obnovenou farou tachlovického panství se stal Svárov, kde byla farnost poprvé zřízena již roku 1352, avšak neudržela se a Anna Marie Františka ji nechala roku 1734 obnovit.⁵³⁰

Další farní kostel se nacházel v Družci, což byla obec náležející zčásti Tachlovicím, zčásti panství Smečno, jehož majitelé – hrabata z Martinic – držela i patronátní práva. Kostel Nanebevzetí Panny Marie byl kromě své církevně-správní funkce zajímavý ještě soškou Panny Marie, které byla připisována zázračná moc, což bylo poznamenáno také v popisu panství.⁵³¹ Zcela nového farního kostela se dočkali poddaní v Hořelicích, kde Anna Marie Františka nechala kolem roku 1740 zbourat starý kostel Stětí sv. Jana a postavit svým půdorysem unikátní novostavbu dokončenou teprve za Marie Anny Karolíny v letech 1746–1747.⁵³²

Na panství Buštěhrad stál farní kostel jen jeden, a to v Lidicích. V letech 1732 a 1741 byl opravován; budova fary pocházela z roku 1716.⁵³³ Dále fungovaly filiální kostely ve Vrapicích, Svrkyni, Dřetovicích a zmínit je potřeba také kostelík v místě zaniklé vsi Újezdec,

---

⁵²⁷ WIRTH 1907, s. 110.

⁵²⁸ SOA Praha, VS Tachlovice – Jeneč, inv. č. 8, kart. 2, *Tachlowitzer Pfarrgründe Einziehung zum obrigk. Eigenthume, dann Restaurirung der Hostiwitzer und Swarower Pfarrey betr.*

⁵²⁹ MACEK 1988.

⁵³⁰ WIRTH 1907, s. 103.

⁵³¹ „*Pfarr Kirchen, und hierinnen ein Gnaden Bildt unser lieber Frauen befünd.*“ (SOA Praha, VS Tachlovice – Jeneč, Urbář, 1754, inv. č. 8, kart. 2, f. 155).

⁵³² MACEK 2008, s. 477; WIRTH 1907, s. 40. O zásluhách Anny Marie Františky o tento kostel se zmiňuje i urbář (SOA Praha, VS Tachlovice – Jeneč, Urbář, 1754, inv. č. 8, kart. 2, f. 157r).

⁵³³ WIRTH 1907, s. 94.

kam se pořádala procesí o svátku Jana Křtitele.⁵³⁴ Do jisté míry překvapivá je neexistence kostela v Buštěhradě, kde se nacházela jen zámecká kaple. Současný kostel byl vystavěn v mladší době. Přestože situace farní správy nebyla na panství ideální, vrchnost (především Anna Marie Františka) věnovala pozornost přinejmenším budovám kostelů, jak dosvědčuje případ z Lidic, nebo renovace dřetovického kostela kolem roku 1730.⁵³⁵

Farní kostel sv. Martina, urbanisticky napojený na rezidenci, stojí dodnes ve Zvoleněvsi. K výrazným barokním úpravám tu došlo kolem roku 1740, opět s přispěním Václava Špačka, který se již dříve (1723) podílel také na úpravách filiálního kostela v sv. Jana Křtitele v Zeměchách.⁵³⁶ Konceptně podobné řešení vztahu mezi rezidencí a kostelem jako ve Zvoleněvsi uplatnil Špaček také v Kácově. Pod tamní farní kostel Narození Panny Marie spadaly filiální kostely Nejsvětější Trojice v Psářích, Všech svatých v Polipsech a sv. Martina v Petrovicích. Druhou farností tohoto panství byl Čestín s kostelem sv. Petra a Pavla.⁵³⁷

Úkolem vrchnosti bylo především finanční zajištění farářů, kaplanů a dalších osob podílejících se na duchovní správě panství. Kromě řady každodenních starostí, které byly s činností duchovních spojeny a vrchnost je musela řešit, se zde majitelům otevíraly možnosti reprezentace navázané především na stavební činnost. Kromě architektury a výzdoby kostelů stojí za pozornost také další přidružené objekty. Petr Macek poukázal na architektonické souvislosti minimálně sedmi far (Hostivice, Svádov, Býčkovice, Horní Police, Chlumín, Zvoleněves a Svárov) na panstvích Anny Marie Františky.⁵³⁸ Někdy se v této souvislosti hovoří o symbolické rezidenční síti, tedy budovách, které sice nemusí sloužit pobytům vrchnosti, ale nesou její erb.⁵³⁹ Kromě tohoto poměrně nákladného způsobu se vrchnost prezentovala také finančně méně náročnou cestou, která mohla být spojena s úpravami interiérů, mešními fundacemi apod. Nicméně solidní zázemí v podobě reprezentativních kostelů a nových farních budov, navíc jednotně stylizovaných, vypovídalo o majiteli a snad i o jeho vztahu k víře, kněžskému stavu a nakonec i k poddaným, kteří patřili k uživatelům kostelů.

---

⁵³⁴ Ke kostelům na panství roku 1754 srov. SOA Praha, VS Buštěhrad, Popis panství (1754), inv. č. 72, kart. 11. Ke kostelu *St. Ioannis im Wald* také PODLAHA 1913, s. 129–133.

⁵³⁵ WIRTH 1907, s. 132.

⁵³⁶ MACEK – ZAHRADNÍK 2003, s. 118–125 a 150.

⁵³⁷ NA Praha, ATS – Kácov, Koupě Kácova a Čestína, inv. č. 1, kart. 1, *Inspection* (1763).

⁵³⁸ MACEK 1988, s. 105.

⁵³⁹ HRBEK 2013a, s. 101.

Kaple

Menší než kostely bývaly samostatně stojící kaple, které však plnily řadu důležitých funkcí, ať už šlo o kaple pohřební, poutní, připomínající konkrétní události nebo ty bez specifického (či spíše nám již neznámého) určení. Kaple opět nelze chápat soliterně, neboť jejich dobový význam často vynikne teprve v (zde především prostorovém a krajinném) kontextu. Kaple se nacházely na mnoha výrazných místech v krajině, např. na návrších, podél cest nebo jako součást urbanizovaného prostoru. Mnohdy vyniká právě jejich funkce propojení města s okolní krajinou.⁵⁴⁰ Pochopitelně nechyběly ani v rezidencích, byť speciálně tyto kaple schované uvnitř zámeckých budov, stejně jako kaple uvnitř kostelů nebudou předmětem tohoto pojednání.

Významným a zároveň poměrně raným počinem bylo založení a výstavba kaple **sv. Anny v Ostrově**. Tato centrální osmiboká kaple, určena od začátku jakožto rodová hrobka, se vyznačuje důmyslně geometrizovanou architekturou a v jistém ohledu ji lze považovat za vrcholný projev manýristické architektury na českém území.⁵⁴¹ Objevuje se dokonce v tzv. Dientzenhoferovském skicáři.⁵⁴² Otázku jejího autorství zatím nelze považovat za vyřešenou, nicméně Viktorie Wachsmánová připisovala stavbu Domenicu Orsimu.⁵⁴³ Oproti tomu Pavel Zahradník se přiklání spíše k okruhu Carla Luraga. Zatímco architekt zůstává nejistý, lze jednoznačně konstatovat inspiraci florentským prostředím a význam symboliky čísel, na které upozornil Lubomír Zeman.⁵⁴⁴

Do kaple byla uložena těla některých majitelů ostrovského panství a jejich příbuzných. Pochováni sem byli například Julius Jindřich Sasko-Lauenburský a jeho třetí manželka Anna Magdaléna (roz. Lobkovicová), Marie Hedvika Sasko-Lauenburská (roz. Falcko-Sulcbašská), Julius František Sasko-Lauenburský, Leopold Vilém Bádenský a jeho druhá manželka Marie Františka (roz. Fürstengerková) nebo v dětském věku zesnuvší Karel Ludvík Bádenský. Jiné místo posledního odpočinku si naopak vybrali Sibylla Augusta a Ludvík Vilém Bádenští, kteří jsou pochováni v Bádensku.

---

⁵⁴⁰ K fenoménu kaplí v blízkosti měst je velmi podnětná monografie GAŽI – HANSOVÁ 2012.

⁵⁴¹ Samostatnou studii této pozoruhodné stavbě věnoval Lubomír Zeman, který zdůraznil její význam na pomezí renesance, manýrismu a baroka (ZEMAN 2015, s. 90).

⁵⁴² VLČEK 1989, s. 474.

⁵⁴³ WACHSMANOVÁ 1946, s. 41.

⁵⁴⁴ ZEMAN 2015, s. 93–94 (zde i k otázce autorství a názoru P. Zahradníka, který lze považovat za odůvodněný).

Zakládací listina datuje počátek výstavby kaple k 20. dubnu 1644, přičemž mezi svědky listiny nechybí tepelský opat Friedrich Füssel.⁵⁴⁵ K vysvěcení došlo roku 1663 za účasti kardinála Harracha i jeho nástupce Matouše Ferdinanda Sobka z Bielenberka.⁵⁴⁶ Tou dobou také fundátor Julius Jindřich sepsal jednu ze svých závětí, v níž místo, kde kaple stojí, popsal jako „*außer Schlackenwerth*“ (tedy za městem).⁵⁴⁷ Kromě toho vyjádřil přání, aby jeho tělo bylo po smrti uloženo právě sem. O integraci tohoto místa a jeho okolí k městu (resp. rezidenčnímu areálu) se postarali jeho nástupci výstavbou dalších sakrálních staveb, takže celý tzv. posvátný okrsek navazoval na zámeckou zahradu a doplňoval tak rezidenční komplex.⁵⁴⁸ Významný je právě podíl více členů dynastie na výsledné podobě místa.

Roku 1674 byla založena **kaple Panny Marie Pomocné na Mědníku** na panství Měděnec (příloha 27). Podobně jako k dalším podobným počínům Julia Františka se i k této kapli váže legenda, podle níž se měl vévoda ztratit ve zdejších lesích při lovu.⁵⁴⁹ V případě svého záchránění údajně přislíbil dát vystavět kapli. Bohoslužby, které měl za úkol sloužit farář z nedaleké Přísečnice, se zde konaly pravidelně každý týden, což bylo častěji než ve filiálním kostele v Měděnci.⁵⁵⁰ Kaple se brzy stala symbolem charakteristickým pro celé panství, jak je patrné z řady ikonografických pramenů (včetně map).⁵⁵¹ Zároveň ji lze chápat jako projev vděčnosti za zisky ze zdejší těžby kovů, stejně jako vyjádření naděje na zdárnou budoucnost zdejšího hornictví, s čímž souvisela o ochrana horníků před neštěstími.⁵⁵² Mariánská úcta se obecně v hornických regionech těšila velké popularitě.⁵⁵³

Kolem roku 1680 vznikla **kaple na vrchu Kalvárie u Mařenic** (cvikovská část panství Zákupy). Jedná se o součást výzdoby údolí *Franziskathal* směrem k Mařeničkám. V okolí byl také mariánský sloup, reliéfy ve skále a hájovna. Jako cílový bod kompozice lze chápat kostel v Mařenicích. Ve stejné době (tj. 1680) byla zřízena také **kaple sv. Anny v Zákupích**, která měl upomínat morovou epidemii. Kolem kaple byl údajně zřízen i morový hřbitov, avšak je

---

⁵⁴⁵ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Fundace, inv. č. 45, kart. 110.

⁵⁴⁶ KELLER – CATALANO 2007, Band. 7, s. 391–393; GNIRS – GNIRS 1996, s. 115.

⁵⁴⁷ SOA Plzeň, BTDK, Testament Julia Jindřicha (1663), inv. č. 3, kart. 1.

⁵⁴⁸ K dalším stavbám v tomto místě patřila piaristická kolej (1666), kaple sv. Floriána (1691) a einsiedelská kaple (1710).

⁵⁴⁹ K podobným událostem lze zařadit záchranu v bitvě u Vídně roku 1683 zázračným skokem jeho koně, což vévodu údajně přimělo k fundaci zákupské kaple v Bohosudově, nebo uniknutí zranění v bitvě a následné založení kapucínského kláštera v Zákupích (srov. MIKOVEC 1860, s. 64).

⁵⁵⁰ SOA Plzeň, BTDK, Bilá kniha, s. 360–361.

⁵⁵¹ GLA Karlsruhe, HfK Planbände, XVI, Nr. 3 (Kupferberg); SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Obrazová mapa hranic mezi panstvími Měděnec a Vintřív (1738), inv. č. 253, čís. obr. 1.

⁵⁵² VOKURKA 2019c, s. 19.

⁵⁵³ GAŽI – HANSOVÁ 2012, s. 50.

potřeba upozornit, že se jednalo o místo v centru obce.⁵⁵⁴ Na jiné neštěstí, tentokrát požár z roku 1691, upomínala **kaple sv. Floriána postavená v Ostrově**.⁵⁵⁵ Tato stavba se stala součástí tzv. posvátného okrsku. Jejím stavitelem byl nejspíše Johann Sockh.

Výjimečným počinem byla výstavba **kaple sv. Josefa u Zákup**. Ta vznikla roku 1708 z iniciativy dvořanů Giana Gastona de Medici.⁵⁵⁶ Lze opět vnímat v několika rovinách; jednak jako vyjádření naděje dvořanů na lepší vztahy mezi oběma manželi a zplození (nejlépe mužského) potomka, jednak jako jejich participaci na krajinotvorbě. Zároveň se mohlo jednat o vyjádření analogie mezi oběma situacemi, kdy Gian Gaston (a jeho dvořené) trávili čas v exilu za účelem zachování rodu, tj. zplozením potomka. Nakonec však manželství nebylo úspěšné. Kaple je napojena na zákupskou urbanisticko-krajinářskou kompozici, a to jak směrem k zámku, tak také dále na Křížovou horu (na jejímž úpatí kaple stojí; prakticky se jedná o součást Kamenického vrchu), kde stávala křížová cesta.

V lese za Brennou zvaném *Anna Heyde* (jihozápadně od Mimoně, ale ještě na panství Zákupy) nechala Anna Marie Františka roku 1712 postavit **kapli sv. Eustacha, Egidia a Huberta**, u níž poté přebýval poustevník.⁵⁵⁷ Les, vnímaný jako svého druhu pustina, byl od středověku s poustevnictvím spojován.⁵⁵⁸ I při založení zdejší poustevny bylo zdůrazněno, že se jde o *distante loco commodo, seu Sylvula*. Bohužel mohutná vichřice tu v únoru 1715 vyvrátila několik stromů, které poškodily poustevnu a nejspíše také stály za příčinou smrti poustevníka Wenzela Rincholína, který zemřel o tři měsíce později.⁵⁵⁹ Brzy však byla poustevna obnovena a fungovala až do roku 1775.⁵⁶⁰ Roku 1721 bylo o poustevně referováno Annou Marií Františkou jako o „zu Ehren der Heil. Huberti, Eustachii und Aegidii erbaute Einsiedlerey Capellen in unserer so genanten Heyde“.⁵⁶¹ Toto trojnásobné patrocínium, uváděné v pramenech v různém pořadí (a ne vždy celé), vedlo později k různému označování kaple podle jednotlivých světců. Zaopatření zdejších poustevníků ještě roku 1742 potvrdila

---

⁵⁵⁴ ŠIMEK 2004, s. 31.

⁵⁵⁵ Kaple sv. Floriána vznikla pravděpodobně v letech 1692–1693 (ZEMAN a kol. 2001, s. 94). GNIRS – GNIRS 1996, s. 106.

⁵⁵⁶ Zatímco pramenné doklady k výstavbě nejsou známy, je dostatečně vypovídající nápis přímo na tympanonu kaple: „*JESU MARIAE IOSEPH IN AEGYPTO EXULANTIBUS OBSEQUII VOTIQUE ERGO GENUS ETRUSCA POSIVIT ATQUE DIE X. OCTOB. A. MDCXCVIII DICAVIT*“.

⁵⁵⁷ Původní záměr byl schválen kanceláří pražského arcibiskupa již 17. dubna 1711 (NA Praha, ATS – Zákupy, Poustevníci, inv. č. 109, kart. 82). Dochovaly se dokonce inventáře této poustevny.

⁵⁵⁸ Srov. GAŽI 2006. Ke kaplím s poustevnou v okolí měst též GAŽI – HANSOVÁ 2012, s. 81–90.

⁵⁵⁹ MÜLLER 1880, s. 261. *Gewesener erster Eremit in der Haydt* Rincholin zemřel v Zákupích v květnu 1715 ve věku 49 let (SOA Litoměřice, Římskokatolický farní úřad Zákupy, Matriky 1692–1739, f. 405v). Rincholin byl před rokem 1712 poustevníkem na Sloupu (PAUDLER 1885, s. 11).

⁵⁶⁰ MÜLELR 1880, s. 261.

⁵⁶¹ NA Praha, ATS – Zákupy, Poustevníci, inv. č. 109, kart. 82, 22. února 1721.

Marie Anna Karolína, což podporuje domněnky o jejím životním stylu inspirovaném matkou.⁵⁶²

Poustečna byla roku 1746 založena také na vrchu **Kalvárie nad Cvikovem**, a to díky bývalému pláteníkovi Onuphriovi Schurovi, který se rozhodl pro život poustevníka v místě kaple Božího hrobu.⁵⁶³ Financování si zajistil z velké části sám, neboť žil z úroku 6 procent z částky 325 zlatých, kterou sám naspořil. Vrchnost ho přesto podporovala almužnami. Právě podobné počiny lze vnímat jako participaci poddaných na šlechtické krajnotvorbě a utváření *Sakrallandschaft*. Tato eremitáž fungovala až do roku 1783, kdy byla zrušena spolu se všemi dalšími poustevnami. Poustevníky lze považovat za součást krajiny (nejen) Čech v době baroka.⁵⁶⁴

Svébytným fenoménem jsou **Einsiedelnské kaple**, tedy kopie kaple ze švýcarského poutního místa Einsiedeln. Sibylla Augusta nechala vystavět hned dvě – první v Ostrově (1710), druhou v Rastattu (1715).⁵⁶⁵ Obě jsou ukázkou šíření a podpory kultu, který byl tradičním předmětem úcty bádenské dynastie.⁵⁶⁶ Obě kaple jsou zapracovány do komponovaného celku rezidence – v Ostrově jako součást posvátného okrsku; v Rastattu je kaple obrácena směrem k předměstí Ludwigsvorstadt a baden-badenské bráně. Zároveň Panna Marie z Einsiedeln platila za ochránkyni před válkou, což je motiv, který vyniká při výstavbě rastattské kopie. U té ostrovské hrála zase klíčovou roli událost, k níž mělo dojít při pouti Sibylly Augusty do Einsiedeln roku 1708: Ludvík Jiří tehdy údajně poprvé promluvil.⁵⁶⁷ Pozoruhodné je, že o výstavbu einsiedelnské kaple se pokusil také jeden poddaný pocházející z panství Brložec, který nějakou dobu pracoval u dvora v Rastattu.⁵⁶⁸ Kapli stejného zasvěcení lze nalézt také v Ploskovicích (kaple P. M. Poustevnické), ovšem není známa doba výstavby. Naopak s událostmi roku 1756 je spojeno založení einsiedelnské kaple u Lovosic. Fundátorem ovšem nebyl nikdo z rodiny majitele panství (tj. bádenských markrabat), nýbrž vdova po císařském generálovi Radicatim, který padl právě v bitvě u Lovosic.

---

⁵⁶² NA Praha, ATS – Zákupy, Poustevníci, inv. č. 109, kart. 82, 3. ledna 1742 (vydáno v Zákupcech).

⁵⁶³ „*einsiedlerisches Leben des Heyligen Ivani*“ (NA Praha, ATS – Zákupy, Poustevníci, inv. č. 109, kart. 82).

⁵⁶⁴ Srov. PREISS 2002, s. 166 a dále. K poustevníkům jako obecnému fenoménu katolického baroka HERSCHE 2006, s. 380–383; k poustevnám HORSCH 2018a.

⁵⁶⁵ K einsiedelnským kaplím v Čechách VOKURKA 2021; speciálně k Ostrovu ZEMAN a kol. 2001, s. 128.

⁵⁶⁶ První einsiedelnská kaple v Bádensku byla založena markraběnkami Marií Magdalénou (roz. z Oettingen) a Marií Františkou (roz. z Fürstenberka) roku 1678 (VOKURKA 2021, s. 39 – tam i další literatura).

⁵⁶⁷ KAACK 1983, s. 159–160.

⁵⁶⁸ Pramenně je tato snaha zachycena v SOA Plzeň, BTDK, Stavba kaple P. Marie Einsiedelnské z pozůstalosti hajduka Jana Jiřího Tracka (1746), inv. č. 357, kart. 47. Podrobněji VOKURKA 2021, s. 30–33 a s. 42.

Se sasko-lauenburským rodem je spojena i tzv. **zákupská kaple v Bohosudově**, kterou měl nechat vystavět Julius František roku 1684 z vděčnosti Panně Marii za záchranu v bitvě u Vídně (1683).⁵⁶⁹ Oltář s motivem Útěku do Egypta sem byl přemístěn z kostela v Horní Polici.⁵⁷⁰ Obě místa pojí také činnost litoměřických stavitelů z rodiny Broggio.⁵⁷¹ Opět je zde vidět podpora lokality mimo vlastní sasko-lauenburské dominium, k níž vázal vévodu silný vztah. Zároveň je to další z řady vévodových církevních fundací z doby po roce 1680.

Ostatky svatých a podporované kultury

Kromě staveb a hmotných památek v krajině je vhodné alespoň stručně připomenout podporu vybraných kultů, která se vyprofilovala u některých majitelů sledovaných panství. Kromě již zmíněných kultů matek a vdov (mariánská zbožnost, úcta ke sv. Anně či imitace sv. Heleny) je zřejmá **podpora kultu sv. Jana Nepomuckého**, která mnohdy nabírala podobu kulturního transferu, tj. šíření tohoto kultu za hranicemi Čech. Dokumentovat to lze umístěním soch tohoto světce v Bádensku, případně rovnou patrociniem tamních kostelů, což bylo dílem Sibylly Augusty.⁵⁷² Její neteř Marie Anna Karolína zase podpořila bratrstvo Jana Nepomuckého v Mnichově, když mu roku 1730 věnovala zdobenou schránku na relikvie.⁵⁷³ Spolu s tím však probíhalo také šíření nepomucenské úcty v Čechách, takže i na sledovaných panstvích bylo možné najít několik mostů se sochou sv. Jana Nepomuckého (např. v Kácově, Zákupcích a Ostrově).

Roku 1753 nechal Ludvík Jiří připravit čtyřicet dřevěných sloupů, na něž měly být usazeny **sochy sv. Františka Xaverského**. Tyto sloupy se pak měly rozmístit k hospodářským dvorům na jeho českých panstvích.⁵⁷⁴ Lze předpokládat, že úcta markraběte k tomuto světcovi pramenila ve výchově vedené jezuiti. Na panství Lovosice se zase udržovala úcta ke sv. Vavřincovi, což souviselo s pěstováním vinné révy. Roku 1735 byl za lovosickým špitálem postaven sloup se sochou tohoto patrona vinařů.⁵⁷⁵

---

⁵⁶⁹ Panna Marie údajně zasáhla ve prospěch vévody, když pomohla jeho koni šťastně uskočit, aby se vyhnul kulce. O šimlovi se pak tradovalo, že se účastnil svatého přijímání. TSCHERNEY 1894, s. 288.

⁵⁷⁰ K výstavbě a výzdobě TITTL 1931; POCHE a kol. 1977, s. 93.

⁵⁷¹ MACEK – HORYNA – MACEK – PREISS 1992, s. 45 a 62.

⁵⁷² Např. zámecká kaple sv. Jana Nepomuckého v Ettligen nebo dnešní kostel téhož světce ve vsi Winden (původně kaple z roku 1730). Srov. GENSICHEN 2015; VOKURKA 2019b, s. 102.

⁵⁷³ TSCHERNEY 1900, s. 365.

⁵⁷⁴ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Sochy sv. Františka Xaverského u dvorů, inv. č. 393, kart. 101. Podobné rozmístění soch (sv. Donáta), je známé ze statků Marie Terezie Savojské (OULÍKOVÁ 2019b).

⁵⁷⁵ SOkA Litoměřice, Archiv města Lovosice, *Gedenkbuch von Lobositz*, inv. č. 60, s. 38.

Anna Marie Františka nechala zřídit řadu **mariánských soch a sousoší**, které zpravidla zaujímaly významné, často dokonce centrální místo v urbanistických kompozicích. Monumentální mariánská statue vznikla v Zákupech na náměstí, tedy v místě mezi zámekem a kostelem sv. Fabiána a Šebestiána. Ostatní mariánské sloupy nebyly sice tak velkolepé, nicméně je potřeba jim věnovat pozornost, neboť se nacházely na všech panstvích a statcích. V okolí Ploskovic stálo v polích hned několik mariánských sloupů. Podobně u hájovny *Franziskathal* na panství Zákupy byl sloup umístěn sice v těsné blízkosti cesty a lovecké rezidence, jinak však prakticky v lesích. Vzhledem k tomu, že se jednalo o různé podoby Panny Marie, je na místě otázka po mariánském programu na panstvích Anny Marie Františky. Zde by bylo zapotřebí zapojení odborníků na ikonografii a barokní sochařství. Už nyní je však zřejmé, že se často jednalo o kopie domácích mariánských kultů (P. M. Polická, P. M. Bolestná z Bohosudova, P. M. Vítězná, P. M. ze Staré Boleslavi).⁵⁷⁶

Za jednu z nejzajímavějších forem zbožnosti spojených se sasko-lauenburským rodem lze považovat šíření kultu **Panny Marie Polické** a umístování jejích soch v jiných částech dominia. Tato činnost, spojená s Annou Marií Františkou jakožto fundátorkou a zhotovitelem kopií Ondřejem Dubkem, zcela zapadá do dobového trendu podpory lokálních kultů s deklarovanou předbělohorskou tradicí.⁵⁷⁷ Dá se tak hovořit o kultu, jenž integroval prakticky všechna panství Anny Marie Františky. Nicméně v dalších generacích podobnou podporu sledovat nelze, což může souviset jak s příchodem nového rodu (bavorští vévodové), tak s posunem vnímání a prožívání zbožnosti v pozdějším 18. století. Za života Anny Marie Františky vznikla vyobrazení polické madony v Ploskovicích (sloup ukončující jižní osu zahrady), v Kácově (na mostě – srov. níže), v Hostivici (mariánská statue mezi farou a zámekem; příloha 28) a v kostele sv. Jana u zaniklé vsi Újezdec na panství Buštěhrad.

Ze série mariánských sousoší vyčnívá **kácovská statue Čtrnácti svatých pomocníků** (příloha 15), nejspíše z let 1727 až 1730. Pravděpodobně s jejím vznikem souvisí i dochovaný Dubkeho cestovní pas pro něj a jeho pomocníky, kteří měli v lednu 1729 za úkol se vydat ze Zákup do Kácova, aby zde vytvořili blíže nespecifikované sochy.⁵⁷⁸ Symbolické propojení panství s nedalekým poutním místem nabízí také **sloup Tří králů s Pietou ve Svádově**

---

⁵⁷⁶ Ostatně tezi o obecném příklonu k domácím kultům v první třetině 18. století vyslovila již PANOCHOVÁ 2004.

⁵⁷⁷ PANOCHOVÁ 2004, s. 213.

⁵⁷⁸ „...dero Hoffbildthauer Andreas Dupke mit noch anderen Bedinten fuhren, worauf verschidene Statuen, von hienen nach dero Herrschafft Katzow abfertigen lassen“. NA Praha, ATS – společné, Cestovní pasy, inv. č. 374, kart. 708.

(1729), neboť se jedná kopii tzv. bohosudovské Piety. Ostatně panství Svádov bylo zastávkou Anny Marie Františky i jejího otce při cestách do Bohosudova, kde právě Julius František nechal vystavět tzv. zákupskou kapli. Zmínit je potřeba také **mariánské sousoší v Chlumíně** (1729), jehož autorem nebyl výjimečně Dubke, nýbrž jistý Karel Pursch.

Mezi stavby, které byly často dekorovány sochami světců, patří jednoznačně také mosty. Dobře popsáním příkladem může být **most přes Sázavu v Kácově**, který byl dřevěný, zastřešený a na jedné z jeho stran stál krucifix spolu se sochami Panny Marie a sv. Jana Křtitele, zatímco na druhé byl sv. Jan Nepomucký.⁵⁷⁹ Nejspíše na soklu soch, nebo jinde na mostě byla také čtyři další vyobrazení, včetně Panny Marie Polické, přičemž důležité je, že tyto výjevy korespondovaly s vyobrazeními v kostelech na jiných panstvích. Konkrétně zde zmíněná vyobrazení odkazují na kácovský sloup Čtrnácti svatých pomocníků, svádovský sloup Tří králů, poutní místo v Horní Polici (ale spolu s tím také na další místa s vyobrazením P. M. Polické) a další světce, jejichž ostatky se nacházely na panstvích Anny Marie Františky. Podobné analogie symbolického propojení exteriéru a interiéru, nebo jednotlivých panství byly identifikovány i jinde.⁵⁸⁰ Výše citovaná zmínka z roku 1732 o odkazu na jiné místo je však cenná v tom, že jde o jednu z mála písemných reflexí tohoto přístupu, kde lze vyčíst ono symbolické propojení jednotlivých panství téže vrchnosti.

Ve vztahu k místům spojeným s náboženskou úctou je potřeba se vrátit ještě k fenoménu **shánění ostatků římských katakombálních světců-mučedníků** a jejich distribuci do farních kostelů, případně vybraných klášterů. Tuto činnost provozovala především Anna Marie Františka, a to přibližně v letech 1722 až 1737,⁵⁸¹ zatímco u její sestry bylo shánění relikvií omezeno na úctu k sv. Janu Nepomuckému a sv. Kříži. Ostatky katakombálních světců se severně od Alp těšily velké popularity již od počátků protireformace. V době Anny Marie Františky už lze sice pozorovat postupné upadání zájmu o tyto relikvie, přesto se však jednalo o výrazný fenomén celého baroka. Kromě světců spojených s toskánskou velkovévodkyní

---

⁵⁷⁹ „Ohnweith des Katzower Schlosses zwar ¼ Stundt wegs, befindet sich über dem Zaßowa Fluß eine zirliche höltzerne Brücken, aud beiden Seithen von 2 starck gemauerten, und her werths von 2 Kreuzweyß unterzogenen höltzern Pfeillern, auch die gantze Brücken mit Schindeldach eingedekter; auf dieser Brücken der rechten Seithen stehet ein höltzern großes Crucifix und 2 neben Statuen als Mutter Gottes und St. Johannes Evangelist, auf der liencken Seithen eben eine höltzerne Statue des heyl. Johannes von Nepomuk, dann 4 auf Holtz gemalten Bildnüssen. Nemb. auf einen die heyl. Drey Könige, 2ten die Politzer Mutter Gottes, 3ten die heyl. 14 Nothhelffer, 4ten alle jene heyl. Leiber so sich in denen hertz. herrschafft. Gotteshaußern befunden.“ NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popisy panství, inv. č. 2, kart. 2.

⁵⁸⁰ K propojení Slaného a Smečna skrze příběh Kristova umučení a zmrtvýchvstání KADEŘÁBEK 2018a, s. 225–231; k symbolickému spojení interiérů vokšického a jičíněveského zámku s jejich komponovaným okolím RYCHNOVÁ 2020, s. 214 a 220.

⁵⁸¹ Prameny k distribuci ostatků na panstvích Anny Marie Františky jsou uloženy v NA Praha, ATS – společné, kart. 459. Z literatury srov. PŘIBYL 2021, s. 100–103.

byly v českých zemích uctívání sv. Sekundina (jezuitský kostel sv. Ignáce v Jičíně), sv. Pavlína (katedrála sv. Václava a kostel sv. Mořice v Olomouci) nebo sv. Heraclius (jezuitský kostel Nejsvětějšího Salvátora na Starém Městě pražském).⁵⁸² Kromě těchto světců, jejichž uctívání bylo spojeno s činností jezuitů, existuje i několik římských mučedníků, jejichž kult podporovaly právě bohaté šlechtičny.

Ostatky pro Annu Marii Františku byly obvykle sehnány agentem v Římě a následně zasílány k autentifikaci pražským arcibiskupem, případně litoměřickému biskupovi. Následně putovaly do Zákup, kde s nimi velkovévodkyně naložila podle vlastního uvážení, nebo přímo na místo určení do vybraných kostelů.⁵⁸³ Zpravidla docházelo k slavnostnímu uložení v některém z farních kostelů na panstvích velkovévodkyně.⁵⁸⁴ Osoby ve funkci agenta často nelze z dochované korespondence vystopovat a ani Anna Marie Františka je nemusela znát, ale lze předpokládat, že se jednalo o řádové duchovní působící v Římě, možná s vazbou na české prostředí. Minimálně část ostatků pro velkovévodkyni zprostředkoval augustinián Michael Mareschl (1684–1749), jenž byl ve spojení se svým římským agentem.⁵⁸⁵ V jiných případech spolupracovala Anna Marie Františka s jistým páterem Dominikem, prelátem chotěšovských premonstrátek.⁵⁸⁶

Tabulka translací relikvií mučedníků⁵⁸⁷

Datum translace	Jméno světce/světky	Místo uložení
1723	Sv. Kristýna	Horní Police, farní (poutní) kostel
19. ledna 1727	Sv. Felix	Zákupy, farní kostel
4. dubna 1728	Sv. Antoninus	Zákupy, klášter kapucínů
20. června 1729	Sv. Justinus	Chotěšov, klášter premonstrátek
22. června 1729	Sv. Oenestín	Klatovy, kolej jezuitů

⁵⁸² Ke sv. Sekundině KRACÍK – HORÁKOVÁ 2014; ke sv. Pavlíně HEROLD 2010; ke sv. Heracliovi DUCREUX 2013.

⁵⁸³ V pozdějších letech docházelo k autentifikaci litoměřickým biskupem či jeho zástupcem přímo v Zákupech. Na toto téma se zaměřil ThLic. Ing. Stanislav Příbyl, Th.D., CSsR v referátu *Ostatky svatých přivezené do Čech zásluhou Anny Marie Františky Toskánské* proneseném na sympoziu *Náboženské dějiny Českolipska* dne 3. září 2022 na zámku v Zákupech.

⁵⁸⁴ K slavnosti přenesení ostatků sv. Kristiny a sv. Pavla roku 1731 srov. PŘIBYL 2021, s. 104–112.

⁵⁸⁵ „von meinen Romanischen fratre Agente“ NA Praha, ATS – společné, kart. 459, 26. června 1728.

⁵⁸⁶ „Dominicus Praelat zu Cotischau“ NA Praha, ATS – společné, kart. 459, 16. března 1728.

⁵⁸⁷ Na základě dobového soupisu, jenž je součástí NA Praha, ATS – společné, kart. 459.

31. července 1729	Sv. Jukunda	Doksany, klášter premonstrátek
29. srpna 1729	Sv. Julius	Cvikov, farní kostel
12. září 1730	Sv. Fortunáta	Mařenice, farní kostel
1. července 1731	Sv. Kristina, Sv. Paulus	Horní Police, farní (poutní) kostel
22. března 1733	Sv. Candidus	Dobranov, farní kostel
27. září 1733	Sv. Donát	Kozomín, farní kostel
2. června 1734	Sv. Liberát	Kácov, farní kostel
1. října 1734	Sv. Inocenc	Zvoleněves, farní kostel
6. listopad 1734	Sv. Jan Římský	Kunratice, farní kostel
12. září 1735	Sv. Marek (?)	Býčkovice, farní kostel
21. srpna 1736	Sv. Primus	Lidice, farní kostel
30. listopadu 1736	Sv. Milius	Svádov, farní kostel
1737	Sv. Simplicie	Hostivice, farní kostel
1737	Sv. Justinián	Hájek, klášter františkánů

Shrnutí: mezi osobní zbožností, reprezentací a péčí o věřící

Podpora církve, která zde byla zkoumána skrze výstavbu sakrálních objektů, měla několik rovin. Často šlo o vyjádření osobní zbožnosti konkrétních majitelů, kteří z vděčnosti nebo v rámci prosby projevili náklonost k danému místu, řádu či kultu formou financování výstavby. Jindy se zase mohlo jednat o upomínku na konkrétní událost (např. nalezení sošky v Horní Polici, bitva na Bílé hoře). Zároveň tu byl přítomný také aspekt péče o poddané a všechny další, kteří dané objekty, nejčastěji kostely a kaple, mohli využívat. V neposlední řadě je potřeba připomenout také péči o estetizovanou (architektonizovanou) krajinu, neboť církevní stavby se stávaly krajinnými dominantami a lze je vnímat jako součást tzv. *Sakrallandschaft*.⁵⁸⁸ Kromě samotného zvýraznění církevních staveb je nezbytné vnímat jejich prostorový kontext a kompoziční propojení s ostatními stavbami (především s rezidencemi) a krajinnými prvky. Zdá se, že toto urbanistické sepjetí, jehož realizaci

⁵⁸⁸ K viditelnosti střech kostelů a jejich renovaci v rámci podpory katolické identity srov. KADEŘÁBEK 2018a, s. 225–226.

obvykle iniciovala a finančně zaštitila vrchnost (disponující též patronátním právem), bylo velmi důležité v rámci legitimizační a reprezentační strategie, a to jak směrem k vlastním poddaným, tak vůči farnímu kléru, se kterým se mohla dostávat do konfliktu. Pomyslná centra sakrální krajiny je tedy potřeba hledat zpravidla v blízkosti rezidencí a v prostorovém napojení na ně.

Přesto se ale síť „sakrální topografie“ zdaleka nesnažila o takovou míru centralizace jako síť rezidenční, neboť bylo její snahou integrovat celou krajinu, resp. všechny její obyvatele. Její součástí byla místa v intravilánu i ve volné krajině. Oproti rezidencím, jejichž smyslem bylo mnohdy vytvářet ústřední bod panství a ztělesňovat moc v rukou majitele (vrchnosti), měla sakrální topografie být takřka všudypřítomnou, neboť právě ona reprezentovala náboženství, které bylo svorníkem jinak hluboce stavovskými, ekonomicky i genderově strukturované společnosti. Zatímco rezidence vyjadřovaly moc privilegovaných, sakrální prvky spíše upomínaly na společnou konfesijní identitu a možnost dosažení spásy pro všechny řádné věřící (poddané).

Zahrady

K areálům, které měly specifický význam, patří zahrady. Jednalo se sice o relativně malé plochy v porovnání s rozlohou celého dominia, avšak byla jim věnována speciální pozornost, neboť zajišťovaly reprezentaci majitele, pěstovaly se zde plodiny určené pro spotřebu u dvora, stejně jako na prodej a v neposlední řadě zde měl majitel a jeho hosté nalézt místo vhodné k trávení volného času. Na raně novověkých panstvích existovaly zahrady různého typu (podle převažujících plodin, uměleckého ztvárnění i činnosti, které se zde odehrávaly), často však docházelo k prolínání jednotlivých funkcí včetně užitkové a okrasné. U všech níže popsaných zahrad mi jde v první řadě o postihnutí jejich významu v rámci sítě panství, jejich funkčních charakteristik a v neposlední řadě také o vzájemné srovnání. Nutno ovšem dodat, že k podobě a užívání některých zahrad není k dispozici dostatek informací, což limituje možnosti výše uvedeného záměru.

Pokud jde o strukturu následujícího textu, zaměřím se nejprve stručně na některé obecné rysy šlechtických zahrad – a to jak těch, kde šlechta pobývala, tak těch, které byly určeny především k produkci pro šlechtickou kuchyni. Následně bude vyzdvižen význam ostrovské zahrady, která pro svou nádheru a velkolepost poutala již pozornost současníků. I proto je k ní dochován relativně velký soubor pramenů různé povahy.⁵⁸⁹ Dále budou pojednány zahrady u významnějších rezidencí; u těchto zahrad docházelo ke kumulaci několika funkcí a ve sledované době jim bylo věnováno relativně dost péče. Poslední oddíl je věnován užitkovým zahradám a sadům, jež se nacházely jak u méně významných rezidencí, tak v okolí hospodářských dvorů. V rámci možností daných pramenovou základnou se pokusím akcentovat vybraná témata týkající se managementu zahrad a částečně též osob, které měly tyto činnosti na starost – tedy především zahradníků.

Ideál, normativita a obecné trendy

Společná etymologie slov *zahrada* a *Garten* odkazuje na ohrazení prostoru, oddělení od okolí.⁵⁹⁰ To je jeden z aspektů, který je typický i v raném novověku, přičemž způsob ohrazení mohl být různý (plot, zeď, valy apod.) a míval zpravidla dvojí funkci: 1) zamezit pohybu (lidí, zvířat, ale také rostlin) mezi zahradou a okolím a 2) vymežit prostor zahrady, jenž se

---

⁵⁸⁹ VOKURKA 2018b.

⁵⁹⁰ <http://www.ceso.cz/slovo/hrad> [12. 9. 2021].

z právního hlediska i svým managementem odlišoval od svého okolí.⁵⁹¹ Nejznámější a nejvíce opečovávané byly pochopitelně zahrady zámecké (tj. v těsné blízkosti hlavních rezidencí), které plnily celou řadu funkcí: okrasnou, oddechovou, společenskou, hospodářskou, duchovní atd. Dobově se pro takové areály užíval pojem *Lustgarten*, později v 18. století také *Ziergarten*. Plocha zahrady mohla být (zejména ve starší době) dále vnitřně členěna – k typickým prvkům zakomponovaným do *Lustgarten* patří např. *giardino segreto*, partery či boskety. V mladší době pod vlivem francouzského klasicismu byly zahrady organizovány podél hlavní osy, která integrovala menší celky, jejichž oddělení od zbytku zahrady již nebylo tak výrazné. Nutno podotknout, že úprava zahrady nebyla jen věcí čistě estetickou, ale souvisela také s dobovými filosofickými a politickými ideami či dvorskou etiketou.⁵⁹²

Kromě velkých zahradních areálů kolem hlavních rezidencí existovaly menší zahrady u vedlejších rezidencí, dále řada zahrad u hospodářských dvorů, kde se pěstovala zelenina či byliny (*Kuchelgarten*). S ohledem na německojazyčné prameny lze zohlednit i nejrůznější sady a štěpnice (*Baumgarten*, *Obstgarten*), bažantnice (*Fasangarten*), ohrady pro koně (*Stutgarten*), případně chmelnice (*Hopfengarten*) a vinice (*Weingarten*). Nedaleko rezidencí, byť zpravidla ne v jejich těsné blízkosti, bylo možné nalézt také obory (*Tiergarten*; o nich pojednává oddíl *Lov a obory*). Ty mohly navazovat na zámeckou zahradu, nebo stát odděleně, avšak stále v nepřilíživé vzdálenosti od šlechtického sídla. K zázemí zahrad patřily také školky (*Baumschule*), v nichž se předpěstovávaly mladé stromky, které později byly přesazovány do zahrad a sadů.⁵⁹³

Výše zmíněné užitkové zahrady (podobně jako školky) lze označit za svého druhu laboratoře intenzifikace, neboť se zde často pěstovaly druhy, u nichž teprve později došlo k zemědělské velkovýrobě, ať už v krytých podmínkách nebo na polích. Některé z těchto druhů přešly do volné přírody.⁵⁹⁴ V zahradách se však zpravidla produkovalo pro potřeby vrchnosti a regionálního trhu, přičemž se jednalo o plodiny výrazně obohacující běžný jídelníček.⁵⁹⁵ Ostatně právě pestrost je důležitým aspektem zahradního pěstování, neboť se dbalo na rozmanitost jednotlivých druhů a jejich odrůd.

---

⁵⁹¹ HOFMANN 2015, s. 75.

⁵⁹² WARNKE 1992, s. 91–100.

⁵⁹³ K rozvoji školek srov. WIMMER 2012.

⁵⁹⁴ Toto tvrzení částečně platí i o zvířatech.

⁵⁹⁵ HOFMANN 2015, s. 73; RADKAU 2000, s. 71.

Nejvyšší estetické nároky byly kladeny na zahrady v bezprostřední blízkosti honosných rezidencí.⁵⁹⁶ Kromě toho, že měly svým majitelům poskytovat zázemí k odpočinku, zde byly pěstovány plody pro dvorskou kuchyni. To se ovšem nevylučovalo s okrasnou funkcí a požadavkem na reprezentaci majitele, neboť v zahradách docházelo k setkáním šlechtické společnosti, důležitým jednáním a některé zahrady byly dokonce přístupné zájemcům z řad návštěvníků. Ti si zahrady mohly prohlížet za chůze, při jízdě na koni, nebo (pokud to podmínky umožňovaly) z loďky. Každá z variant nabízela pozorovateli jinou perspektivu a mírně odlišný zážitek. Některé části však byly dosažitelné pouze pěšky.

K nezbytným prvkům zahrad patřily partery, altány, vodní plochy, fontány, pěstování exotických plodin a další vybavení. Zarovnaná či terasovitě odstupňovaná plocha bývala doplňována o vertikální dominanty, nejčastěji zahradní pavilony a umělé kopce. Stěžejní byla sochařská výzdoba, která sloužila nejen jako pouhá dekorace, ale zároveň jako komunikační prostředek. Zahrada tak pomocí umělecky ztvárněných témat dostávala konkrétní obsah, který mohl představovat morální poselství, apoteózu vládnoucí dynastie či oslavu rodu stavebníka. Při tom se často uplatňovaly antické motivy, např. hrdinské eposy a zpracování příběhů z Ovidiových Proměn.

Určitou dynamiku pak mohly do zahrady přinášet vodní prvky, ať už tím, že voda poháněla různé vodní automaty, přinášela živiny rostlinám, čímž umožňovala jejich růst, či jednoduše protékala, což bylo spojováno s pomíjivostí pozemského světa. Jindy se zase využívalo zklidněné vodní hladiny, v níž se mohla odrážet zámecká stavba. Odraz oblohy na vodní hladině mohl evokovat propojení nebeského s pozemským.⁵⁹⁷ Ostatně protiklad mezi „klidnou“ (*stehendes* – rybníky, kanály) a „živou“ (*springendes* – fontány, kaskády) vodou byl vyzdvihován již v dobové literatuře.⁵⁹⁸ Také sochařská výzdoba pracovala s personifikací vody a s dalšími náměty spojenými s tímto živlem, ať už se jednalo o sochy Neptuna, delfinů apod.

V první polovině 17. století se velké oblíbenosti těšily grotty, které kombinovaly sochařskou a štukatérskou výzdobu spolu s důmyslnými vodními automaty a příslušným ikonografickým programem. Tím docházelo k imitaci přírody a zároveň vytváření jakéhosi přírodního

---

⁵⁹⁶ Obecně k zahradám v okolí rezidencí srov. PETRÁŇ 1995, s. 349–358. K reprezentačním zahradám v barokních Čechách nejnověji DOBALOVÁ 2022. Oproti těmto a dalším autorům se Jiří Kubeš se ve své práci o rezidencích rozhodl o zahradách nepojednávat, byť upozornil na jejich význam (KUBEŠ 2005, s. 42).

⁵⁹⁷ K vodním prvkům v barokních zahradách srov. HANKE 2019.

⁵⁹⁸ K zahradám v traktátu o architektuře od Karla Eusebia Lichtenštejna HAUPT 2007, s. 174 a LANGER 1999, s. 30–36.

příbytku (úkrytu), jehož úkolem bylo demonstrovat porozumění přírodě.⁵⁹⁹ Grotty – včleněné pod zámeckou budovu, do zahradní zdi nebo do stupňů teras⁶⁰⁰ – se postupně staly standardní součástí zahrad aristokracie, jak dokládají i pozdější příklady ze zkoumaných lokalit Zákupy, Ploskovic a Favorite. V grottách nacházely i postavičky havířů či hutníků fárajících do dolu či zpracovávajících dobytou rudu (příloha 29), které Karel Eusebius Lichtenštejn – autor nevydaného traktátu o architektuře – doporučoval pro dětské návštěvníky.⁶⁰¹

Dalším prvkem, který odkazoval k přírodě v její surovější podobě, byly poustevny. Ty vytvářely kontrast mezi zdánlivě divokou přírodní pustinou a kulturním prostředím zbytku zahrady.⁶⁰² Ve skutečnosti však byly obě části regulovány podle dobových nároků a představ. Zároveň mohly být poustevny jak součástí zábavního programu zahrady, tak místem ke kontemplaci. Je proto potřeba odlišit příslušný kontext, do něhož je konkrétní poustevna zasazena. V případě eremitáže u Favorite v Bádensku se skutečně jednalo o spíše místo k duchovnímu rozjímání, zatímco interpretace ostrovské poustevny je problematičtější. V obou případech byly eremitáže zasazeny do bosketů navozujících *lesní pustinu*.⁶⁰³

Z exotických rostlin nemohly zpravidla chybět různé druhy citrusů, které se pěstovaly v kýblech a na zimní období (stejně jako při nepřízní počasí) byly přemísťovány do vyhříváných skleníků.⁶⁰⁴ Do skleníků se ale dávala i řada dalších cizokrajných druhů, ať už šlo o aloe, kávovníky, ananasovníky, fíkovníky, pepřovníky a další rostliny, které bylo nutné chránit před středoevropským klimatem. Zároveň bylo potřeba mít dostatečně vyškolené zahradníky, kteří uměli s exotickými a velmi ceněnými (tedy i drahými) rostlinami zacházet. Ve šlechtických zahradách tak docházelo k demonstraci jednak vědění o exotice, jednak jejího ovládnutí.⁶⁰⁵

Exotického původu mohla být také zvířata chovaná v zahradách. K typickým zahradním stavbám patřily menažerie a voliéry, kde bylo chováno ptactvo. Kromě okrasné drůbeže (od okrasných plemen slepic přes *indianische Hünner* až po bažanty a pávy) se často v zahradách vyskytovali zpěvní ptáci, kteří návštěvníkům zahrady poskytovali také zvukovou kulisu. Dále

---

⁵⁹⁹ Srov. MUCHKA 2017.

⁶⁰⁰ MEUKOW – TROLL 2013; LANGER 1999, s. 30.

⁶⁰¹ „Sonsten können in dehnen Grotten auch allerlei Spil sein, die Kinder auch zu recreieren, als Eisenhammer, Pergwerk, Mihlen, auch Sagmilen und dergleich Possen, so nicht aber unter die vornehmen Spil zu rechnen.“ (citováno dle FLEISCHER 1910, s. 163; srov. též LANGER 1999, s. 36).

⁶⁰² K poustevnám srov. HORSCH 2018a.

⁶⁰³ GAŽI 2006; PREISS 2002, s. 166.

⁶⁰⁴ LANGER 1999, s. 30.

⁶⁰⁵ FLEISCHER 2016.

byli oblíbení dravci cvičení k lovu a velký obdiv sklízeli papoušci, kteří poutali pozornost barvou peří i svými schopnostmi (např. mluvení nebo štípání zobákem, které bylo považováno za zábavné).⁶⁰⁶ Ve vodních partech a jezírkách byly chovány ryby. V některých případech šlechta v zahradách držela také dravé šelmy – např. medvědy, nebo různé druhy koček. V případě sledovaných zahrad však chov šelem není doložen.

Naopak ke specifickým prvkům, které je vhodné vyzdvihnout právě v souvislosti se zahradami sasko-lauenburských vévodů, patří různé militární odkazy. Ty lze nalézt také v řadě dalších dobových zahrad, stejně jako v dobové literatuře. Karel Eusebius z Lichtenštejna např. doporučoval znázornit v zahradě dobývání pevnosti včetně útoků z lodí.⁶⁰⁷ Něco podobného skutečně vzniklo i v Ostrově (srov. níže). K militární reprezentaci patřilo také bastionové opevnění kolem zahrad. Ostatně obor *architectura militaris* nacházel při budování zahrad své uplatnění.

Zahrady sasko-lauenburských vévodů a bádenských markrabat jsou pochopitelně již delší dobu předmětem soustředěného bádání.⁶⁰⁸ Vyšlo také několik textů o zahradách Anny Marie Františky Toskánské.⁶⁰⁹ Výzkum se však ve všech případech týkal pouze reprezentačních (zámeckých) zahrad s převážně okrasnou funkcí, takže z velké části opomenul ostatní typy zahradních areálů; soustředil se na několik výrazných etap, k nimž se dochoval i obrazový materiál. V důsledku toho byly zahrady pojednány značně výběrově a do jisté míry staticky, tedy z pohledu formálního uspořádání a srovnání jednotlivých fází zachycených ikonografickými prameny. Méně pozornosti bylo věnováno kontinuitě vývoje, managementu zahrad, proměnám v důsledku střídání ročních období či přístupnosti zahrady jednotlivým sociálním skupinám. Na tyto otázky se však i na základě relativně bohaté pramenné základny neodpovídá snadno.

Přestože velká část managementu zahrad byla prováděna bez produkce písemností, lze alespoň některé zmínky o příslušných činnostech dohledat v **pramenech normativní povahy**,

---

⁶⁰⁶ O bílém papouškovi v Ostrově hovoří Balbín. Pták měl dříve patřit císaři Rudolfovi II., uměl několik slov španělsky a štípal velmi jemně (BALBÍN 1679, s. 130).

⁶⁰⁷ „So könne beispielweise eine Belagerung nachgespielt werden, in der sich mit Schiffen Angreifende und sich in einer Festung Verteidigende gegenseitig beschossen.“ (LANGER 1999, s. 35; srov. FLEISCHER 1910, s. 164.).

⁶⁰⁸ K Ostrovu VOKURKA 2018b; DOBALOVÁ 2013; KULHÁNKOVÁ 2012; WENGER 2010; ZEMAN a kol. 2001, s. 102–132; k zahradám v Bádensku: HORSCH 2018; MEUKOW – TROLL 2013; GRIMM 2010; GRIMM 2008; k Lauenbursku MEYER 2017; BUTTLAR – MEYER 1996, s. 397–401.

⁶⁰⁹ VOKURKA 2022b, s. 125–164; VOKURKA 2019b; BŘEZÁČKOVÁ 2019; MACEK – ZAHRADNÍK 1996; VOTOČEK 1969.

tedy instrukcích.⁶¹⁰ Ty byly určeny buď přímo zahradníkům, nebo nadřízeným úředníkům (hejtmanům panství či vrchnímu inspektorovi), kteří měli dbát na výkon všech potřebných úkonů. Tzv. hospodářské instrukce, které obsahovaly pokyny k různým oblastem režijního (vrchnostenského) podnikání, se zpravidla v otázce zahrad omezovaly pouze na ty užitkové, resp. na ty části zámeckých zahrad, které sloužily pro potřeby kuchyně.⁶¹¹ Takové nařízení zpravidla zdůrazňovalo nutnost vypěstovat co nejvíce plodin samostatně a od semene, aby se nemusely zbytečně kupovat předpěstované rostliny, nebo dokonce zralé plody.⁶¹² V sadech bylo zase potřeba obměňovat staré a málo plodící stromy za mladší; kromě toho měly být prořezávány uschlé větve.⁶¹³

Za nejstarší instrukci zahradníkovi na zkoumaných panstvích lze pokládat tu, již v září 1663 obdržel Johann Löhlr, zahradník pocházející z Ostrova, jenž byl vyslán do nedávno zakoupených a zrenovovaných Záběhlic, kde se měl starat o všechny druhy rostlin, přičemž zvláště měl dbát na květiny vzácné, na sběr semen a prodej plodů.⁶¹⁴ Přestože se obsah instrukcí v průběhu dekad nijak výrazně neměnil, je od druhé třetiny 18. století patrný důraz na efektivnější ekonomické využití. Tato změna je do jisté míry podmíněna generačně, neboť apely na prodej jsou akcentovány po nástupu Ludvíka Jiřího Bádenského (1728, resp. 1733 na panstvích ostrovske skupiny) a bavorských vévodů (1741, resp. 1751 na severočeských a středočeských panstvích). Prodej ovoce byl ovšem běžný již dříve. Z konce sledovaného období pak pochází instrukce pro ostrovskeho zahradníka Kryštofa Kaisera z roku 1750, kterou Josef Nožička považoval za nejstarší (známou) „instrukci vydanou výhradně pro okrasného zahradníka“.⁶¹⁵ I jeho úkolem však kromě pečování o okrasné rostliny bylo, aby zejména odlehlejší místa zahrady využil k pěstování zeleniny a dalších pochutin, které se prodávaly do Karlových Varů.⁶¹⁶

Pokud jde o zahradní práce, byl jejich výkon a dozor nad nimi rozdělen mezi zahradníka, jeho pomocníky (*Gartenjunge, Gesellen*), řemeslníky, kteří měli na starost vybrané prvky v zahradě (např. grottař – *Grottier*; rourař – *Rohrer, Röhrbohrer* apod.), a pomocnou pracovní

---

⁶¹⁰ K jejich využití srov. ČERNÝ 1930, 5–10. Speciální kapitola věnovanou zahradám však Černý nezpracoval.

⁶¹¹ Srov. NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Instrukce Julia Jindřicha z 30. listopadu 1637.

⁶¹² Takové nařízení se opakuje ve většině instrukcí (NA Praha, ATS – společné, inv. č. 41, kart. 306, Instrukce zahradníkovi (1663); SOA Plzeň, BTDK, kart. 5, Instrukce pro vrchního inspektora Fortenbacha, nefoliováno; obecně též ČERNÝ 1930, s. 165–171).

⁶¹³ NA Praha, NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 283, Instrukce Anny Marie Františky (1705), s. 32v.

⁶¹⁴ NA Praha, ATS – společné, Instrukce zahradníkovi, inv. č. 41, kart. 306.

⁶¹⁵ NOŽIČKA 2019a, s. 217–219, cit. na s. 217. Tato instrukce je mnohem obsáhlejší než předchozí pokyny pro Löhrla.

⁶¹⁶ NOŽIČKA 2019a, s. 217. Dnes je instrukce uložena v SOA Plzeň, BTDK, Instrukce pro úředníky v Ostrově, inv. č. 28, kart. 3.

sílu v podobě námezdních dělníků (*Tagelöhner*) a robotujících poddaných. Kromě toho práce zahradníka obnášela komunikaci se stavebníky (architektem, resp. inženýrem), polesnými a kuchaři, neboť nemalá část zahradní produkce byla určena právě pro kuchyni. Stavební materiál a chvojí pro zazimování rostlin se zase dovážely z panských lesů či obor. Pokud jde o zahradníky, často jsou uváděni s různou specifikací. Například Franz August Gröllman (původem z Lauenburku), měl na starosti nejen zahradu v Ostrově, jak vyplývá z charakteristiky *Hausmeister und Obergärtner* (1667).⁶¹⁷ V mladší době, spojené s bádanskými markrabaty (tj. od devadesátých let 17. století) dominovalo klasické označení *Hofgärtner*, což je výraz užívaný i pro hlavní zahradníky v Zákupcích či Ploskovicích. Dále se vyskytovaly různé specializace jako *Blumengärtner*, *Kuchelgärtner* apod. Nicméně i výraz *Gärtner* se vyskytoval běžně a sloužil zpravidla pro nejvýše postaveného zahradníka dané zahrady. Spíše ojedinělé je označení *Schlossgärtner* užívané pro zahradníka v Toužimi k roku 1701.⁶¹⁸ Naopak další dobově běžná označení *Kunstgärtner*, *Ziergärtner*, *Lustgärtner* a *Parkgärtner* se v prozkoumaných pramenech nevyskytují.⁶¹⁹

Zahradníci obvykle získávali svou kvalifikaci přímo v zahradách u rezidencí a dvorů pod dohledem starších a zkušenějších kolegů. Žádoucí bylo, aby učeň během školení prošel více zahrad, takže se dotyční zpravidla vydávali na vandry. V ideálním případě se nadaní jedinci vyškolili v cizích zahradách a s nově nabytými vědomostmi se vrátili do služeb své původní vrchnosti. Praxe však mohla být různá. Také do zahrady v Ostrově a Ploskovicích přicházeli učni odjinud (např. z nedalekých panství Sokolov a Duchcov).⁶²⁰ Ze vzdálenějších oblastí je zdokumentován příchod Kryštofa Kaisera z Vídně. Zajímavostí je, že zahradníci – na rozdíl od příslušníků jiných profesí, které se podílely na výstavbě a výzdobě rezidencí – nebyli povyšováni do šlechtického stavu.⁶²¹

Pokud jde o zahrady na sasko-lauenburských panstvích a jejich typologii, je potřeba k ní přistupovat s jistou opatrností a počítat s proměnou v čase, stejně jako s možným výskytem různých označení v jednotlivých dobových dokumentech. V roce 1674 byly na zákupské skupině panství evidovány tři zahrady označované jako *Lust- oder Kuchlgärten* (Zákupy, Ploskvice, Míkovice), jedna obora (Zákupy) a šest bažantnic (Zákupy, Ploskvice,

---

⁶¹⁷ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Služební poměry, inv. č. 37, kart. 58, *Sachslauenburgische Spanzettel de A. 1666 et 1667*.

⁶¹⁸ VOKURKA 2018b, s. 21.

⁶¹⁹ Srov. NOŽIČKA 2019a, s. 216.

⁶²⁰ Konkrétně z Duchcova pocházel zahradnický učeň Wiedemann, jehož nevlastní bratr Johann Jakob byl zahradníkem u duchcovského zámku (SOA Plzeň, BTDK, Dvorní zahradníci a učňové, inv. č. 44, kart. 6).

⁶²¹ BOGNÁR 2020, s. 329.

Buštěhrad, Zvoleněves, Míkovice a Kozomín). Zajímavá je společná kategorie okrasných a kuchyňských zahrad, která potvrzuje potřebu zásobovat šlechtické rezidence čerstvými surovinami. Během dalších desetiletí se do této kategorie zařadily také zahrady u zámků ve Svádově a Buštěhradu. Tyto kategorie však nelze chápat zcela výlučně, jak dokládá poznámka, že v kozomínské bažantnici rostou ovocné stromy.⁶²² Výše uvedený počet ovšem neuvádí zahrady u hospodářských dvorů.⁶²³

Na panstvích ostrovské skupiny existovaly především okrasné zahrady v Ostrově (*Lustgarten*) a Toužimi (*Schlossgarten*), v jejichž blízkosti byly také obory, zatímco další zahrady na těchto panstvích sloužily téměř výhradně hospodářským účelům a šlechta je ke svým pobytům nevyužívala. Zároveň během vývoje docházelo pouze k pozvolné proměně tohoto uspořádání. Teprve ve třicátých letech 18. století se začalo s budováním malé zahrady u bývalé tvrze v Hájků nedaleko Ostrova, ovšem ani tento areál nedošel zamýšleného využití, neboť markrabě brzy natrvalo přesídlil do Bádenska.⁶²⁴ Dohromady se na sledovaných panstvích nacházely desítky zahrad a sadů, které patřily vrchnosti, přičemž jejich počet se lehce měnil a nelze ho stanovit zcela přesně.⁶²⁵

Zahrada v Ostrově – osmý div světa

Jednoznačně nejvýznamnější zahradou na sledovaných panstvích byla ta v **Ostrově**. I proto jí bude věnováno více místa než ostatním zahradám a zároveň – díky dostatečné pramenné základně – bude zpracována kvalitativně jinak než ostatní areály. Fyzická podoba a základní vývoj zahrady byly mnohokrát popsány a na tomto místě postačí odkázat na příslušnou literaturu a 3D rekonstrukce vybraných stavebních fází.⁶²⁶ Zvláštní zásluhu na poznání

---

⁶²² „Kosomin mit schenen Obstbaumen“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Summarischer Extract 1674*, f. 10).

⁶²³ Pramen sice eviduje hospodářské dvory, nicméně registruje pouze výsevky obilí, dále personál a hospodářská zvířata (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Summarischer Extract 1674*, f. 20v–25r.).

⁶²⁴ Ke stavební historii tvrze v Hájků ÚLOVEC 2003, s. 173–175. K zahradním úpravám stručně (zejména dodávky materiálu) SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 97 – pro označení zahrady v Hájků je dokonce použit termín *Hofgarten*; další vývoj však není zřejmý.

⁶²⁵ U některých lokalit není např. jasné, zda se jednalo o zahradu (sad), nebo jen skupinu několika ovocných stromů. V pramenech je pak někdy uvedeno jen „*hinter dem Mayerhoff*“ apod.

⁶²⁶ K základním textům patří KULHÁNKOVÁ 2012 a především ZEMAN a kol. 2001, s. 103–132 (v obou pracích jsou také odkazy na starší literaturu). Virtuální rekonstrukce zahrady, s níž pracovala již Z. Kulhánková, byla zpřístupněna návštěvníkům v rámci výstavy *Zámecká zahrada v proměnách času* (Ostrov, 1. 9.–31. 12. 2021).

pramenů i výzkumu stavebněhistorického vývoje zahrady má Lubomír Zeman.⁶²⁷ Stručně bylo také poukázáno na místo této unikátní zahrady v rámci středoevropského vývoje zahradní architektury.⁶²⁸ Naopak jednou z věcí, které se dosavadní bádání vyhýbalo, je interpretace ikonografického programu. Ve vztahu k této známé zahradě se tedy pokusím na základě kombinace obrazových a písemných pramenů charakterizovat základní myšlenky obsažené ve výzdobě zahrady a poukázat na některé souvislosti s dalšími zahradami sasko-lauenburských vévodů a jejich pokračovatelů. V neposlední řadě upozorním také na některé dosud neznámé zmínky v dobové literatuře.

Zahrada v Ostrově patřila ve své době k těm nejvýznamnějším v kulturním prostoru habsburské monarchie a Svaté říše římské, jak ostatně dokládají hned dvě reprezentační alba,⁶²⁹ stejně jako řada zmínek i reprodukcí Merianovy kopie Lescheho rytiny (příloha 30)⁶³⁰ v dobových pojednáních o zahradní architektuře.⁶³¹ Kolem poloviny 17. století byl Ostrov považován za zhmotnění dobových představ o tom, jak má šlechtická zahrada vypadat a co má obsahovat. I proto se jí dostalo označení „osmý div světa“, byť je nutno konstatovat, že to u vysoce ceněných zahrad není zcela ojedinělé.⁶³² Řadu prvků známých z Ostrova lze nalézt i v jiných zahradách, přičemž je potřeba zdůraznit, že zahrada fungovala jak jako recipient inspirací odjinud, tak jako vzor pro další stavebníky.

Na ostrovské zahradě byla oceňovaná už sama poloha v rovině pod pásem hor.⁶³³ Pro porozumění úžasu současníků nad touto zahradou (zejména do šedesátých let 17. století) je potřeba zohlednit širší souvislosti politického i společenského vývoje. Zahrada byla vybudována během třicetileté války – tedy v době, která velkolepým stavebním projektům spíše nepřála. Výjimky z tohoto poklesu stavební aktivity jsou vesměs spojeny s osobami

---

⁶²⁷ ZEMAN 1995; ZEMAN 2001b; ZEMAN 2007; ZEMAN – KLSÁK 2009; ZEMAN 2012; ZEMAN 2016; ZEMAN 2022.

⁶²⁸ WENGER 2010; ZATLOUKAL 2019; v kontextu zahrad barokních Čech DOBALOVÁ 2022, s. 18.

⁶²⁹ První od Zachariáše Lescheho a dalších autorů přibližně z roku 1642 (*Wasserkünste von Schlackenwerth* – jeden z dochovaných exemplářů je uložen v Universitätsbibliothek Salzburg, G 431 I, 1642); druhé od Johanna Michaela Sockha z roku 1715 (GLA Karlsruhe, sign. HfK-Hs, Nr. 252, „*Vues Es Perspective de la Residence et de tous le Compartimens du Jardin de Slackenwerth*“).

⁶³⁰ Znamé vyobrazení v meriánovské topografii je podle všeho odvozeno od Lescheho (srov. ZEILLER 1650, s. 74).

⁶³¹ Obrazový materiál z Ostrova se kromě výše zmíněného Zeillera (resp. Meriana) objevil např. v HOGENBERG 1655; BÖCKLER 1664, s. 14 (Fig. 60) a VOGT 1712, s. 132. Z traktátů o architektuře, kde je zahrada chválena, je nejvýznamnější ELSHOLZ 1666, zde s. 3, jinak je zahrada zmiňována i v řadě topografií, atlasů či cestovních příruček (srov. VOKURKA 2018b).

⁶³² Poprvé ve vztahu k Ostrovu použil toto přirovnání SCHMUTZEN 1662, s. 6.

⁶³³ „...in un bellissimo sito di pianura, é posto Ostrov...“ (KELLER – CATALANO 2010, Band 3, s. 177).

z vojenského prostředí a je vyzdvihována výjimečnost těchto stavebních projektů.⁶³⁴ Jak známo, s vojenským prostředím je spojena i osoba Julia Jindřicha Sasko-Lauenburského, „zakladatele“ slavné ostrovské zahrady. Uvozovky jsou namísto proto, že v místě existovala již starší šlikovská zahrada. Ta se však svou výzdobou, rozlohou, ani věhlasem nemohla se zahradou sasko-lauenburského vévody srovnávat.⁶³⁵

Julius Jindřich nechal přibližně v letech 1635 až 1642 zahradu vystavět podle aktuálních trendů zahradní architektury, přičemž je patrná návaznost na některé konkrétní zahrady střední Evropy (Heidelberg, Salzburg), významné zahrady italské (ve spojitosti s Ostrovem se zmiňují např. Tivoli a Boboli) i tvorbu nizozemského tvůrce zahrad Vredemana de Vries.⁶³⁶ Zejména podobnost s Heidelbergem a angažovanost Julia Jindřicha v české a falcké válce vedou k myšlence o určitém politickém *statementu* obsaženém v ikonografii zahrady. Julius Jindřich se v zahradě i jinde prezentoval jako vojevůdce, který se významnou měrou podílel na odstranění Friedricha Falckého z českého trůnu. Kromě toho byla akcentována také Friedrichova ztráta kurfiřtství, což bylo téma, s nímž sasko-lauenburští vévodové, kteří si sami činili nárok na kurfiřtskou hodnost, často (byť opatrně) operovali.⁶³⁷ Ostrovskou zahradu lze tedy v jistém ohledu interpretovat jako nahrazení zničené *Hortus palatinus* (tj. heidelberské zahrady Friedricha Falckého).⁶³⁸

S ohledem na dobu vzniku i kariérní profil stavebníka je očekávatelnou součástí zahrady také bastionové opevnění. Jeho funkce v Ostrově byla pravděpodobně spíše reprezentační než obranná, byť i tuto složku nelze zcela pominout.⁶³⁹ Dalším oblíbeným doplňkem, který byl i v Ostrově, je model vojenské lodě, z níž tryská voda, což připomínalo střelbu.⁶⁴⁰ Militární prvky byly chápány jako nezbytný doplněk sídla odkazující ke statusu majitele (v návaznosti

---

⁶³⁴ Mezi tyto stavebníky lze kromě Albrechta z Valdštejna zařadit Rombalda Collalta (Brtnice), Viléma Kinského (Teplice), rodina Trčků a další. PANOCHOVÁ 2006; ULÍČNÝ 2018; ULÍČNÝ 2017d, s. 1047–1097.

⁶³⁵ ZEMAN 2007, s. 4.

⁶³⁶ ZEMAN 2001b, s. 198.

⁶³⁷ Zajímavým příspěvkem k tehdy aktuální otázce přenesení kurfiřtské hodnosti, resp. navýšení počtu kurfiřtů, je na objednávku sasko-lauenburských vévodů sepsané dílo MITTHOFFEN 1629. K tématu nejnověji HORMUTH 2020, s. 242–251.

⁶³⁸ Tento pohled akcentovala také historička umění Sigrid Gensichen ve svém referátu proneseném na sympoziu konaném 11. září 2021 v Ostrově, byť její příspěvek tematizoval především podobnosti v uměleckém ztvárnění a vybavení zahrady, nikoliv nároky na kurfiřtskou hodnost. K heidelberské zahradě a jejímu tvůrci Salomonovi de Caus srov. HEPP – LEINER – MACH – POPPLOW 2008; UERSCHELN – KRÖSCHE 2008.

⁶³⁹ K Ostrovu srov. ZEMAN a kol. 2001, s. 103. Z pohledu každodennosti a organizace prací se nedávno výstavbou opevnění rezidenčního města zabýval ČECHURA 2021, s. 27–39.

⁶⁴⁰ Vyobrazení této lodě je součástí Lescheho alba. Obecnější oblibu tohoto prvku dokumentuje FLEISCHER 1910, s. 164.

na *bellatores* a koncepci trojího lidu).⁶⁴¹ Mimo to řada elementů zahradní architektury vycházela z té vojenské, což ostatně dokládá i působení inženýra, vedutisty a pevnostního stavitele Zachariase Lescheho v Ostrově (kolem roku 1640).⁶⁴² Dochované inventáře také uvádějí vyobrazení uherských pevností⁶⁴³ a vyobrazení bitev,⁶⁴⁴ jimiž byly zdobeny stěny zahradních altánů. Julius Jindřich Sasko-Lauenburský se tak řadí mezi tzv. *gardeners and warriors* po bok osob jako Albrecht z Valdštejna a Carl Gustav Wrangel.⁶⁴⁵

Slohové zařazení ostrovské zahrady není snadné. Sám si na něj dovoluji rezignovat, neboť za produktivnější považuji spíše analýzu obsahovou (náměty, ikonografický program, odkazy na jiné zahrady i život stavebníka) než formální (tj. určení uměleckého slohu). Ostrovská zahrada tak byla již ve své první fázi (tj. do roku 1661) nazývána jak renesanční,⁶⁴⁶ tak manýristickou i barokní. Ostatně zahrada v sobě kombinovala prvky všech těchto stylů, jak to výstižně shrnuli autoři Lubomír Zeman a Jiří Klsák.⁶⁴⁷ Podobně se to má také se zahradami Albrechta z Valdštejna, což pravděpodobně bylo prostředí, které Julia Jindřicha alespoň částečně inspirovalo. Styčné body má smysl hledat i se zahradou v Teplicích, která přejímala řadu prvků z heidelbergské Hortus Palatinus a jejíž stavebník Vilém Kinský rovněž náleží do Valdštejnova okruhu.⁶⁴⁸

Za pozornost stojí také fakt, že prvky z ostrovské zahrady byly dále recipovány v zahradách vznikajících přinejmenším až do šedesátých let 17. století. I to svědčí o jejím vlivu na středoevropskou zahradní architekturu. Do jisté míry za tímto vlivem stojí také osobní vazby, což se týká např. zahrady šlesvicko-holštýnských vévodů v Gottorfu, na jejichž dvoře se Sasko-Lauenburští pravidelně vyskytovali.⁶⁴⁹ Některé stavební fáze v Gottorfu a Ostrově se

---

⁶⁴¹ HAHN 2005, s. 67–68; v českém kontextu, z důrazem na zbrojnice jako nedílnou součást sídel PRCHAL 2015, s. 91–100.

⁶⁴² DOBALOVÁ 2013, zde s. 296.

⁶⁴³ Například v galerii nad terasami visela vyobrazení pevností Hatvan, Komárno, Szigetvár, Ráb (Győr), Filakovo (Füleke), Ostřihom, Visegrád, Temešvár a další (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Inventáře, kart. 128, Inventarium 1656, f. 10v–11r).

⁶⁴⁴ Např. „*Kriegsanfall uff Holz*“ nebo „*Zerstörung Trojas uff Leinwandt*“ (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Inventáře, kart. 128, Inventarium 1656, f. 13v).

⁶⁴⁵ Zvláště pro prostředí severní Evropy, s nímž byl Julius Jindřich v kontaktu srov. DE JONG 2005.

⁶⁴⁶ „*Byla pozdním dílem, jímž však nepochybně vyvrcholilo období renesanční zahrady ve střední Evropě.*“ (PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ – PETRŮ – RIEDL – SVOBODA 1999, s. 259).

⁶⁴⁷ „*První podoba zámecké zahrady byla utvářena ještě v duchu italských renesančních zásad s použitím manýristických a raně barokních prvků...*“ (ZEMAN – KLSÁK 2009, s. 87; podobně již ZEMAN a kol. 2001, s. 103).

⁶⁴⁸ ULIČNÝ s kol. 2017d, s. 1049–1065.

⁶⁴⁹ K podobě zahrady LAU 2007; BISCHOFF – HILL 2012, s. 669–712. Přítomnost sasko-lauenburského vévody Františka Karla v Gottorfu dokládá jeho korespondence s Juliem Jindřichem (LA Schleswig, Abt. 210 – Laeburgische Regierung zu Ratzeburg, Nr. 138). Ostatně někteří členové dynastie Schleswig-Holstein-Gottorf sloužili v habsburské armádě.

časově prolínají, avšak mladší (severní) část gottorfské zahrady již evidentně reaguje na podněty ze sasko-lauenburských realizací v Ostrově a Lauenburgu. Podobnou výzdobu jako v Ostrově lze ale najít také v Kroměříži⁶⁵⁰ a doporučuje ji i teoretické pojednání Karla Eusebia z Lichtenštejna.⁶⁵¹ Analogie mezi těmito zahradami by zasloužily spíše podrobné zpracování formou analytické studie, aby bylo možné rozhodnout, zda jde o přímou inspiraci či spíše dobový úzus.

Po povodni v roce 1661 došlo k první zásadnější proměně ostrovské zahrady. Jde o počátek tzv. druhé podoby, která zahrnovala také novou sochařskou výzdobu a výstavbu nové jízdárny.⁶⁵² Poprvé je v pramenech zmíněn tzv. *Ovallhaus* (1662) – šlo o patrovou stavbu s kuchyňkou,⁶⁵³ možná na místě staršího dřevěného altánu, který byl stržen povodní. V roce 1674 se novou dominantou stal Leuthnerův kamenný luthaus stojící na hlavní ose v místě původního altánu. Je tedy možné, že Leuthner nahradil onen *Ovallhaus*.⁶⁵⁴ Součástí nového kamenného letohrádku bylo i alchymistické labororium, což je zároveň dokladem, že o zahradu měl zájem i Julius František, když sem soustředil své volnočasové (zájmové) aktivity.

Zcela zásadní pak byla proměna provedená po roce 1690 Jeanem Trehetem na přání Ludvíka Viléma Bádenského v rámci komplexnějších Rossiho úprav celé ostrovské rezidence.⁶⁵⁵ Ta vtiskla zahradě novou koncepci ovlivněnou francouzským klasicismem,⁶⁵⁶ kterou je možné interpretovat jako vymezení se vůči dosavadní lauenburské tradici a propagaci osobnosti Ludvíka Viléma (včetně jeho politických ambicí). Nicméně i s odkazy na minulost bylo v zahradě pracováno. Příkladem budiž pohledová zeď, která zůstala zachována po požáru někdejšího šlikovského zámku a tvořila jednu z pohledových dominant pro návštěvníky zahrady. Stejně tak základní prostorová orientace zahrady zůstala bez větší proměny, včetně okolí Leuthnerova letohrádku. Příčiny byly nejspíše jak ekonomické, tak určitý respekt k předkům a někdejší slavné podobě této zahrady.

V zahradě se v této době nacházely veškeré objekty, které jí dodávaly patřičného luxusu: divadlo, oranžerie, menażerie, altány, hřiště na kuželky a další místa, kde bylo možné strávit

---

⁶⁵⁰ Podobnost se týká především odkazů na hornictví a alchymii či tradiční ztvárnění sochy ležícího Neptuna. ZATLOUKAL 2019; ZATLOUKAL – PAVLÍČEK – NOKKALA MILTOVÁ 2019.

⁶⁵¹ Jedná se o rukopisné dílo, tiskem částečně zpřístupněno až v moderní době: LANGER 1999; FLEISCHER 1910. Česky vyšel překlad většiny traktátu: NOVÁK 2017b.

⁶⁵² ZEMAN 2007, s. 7.

⁶⁵³ Objekt je zachycen dobovým inventářem: SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Inventáře, kart. 128, *Inventarium (1662)*.

⁶⁵⁴ Srov. VOKURKA 2018b, s. 20.

⁶⁵⁵ O Rossiho autorství návrhu zahrady dříve (poměrně logicky) uvažoval ZEMAN 2001b. Podíl Jeana Treheta doložil až stavebněhistorický průzkum PATRNÝ – ZEMAN – MACEK – ZAHRADNÍK 2008, s. 30–31.

⁶⁵⁶ Srov. ZEMAN 2007, s. 8–12; ZEMAN a kol 2001, s. 115–128.

čas příjemnou zábavou. K vybavení zahrady opět existuje obrazová dokumentace, tentokrát od Johanna Michaela Sockha.⁶⁵⁷ Otazník zůstává nad důvodem jejího vzniku, neboť se jedná o perokresby. V úvahu připadají především dvě hypotézy: buď mělo jít o předlohu pro tiskovou verzi, která by sloužila šlechtické reprezentaci, nebo (což je varianta, k níž se přikláním) kresby vznikly, aby připomínaly ostrovskou zahradu Augustě Sibylle při jejích pobytech v Bádensku. To byl nejspíše i případ kreseb dokumentujících všech osm panství.⁶⁵⁸

Do podoby ostrovské zahrady zasáhl také Ludvík Jiří Bádenský, a to zejména při svém českém pobytu v letech 1733–1736. V této době došlo k rekonstrukci či novému osazení řady převážně dřevěných prvků, ať už šlo o mosty, altány, potrubní roury či špalíry. Životnost dřeva byla pochopitelně omezená a lze se ptát, zda se nejednalo jen o běžnou údržbu. Nicméně z objemu prací, které byly v době pobytu markraběte v Ostrově provedeny, je zřejmé, že šlo skutečně spíše o novou adaptaci některých částí zahrady, neboť udržovací práce byly obvykle prováděny v mnohem menším rozsahu a snad při nich ani nevznikalo tolik spisového materiálu.

Přestože v této době v zahradě přibylo mnoho stromů (ať už v podobě jedlových či smrkových špalírů, kaštanových alejí či parterů s ovocnými stromy), lze předpokládat, že si zahrada až do druhé poloviny 18. století udržela své formální (klasicizující) rozvržení z dob Jeana Treheta. Přes vzrůstající roli stromů měla tato podoba stále daleko k později uplatněným parkovým úpravám inspirovaných anglickým stylem.⁶⁵⁹ Další výrazná revitalizace zahrady spojená s obnovou špalírů a úpravou grot proběhla roku 1750 po nástupu zahradníka Kryštofa Kaisera (též *Kayser*).⁶⁶⁰ Ten měl zkušenosti z Vídně, kde „*mit einem französischen Ingenieur etliche Parterr mit ihme in Schönbrunn verfertiget habe*“.⁶⁶¹ Později byl chválen za to, že uvedl ostrovskou zahradu do natolik pěkného stavu, jako tomu již dlouho nebylo.⁶⁶²

---

⁶⁵⁷ GLA Karlsruhe, sign. HfK-Hs, Nr. 252, „*Vues Es Perspective de la Residence et de tous le Compartimens du Jardin de Slackenwerth*“. Publikováno v ZEMAN a kol. 2001, s. 113–125.

⁶⁵⁸ Srov. ŠIMŮNEK 2014, s. 18.

⁶⁵⁹ K ostrovské zahradě za Ludvíka Jiřího Bádenského VOKURKA 2022a.

⁶⁶⁰ SOA Plzeň, BTDK, instrukce, Odeslání dvorního rady Fortenbacha, inv. č. 31, kart. 5, Dopis vrchního inspektora Fortenbacha Ludvíku Jiříku z 13. srpna 1750.

⁶⁶¹ SOA Plzeň, BTDK, Dvorní zahradníci a učňové, inv. č. 44, kart. 6, dopis Kaysera Fortenbachovi z 23. října 1749.

⁶⁶² „...*daß solch Garten in vielen Jahren nicht so guth ausgesehen, als er dermahler schon wirklich auszusehen anfanget*...“ (SOA Plzeň, BTDK, instrukce, Odeslání dvorního rady Fortenbacha, inv. č. 31, kart. 5, Dopis vrchního inspektora Fortenbacha Ludvíku Jiříku z 13. srpna 1750).

Na dochovaném archívním materiálu z éry Ludvíka Jiřího lze demonstrovat několik fenoménů spojených s **údržbou zahrady**, přičemž podobný management lze předpokládat i ve starší době. Jedná se zejména o práce, které bylo potřeba provádět s určitou pravidelností. Rytmus zahradních prací určovaly především změny ročních období. Zatímco citlivé rostliny bylo potřeba na podzim uklidit do vytápěných skleníků a oranžerií, jiné druhy, které zůstávaly přes zimu venku, vyžadovaly alespoň přikrytí chvojím, které bylo potřeba dopravit z nedaleké obory.⁶⁶³ Tyto práce se zpravidla prováděly v říjnu, nejpozději do poloviny listopadu, a podíleli se na nich poddaní v rámci roboty. Kromě rostlin se přikrývaly (chvojím, nebo bedněním) i některé sochy a grotty, neboť i ty byly ohroženy důsledkem působení mrazu, větru a vody (děšť, sníh, namrzání atd.). Zatímco v zimě se zahradníci věnovaly především vytápění skleníků a opravě nástrojů, na jaře mívali práce mnohem více. Kromě přípravy vegetační složky zahrady bylo obvykle nutné provést řadu oprav dřevěných staveb v zahradě (altánů, mostů, ale také opevnění břehů vodních toků a ploch, stejně jako vyměnit potrubí ke kašnám).⁶⁶⁴ Do těchto prací se zapojovala řada dalších lidí, kteří obstarali a dopravili stavební materiál a vykonávali práce (truhlářské, tesařské apod.), které byly nad rámec úkolů určených pro zahradníky.

Během vegetační sezóny museli zahradníci udržet zahradu v dobrém stavu, tedy zastříhávat keře i obměňovat odkvetlé rostliny za ty aktuálně kvetoucí. Průběžně se také starali o sklizeň plodů a jejich další distribuci: plody exotických druhů obvykle mířily na šlechtickou tabuli, běžnější druhy se podle situace snědly, nebo prodaly. Ne všechny plodiny však byly určeny pouze lidem, např. jeřabinami z jeřábových špalířů byli krmeni ptáci v menažerii. Sedimenty nahromaděné ve vodních nádržích se pravidelně vybíraly a spolu s hnojem se rozvážely a přimíchávaly do hlíny na záhonech.⁶⁶⁵

Specifickou dynamiku do vývoje ostrovské zahrady vnášela říčka Bystřice, která tudy protékala. Přestože poloha zahrady v rovině pod horami byla vnímána jako jedno z pozitiv, plynuly z ní i určité problémy. Zahradu a stavby v ní totiž ohrožovaly povodně, a to jak ty jarní (způsobené táním sněhu), tak letní (po vydatných srážkách). S jistotou je zaznamenána povodeň v prvních srpnových dnech roku 1661, která podnítila (vrcholně) barokní přestavbu zahrady.⁶⁶⁶ Pravděpodobně také na jaře 1736, kdy se kumuluje větší množství úprav, se

---

⁶⁶³ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Lesnictví, inv. č. 44, kart. 97.

⁶⁶⁴ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Zámecký park: přehled nákladů, inv. č. 46, kart. 112.

⁶⁶⁵ ZEMAN 2012, s. 87.

⁶⁶⁶ Konkrétně povodeň probíhala ve dnech 3. až 5. srpna 1661 (ZEMAN 2007, s. 4; též ZEMAN a kol. 2001, s. 111).

mohlo jednat o odstraňování následků ničivé vody.⁶⁶⁷ Vzhledem k úpravám vodních toků (Bystřice a Jáchymovského potoka) nad ostrovskou zahradou bylo možné průtok vody částečně regulovat. Jednou z možností, jak zahradu chránit před povodní, bylo odklonit vodu vnějším příkopem (přibližně dnešní ulice Staroměstská), aby nepoškodila vybavení uvnitř zahrady.⁶⁶⁸ Ovšem při větších objemech vody ani tento systém nemusel areál dokonale uchránit.

K málokteré zahradě barokních Čech je známo tolik **dobových popisů** jako v případě Ostrova.⁶⁶⁹ Díky nim si lze udělat plastičtější představu jak o podobě zahrady, tak o jejím účinku na konkrétního návštěvníka, v širším pojetí pak lze hovořit o sociální recepci.⁶⁷⁰ Nejstarší ze známých popisů, od Arnošta Vojtěcha Harracha, je významný již tím, že dokládá nádheru zahrady na samém konci třicetileté války,⁶⁷¹ přičemž takřka kopíruje známou Lescheho obrazovou reprezentaci, čímž podporuje její (přinejmenším inventární) věrohodnost. Když se kardinál do Ostrova po patnácti letech vrátil, zaznamenal do deníku také společenský život, který zde vévoda s vévodkyní organizovali.⁶⁷² Nejspíše krátce před rokem 1662 navštívil zahradu také německý lékař Michael Raphael Schmutzen, jehož text jednak zahradu přirovnal k osmému divu světa, jednak zaznamenal způsob prohlídky zahrady formou poklidné projížďky na koni se zastávkami u jednotlivých altánů a umělých kopců.⁶⁷³ V českém prostředí je však nejznámější popis od Bohuslava Balbína, jenž zahradu navštívil někdy před rokem 1665, neboť – jak píše Balbín – ho provedl ještě sám zakladatel zahrady Julius Jindřich. Zahrada na něj zapůsobila silným dojmem jak ovládnutím vodního živlu, tak jistou rozverností přírody, neboť si vyzkoušel krmení nebojácných rybiček přímo z ruky a zakusil i štípnutí od bílého papouška.⁶⁷⁴

Zatímco výše uvedené texty jsou již odborné veřejnosti nějakou dobu známé, tak **popis z pera sasko-výmarského archiváře a kancelisty Johanna Sebastiana Müllera** (zemřel 1708) dosud pozornosti unikal.⁶⁷⁵ Jedná se o záznam z cestovního deníku, který později publikoval

---

⁶⁶⁷ K této hypotéze VOKURKA 2022a, s. 59.

⁶⁶⁸ ZEMAN – KLSÁK 2009, s. 92.

⁶⁶⁹ Popisy od Arnošta Vojtěcha Harracha, Michaela Raphaela Schmutzena a Bohuslava Balbína registruje a téměř v úplnosti cituje VOKURKA 2018b.

⁶⁷⁰ Srov. CONAN 2005, s. 15–19.

⁶⁷¹ KELLER – CATALANO 2010, Band 3, s. 177–178.

⁶⁷² KELLER – CATALANO 2010, Band 4, s. 316 a Band 7, s. 391–392.

⁶⁷³ SCHMUTZEN 1662, s. 6.

⁶⁷⁴ BALBÍN 1679, s. 101; příhoda s papouškem pak na s. 130.

⁶⁷⁵ Na deník jsem narazil při rešerši digitalizovaných starých tisků, takže je možné, že se s přibývajícimi digitalizáty objeví další podobné texty. Autor navštívil zahradu se svými spolucestovateli tajným radou a kancléřem Wilhelmen Rudolfem Krausem a lenním sekretářem Christophem Gieglingem, když byli sasko-

jeho syn – archivář a právník Johann Joachim Müller. Autor Ostrov navštívil 27. června 1660 a mimo jiné si povšimnul „nach den weimarischen Modell aufgerichteten Schneckengängen, so aber ziemlich baufällig war, daß man sich darauf nicht zu gehen getraute.“⁶⁷⁶ V grottách ho zase zaujaly „allerhand obscoene Gemählde, so nicht zu beschreiben“.⁶⁷⁷ Autor se jinak v mnohém shoduje s popisy Harracha (jemuž se asi podobá nejvíce) i Balbína, byť Müller je často sdílnější a detailnější, a tudíž zasluhuje pozornost nejen českého badatelského prostředí.

Fakt, že nejucelenější známé popisy ostrovské zahrady pocházejí z doby sasko-lauenburských vévodů, je více než výmluvný. Na druhou stranu, s ohledem na možné objevy dalších textů, nelze dělat předčasné závěry. Přesto se zdá, že právě sasko-lauenburská éra je dobou největšího věhlasu zahrady, zatímco později již vznikalo větší množství nových areálů, které více přitahovaly pozornost současníků, a Ostrov, byť byl po roce 1690 modernizován, již nebyl považován za takový skvost jako v době čtyřicátých až šedesátých let 17. století. Zda se jednalo o záměr tehdejších majitelů, kteří se rozhodli alespoň částečně respektovat původní uspořádání zahrady, nechávám jako otevřenou otázku pro další bádání.

Zahrady u dalších rezidencí

Vedle Ostrova byly honosnými zahradami vybaveny pochopitelně také další rezidence. V těchto zahradách byl kladen důraz na reprezentaci, což se projevovalo jak formální úpravou a osovou dispozicí, tak v druhovém složení pěstovaných rostlin. Na druhou stranu ani produkční složka zde nebyla zcela potlačena, neboť jednou z funkcí zahrad bylo zásobovat rezidenci vybranými plodinami. V zahradách u rezidencí se proto často nacházel také domek zahradníka, jehož úkolem bylo pečovat o zahradu, což zahrnovalo jak péči o rostliny a úrodu, tak starost o umělecká díla (grotty, sochy, vodní automaty) a dohled nad vstupem do zahrady. K tomu všemu měl zahradník další pomocníky, kteří udržovali zahradu v patřičném stavu, díky čemuž mohla zahrada plnit požadované funkce.

Zejména ve dvacátých letech 17. století byla pro vévodu Julia Jindřicha významná zahrada (*Schlossgarten*) u zámku v **Toužimi**, kde se na konci dekády konaly festivity jako svatba a

---

výmarským vévodou Vilémem IV. pověřeni cestou na vídeňský dvůr císaře Leopolda I. za účelem obnovení lenního závazku (MÜLLER 1714, s. 83).

⁶⁷⁶ Krátká životnost podobných kopečků se ukázala být problémem i při rekonstrukci Květné zahrady v Kroměříži, což bylo nakonec překonáno nedobovým řešením v podobě podezdívky. Za konzultaci děkuji Ing. Lence Křesadlové, Ph.D. z Národního památkového ústavu.

⁶⁷⁷ Obě citace pocházejí z MÜLLER 1714, s. 308. K podobným námětům srov. FIDLER 2006, s. 168.

křtiny. O zdejší zahradě je toho známo mnohem méně než v případě Ostrova, nicméně díky dochovanému plánu a písemnému materiálu lze alespoň částečně rekonstruovat její podobu.⁶⁷⁸ Nacházela se na zarovnané plošině severně od zámku, její podélná osa byla u severní zahradní zdi zakončena altánem, který tak tvořil určitý protipól vůči zámecké budově.⁶⁷⁹ Nechyběla zde kašna s fontánou, domek pro zahradníka a voliéra (*Vogelhaus*),⁶⁸⁰ dále je zmíněno jezírko s mostem a velký lusthauz s kuchyní pro hosty a sala terrenou.⁶⁸¹

K zahradě lze přiřadit ještě kuželník a závodní dráhu určenou k běhání ke kroužku, která vedla od zámku směrem do náměstí a s osou zahrady svírala pravý úhel.⁶⁸² Na druhé straně zámku, pod bastionovým opevněním směrem k řece Střele byla založena kuchyňská zahrada obehnaná latěmi.⁶⁸³ V pozdější době byla ve starém lusthauzu zřízena sušárna lnu (zachycena pramenem z roku 1695),⁶⁸⁴ což poměrně dobře ilustruje proměnu toužimské rezidence v jen občasné využívané sídlo, kde složka hospodářská a správní převažovala nad tou sídelní. Další „zahradou“ v blízkosti Toužimi byla obora (srov. oddíl *Lov a obory*).

Alespoň připomenout je nutné dosud takřka neznámou zahradu v **Lovosicích**, založenou u tamní rezidence roku 1711 – tedy Sibyllou Augustou – v místě několika městských zahrad (*Hausgärten*).⁶⁸⁵ V místě stál také domek pro zahradníka a někteří zahradníci z Lovosic se později uplatnili v Bádensku. K Lovosicím bohužel existuje jen minimum pramenů, takže na otázky, kterých se nabízí celá řada, není možné podat dostačující odpověď. Za pozornost by stál především odraz vztahu Sibylly Augusty a její sestry v jejich stavebních aktivitách. Ostatně nedaleko Lovosic se nacházely zámky a zahrady Anny Marie Františky v Ploskovicích a Svádově.

---

⁶⁷⁸ Plán zahrady uložený v Kunsthalle Karlsruhe publikoval SCHIERL 2001, který však nevyužil další, především písemný materiál.

⁶⁷⁹ „*Bey dießem Schloß, ist ein schöner großer Lustgarten, sambt einen schönen Lusthaus, und ein kleines Gartenheußl. Undter dem Schloß ist auch ein Kuchelgarten, darinnen von allerhandt Kuchensachen wohl geräth, und ist mit Stacheten verwahret.*“ (SOA Plzeň, VS Toužim, Urbář (1638), inv. č. 6, kart. 1, fol. 12r).

⁶⁸⁰ SOA Plzeň, VS Toužim, Stavební účty, kart. 32, nefoliováno.

⁶⁸¹ GNIRS 1933, s. 127–128.

⁶⁸² „*Nit weit darvon auch in Mitten des Statplatzes, eine Rennpahn sambt einen Judicir Hauß.*“ (SOA Plzeň, Urbář (1638), inv. č. 6, kart. 4, f. 12r).

⁶⁸³ „*Undter den Schloß ist auch ein Kuchelgarten, darinnen von allerhandt Kuchensachen wohl geräth, und ist mit Stacheten verwahrt.*“ SOA Plzeň, Urbář (1638), inv. č. 6, kart. 4, f. 12v.

⁶⁸⁴ „*Ein altes Lusthaus im Schossgarten, welches zu einem Brechhaus zu gerichtet.*“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, f. 41v).

⁶⁸⁵ „*1711 im Monate August wurde der fürstliche Lustgarten angelegt...*“ (SOkA Litoměřice, Archiv města Lovosice, *Gedenkbuch von Lobositz*, inv. č. 60, s. 37).

První barokní úpravy zahrady v **Zákupech** započaly již roku 1672,⁶⁸⁶ ovšem zásadní práce probíhaly ještě více než 20 let, byť jejich intenzita byla nutně proměnlivá. Ostatně po rozdělení majetků mezi Annu Marii Františka a Sibyllu Augustu zde vznikla řada prvků upomínajících na rezidenci v Ostrově. Roku 1674 byl vystavěno několik základních staveb. Mezi prvními vznikl patrový domek pro zahradníka: zatímco přízemí, kde se nacházely dvě světnice pro pěstování květin, bylo zděné a omítnuté vápnem, patro určené k obývání zahradníkovi a jeho rodině bylo hrázděné.⁶⁸⁷ Dále vzniklo jakési zázemí pro chov bažantů (nikoliv klasická bažantnice), opět spolu s obydlím pro jejich chovatele.⁶⁸⁸ Zároveň došlo k rekonstrukci zdi kolem celého zahradního areálu.⁶⁸⁹

Charakteristickým prvkem zahrady v Zákupech byly – podobně jako v Ostrově – terasy směřující od zámku směrem k jihu do spodní části zahrady. Středem teras procházelo schodiště a na obou stranách se nacházely niky s grottovou výzdobou,⁶⁹⁰ oddělené od sebe pilastry s polopostavami. Autorem tohoto řešení byl podle všeho Jindřich Klingensleitner,⁶⁹¹ jenž byl také autorem buštěhradského zámku, pod nímž byly v podobném duchu vybudovány terasy směrem do centra intravilánu. Součástí zákupské zahrady byly kromě soch a fontán rovněž oranžerie, řada vzácných rostlin a roku 1696 doplnil Giulio Broggio voliéru do hradebního příkopu.⁶⁹² Ve třicátých letech přibýly v zahraně přinejmenším dva skleníky.⁶⁹³

Zatímco zákupská zahrada vytvářela zázemí hlavní rezidence, a tudíž na ni byly kladeny určité produkční nároky, mohla v **Ploskovicích** vzniknout zahrada pojatá mnohem exotičtěji. Již po deseti letech ve správě sasko-lauenburských vévodů (tj. roku 1673) je tamní zahrada

---

⁶⁸⁶ PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ – PETRŮ – RIEDL – SVOBODA 1999, s. 426. Nesouhlasil bych s tvrzením, že zahrada po roce 1744 upadala, neboť i za bavorských vévodů zde byly pěstovány exkluzivní exotické rostliny.

⁶⁸⁷ „*Wurde das Gartenhaus von gantz neu ausn Grund völlig aufgebauet ausn Grund bis in andern Stokh ist es gantz mit Kalich gemauert, der andere Stokh aber mit gebindwerkh und Zügln ausgeflochten, dieses Gebeute hat unten 2 schöne große Kreiterstuben, oben für den Gartner eine Wohnstube und 3 Kammern, den Boden über diesen Cammern kan der Gärtner zu Kreiter dörrn brauch[en].*“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Specificatio A. 1674, f. 58r).

⁶⁸⁸ „*In diesen Garten ist auch ein neu Fasanhaus von völlig Gebintwerkh hernachmahls aus Gestücht aufgebaut worden. Dieses Haus hat 2 Stuben, als oben eine vor den Fasanwarter und unten eine vor die Fasanen nebenst 4 Cammer.*“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Specificatio A. 1674, f. 58r).

⁶⁸⁹ „*Die Gartenmauer umb Garten fast alle ringsherumb in Garten ausgebessert seint.*“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Specificatio A. 1674, f. 58r).

⁶⁹⁰ Na výzdobě zákupských grott se podílel otec známého barokního malíře Jan Reiner. Dále se účastnil např. sochař Ondřej Dubke a řada regionálních řemeslníků a umělců (z České Lípy, Mladé Boleslavi apod.) – srov. MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 22.

⁶⁹¹ Velkou část prací v té době však dohlížel Oktavián Broggio. Srov. MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 21–22; ZEMAN 2022, s. 101.

⁶⁹² ZEMAN 2022, s. 102.

⁶⁹³ MACEK – ZAHRADNÍK 1996, s. 29.

označována jako „*schener Lustgarten*“.⁶⁹⁴ Dále zde byla také nově oplocená bažantnice a zahrady kuchyňská a ovocná. Nicméně tehdejší areál se omezoval přibližně na plochu dnešní tzv. horní zahrady (tj. mezi dnešním zámekem a silnicí do Býčkovic) a roku 1685 o něj pečoval zahradník s jedním pomocníkem.⁶⁹⁵ V tomto prostoru došlo k budování nové zahrady po roce 1701.⁶⁹⁶ Pozoruhodná je také údajná zmínka k roku 1711 o pěstování rostlin v oranžerii zahradníkem J. Paulem.⁶⁹⁷ To naznačuje, že zahrada dosahovala vysoké úrovně již před vybudováním unikátní letní vily Anny Marie Františky. Výstavba je v pramenech poprvé zmíněna v roce 1716, ale teprve po roce 1718 nabrala na intenzitě.⁶⁹⁸

Nezbytnou součástí nového projektu se stala úprava zahrady, koncipována podle osově souměrné dispozice, která byla příčně členěna terasami. Zatímco vila samotná odkazuje spíše k italským předlohám, pojetí zahrady nezapře tehdejší dominanci francouzských vlivů v zahradním umění. V severní (horní) části zahrada začínala gloriítem,⁶⁹⁹ odtud vedla osa rytmizovaná čtyřmi kašnami a zámekem (vždy v pravidelných rozestupech) až k bráně v dolní části, která – podobně jako glorií – byla zdobena iluzorním prospektem krajiny (přílohy 31 a 32).⁷⁰⁰ Kompozičně byla ploskovická zahrada napojena na své okolí – směrem na jih pokračovala osa zahrady k rybníku a sloupu s P. M. Polickou, na východ zase směřoval úběžník ke Kalvárii nad Býčkovicemi (příloha 33).⁷⁰¹

Pro interpretaci zahrady je potřeba vzít v úvahu také grotty pod zámekem, přičemž přímo na kompoziční ose ležela fontána s Herkulem. Sochařská výzdoba se však nacházela na mnoha místech, ať už se jednalo o kašny nebo například personifikace světových národů na arkádách vyběhajících ze zámku do zahrady. Dále bylo v zahradě několik skleníků, včetně speciálních skleníků pro ananasy a kávovníky.⁷⁰² V letních měsících, kdy zde vrchnost (především Anna Marie Františka) pobývala nejčastěji, se exotické rostliny rozstavovaly v kýblech po

⁶⁹⁴ SOA Litoměřice, VS Ploskovice, Urbář Ploskovice (1673), inv. č. 348, kart. 87.

⁶⁹⁵ Zahradníkovi (*Gärtner*) náležel plat 25 zl. ročně a naturální dávky, zatímco pomocník (*Gärnter-Junge*) dostával pouze 11,5 zl. a rovněž na naturálních dávkách dostával zpravidla necelou polovinu toho, co jeho nadřízený. Např. na maso však nárok neměl (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Interims Amts Ordnung Ploschkowitz 1685, f. 62r).

⁶⁹⁶ MACEK – ZAHRADNÍK 2003, s. 109.

⁶⁹⁷ PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ – PETRŮ – RIEDL – SVOBODA 1999, s. 263. V pramenech se mi tuto informaci nepodařilo ověřit.

⁶⁹⁸ MACEK 2018, s. 474; MACEK – ZAHRADNÍK 2003, s. 110; VOTOČEK 1969.

⁶⁹⁹ Podle kresby z druhé poloviny 18. století („*Konvolut verschiedener Garten-, Park- und Flurpläne...*“, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Ico. 180 h) byl gloriítem vyzdoben *prospektem*, tj. iluzorní malbou krajiny.

⁷⁰⁰ VOTOČEK 1969, s. 69.

⁷⁰¹ MACEK 1987.

⁷⁰² Tento stav je archivně doložen k roku 1740, ale lze ho předpokládat i dříve (NA Praha, ATS – Ploskovice, Ovocné školky a skleníky, inv. č. 120, kart. 121); srov. VOTOČEK 1969, s. 65.

zahradním prostoru. Počtem zde dominovaly citrusy (především citronovníky, ale také sladké a hořké pomeranče), kterých zde v letech 1749 a 1759 bylo 687 kusů.⁷⁰³ Na jaře 1747 zahradník sděloval Marii Anně Karolíně, že se může těšit na dozrávající ananasy.⁷⁰⁴ Některé ovoce bylo dokonce bavorské vévodkyni posíláno do jejího exilového působiště v Mnichově.⁷⁰⁵ Kromě toho zde byla vysazena řada ovocných i okrasných stromů (např. jabloně, ořešáky, třešně atd.).⁷⁰⁶ Ploskovická zahrada stejně jako interiéry vily představovaly určité přenesení exotiky, přičemž se zde prolínaly motivy evropského jihu s těmi mimoevropskými.

Ačkoliv ze severočeských majetků se nejvýznamnější zahrady nacházely v Zákupích a Ploskovicích, nelze opomenout ani **Svádov**, kde byla jedna zahrada u zámku a druhá – rovněž poměrně luxusně zařízená, s okrasnou funkcí – u tamního hospodářského dvora. V areálu u zámku se nacházela kaskáda čtyř vodních nádrží s rybami.⁷⁰⁷ Odsud voda stékala až do Labe, což vytvářelo spojení mezi zámkem, zahradou a řekou. Okrasná zahrada před hospodářským dvorem měla rozlohu pouze 1,5 strychu. Vešel se sem však jak altán, který stával uprostřed, tak domek pro zahradníka, umístěný patrně někde při kraji.⁷⁰⁸ Tuto zahradu u hospodářského dvora tak lze do jisté míry chápat jako rozšíření zámecké zahrady, která musela pracovat s omezenou plochou danou prostorovými vztahy mezi zámkem, řekou Labe a zbytkem intravilánu.

Ačkoliv panství **Buštěhrad** bylo součástí sledovaného celku již od roku 1632, šlechta zde dlouho neměla odpovídající zázemí, což se projevilo i na zahradách. Teprve v roce 1674 bylo nařízeno spolu s opravami starého zámku (hradu) zřídit také okrasnou zahradu.⁷⁰⁹ Dále mělo dojít k obnově zdi jakési zahrady, přičemž není zcela zřejmé, zda se jedná o tu u hradu, či

---

⁷⁰³ NA Praha, ATS – společné, inv. č. 143, kart. 606, *Ambts Ploschkowitz Inventarium* (1749); NA Praha, ATS – Ploskovice, inv. č. 118, kart. 121, *Inventarium* (1759). Dále se z exotických rostlin pěstovaly aloe, ananasy, cypřiše, vavříny, hřebíček a granátová jablka.

⁷⁰⁴ „...auf die Annanas guete Absicht...“ NA Praha, ATS – Ploskovice, inv. č. 118, kart. 121, Dopis M. M. Reindla z 12. května 1747. Zrovna ananasy ale nejspíše dozrávaly velmi dlouho, jak naznačuje list zahradníka Johanna Wentzela Paula z 1. srpna 1745 (tamtéž).

⁷⁰⁵ Svědčí o tom právě Paulův dopis z 1. srpna 1745 (NA Praha, ATS – Ploskovice, inv. č. 118, kart. 121).

⁷⁰⁶ NA Praha, ATS – společné, Vedení účetnictví, inv. č. 143, kart. 606.

⁷⁰⁷ „...4 eckiger Fischkasten, worin 4 lange Tröge und das Wasser aus einem in den ander laufft undt allerhand Fische gehalten werden können.“ (SOA Litoměřice, VS Ploskovice, Urbář Svádov, inv. č. 378, kart. 87, s. 13).

⁷⁰⁸ „Der Lustgarten zu Schwaden liget hintern Mayerhoff an der Elbe, in der größe nach 1,5 Str., in welchen Mitten ein Lust-Heußel, etliche Lust-Stükh, ist solcher mit schwarzen Bretten umbfangen, und stehet recht darbey ein Heußel worinnen der Gärtner gewohnt.“ (SOA Litoměřice, VS Ploskovice, Urbář Svádov, inv. č. 378, kart. 87, s. 19).

⁷⁰⁹ „Das kleine Lustgartl angerichtet.“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Specificatio A. 1674, f. 56r).

nikoliv.⁷¹⁰ Klasická zámecká zahrada zde vznikla až s novým zámekem, jenž byl stavěn Jindřichem Klingenleitnerem kolem roku 1700. Zahradě byl vymezen terasovitě upravený prostor svahu od zámku k návsi. Vzhledem k oblibě zarovnaných ploch v tomto období je namístě uvažovat o určitém archaismu a možném odkazu na rodové zahrady v Ostrově, Lauenburgu či Zákupích, případně na zahrady malostranských paláců, jejichž stavitelé se rovněž museli vypořádat s kopcovitým terénem.

Ke specifickým typům zahrady lze řadit ty, jež se nacházely v okolí příměstských vil. O oblibě podobných objektů svědčí mnoho podniků z tohoto období, z nichž některé měly na svědomí osoby z okolí vévody Julia Jindřicha.⁷¹¹ Sám sasko-lauenburský vévoda pak realizoval projekt zahrady u vily v **Záběhlicích**, což byl statek (*Ritterguth*) zakoupený na jaře 1663.⁷¹² Zahrada byla obehnána zdí,⁷¹³ uvnitř se nacházelo množství vodních ploch, po nichž bylo možné plout na loďce. K dekoracím vizuálním i zvukovým náleželo jak vodní ptactvo, tak zpívající fontána. Nad vodní plochou byl postaven také jeden z altánů, což je pravděpodobně imitace řešení z Ostrova. Dále zde stála oranžerie, lázeň a pro pobavení hostů byl k dispozici jakýsi kolotoč, na němž se mohli točit až čtyři lidé naráz.⁷¹⁴ Nejvíce informací o této zahradě zachoval ve svém deníku kardinál Harrach, který zahradu navštívil přinejmenším dvakrát.⁷¹⁵ K funkci příměstské vily s hospodářským areálem náleželo také zásobování městské rezidence vévodů (paláce na Hradčanském náměstí), takže kromě popsané *Lustgarten* byly v okolí také tři vinice, sad a zahrada s kořením (*Würtzgärtlein*). Typické je využívání trávy ze zahrady pro potřeby zde chovaného hovězího dobytka, pravděpodobně ve formě sena.⁷¹⁶

I samotný **pražský palác** lauenburských vévodů na Hradčanském náměstí (dnešní kanovnické domy na severní straně náměstí, též Kolovratský palác) byl vybaven zahradou. Dochoval se

---

⁷¹⁰ „*Mauerwerkh umb die Garten unterschiedl. Neugemacht und aufgebessert, auch zum Theil mit Kalch beworffen.*“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Specificatio A. 1674*, f. 56r).

⁷¹¹ Tj. především v Bubnech a Zadním Ovenci (srov. ULÍČNÝ 2017a; ULÍČNÝ 2017b).

⁷¹² SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Koupě Záběhlic, inv. č. 56, kart. 152, nefoliováno.

⁷¹³ „*Darbey ein schöner Lustgarten mit einer Mauer umfängen, welcher kostbarlich, und von hochgedacht Ihr Fürst. [Gnaden] nach erkauffung dießes Guths mit großen Unkosten erbauet und zugerichtet.*“ (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Koupě Záběhlic, inv. č. 56, kart. 152, nefoliováno).

⁷¹⁴ „... *nach dem essen ein badt, undt die waßerspill darinnen, das pomerantschen hauß, ein radt, darauf sich 4 personen auf einmall herumbträhnen khünnen, den brunnen der musiziret...*“ (KELLER – CATALANO 2010, Band 7, s. 672).

⁷¹⁵ KELLER – CATALANO 2010, Band 7, s. 396 a 672.

⁷¹⁶ „*Ein hübscher grosser Baumgarten gegen die Schäferey, darinnen allerhand Obstbaume, die Graßerey auß diesen Garten ist dem Rindviehe zugerignet. Hinter dem Viehhaus bies an den Bach ist ein schönes nutzbarliches Würtzgärtlein, darinnen die Notturfst an Kreutterwerkh zur Kuchel kan erbauet worden.*“ (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Koupě Záběhlic, inv. č. 56, kart. 152, nefoliováno).

dokonce nedatovaný inventář (odhadem z třicátých až padesátých let 17. století), v němž jsou zachyceny *Granathbäume*, *Kerschenbäume*, *Gloriosa* či *Moscat Rosen* – tedy běžné rostliny luxusních zahrad této doby.⁷¹⁷ V pražské zahradě nejspíše dominovala okrasná funkce, zatímco ta produkční byla potlačena jednak pro malou dostupnou plochu, jednak díky možnosti využít dvůr v nedalekých Záběhlicích a další rodové statky ležící poblíž Prahy. Později zakoupený tzv. Toskánský (Thun-Hohensteinský) palác podle všeho zahradou nedisponoval, a protože jeho majitelka Anna Marie Františka nemohla využívat Záběhlic, které připadly její tetě Marii Benigně Piccolomini, nechávala své pražské sídlo zásobovat ze středočeských panství Buštěhrad, Zvoleněves a Tachlovice.

Výše popsané zahrady patřily spolu s Ostrovem k těm nejvýstavnějším na sledovaném majetku. Jejich hlavní funkcí bylo reprezentovat svého majitele a poskytovat mu pohodlí při zábavě, trávení volného času, případně jednáních politického charakteru. Barokní zahrada udržovaná podle kritérií tehdejšího vkusu odrážela moc i vkus svého majitele. Ty zde byly vyjádřeny nejen jako ovládnutí a uzpůsobení území samotné zahrady, ale také pomocí biologických a uměleckých výrazových prostředků: tj. pěstováním exkluzivních a náročných exotických rostlin a chovem zvířat, které sem byly dopraveny, stejně jako pomocí soch a další výzdoby.

Evropská šlechta, jejíž součástí byly i sledované rody sasko-lauenburských vévodů a bádenských markrabat, tak kromě svého rozhledu a vzdělání demonstrovala určitou domestikaci (zkrocení) cizokrajné divočiny, čímž vyjadřovala svou svrchovanost nad ostatními kontinenty a vším, co z těchto kontinentů pochází. Podcenit nelze ani pěstování řady původních i v Evropě zdomácnělých druhů, které byly oblíbené pro svůj vzhled i chuť. Zároveň zahrady nelze redukovat na jejich živou složku. K nezbytné výbavě zámeckých zahrad patřila řada typů staveb a stavebních prvků – altány, grotty, partery, umělé kopce, fontány atd. To vše poskytovalo šlechtě pohodlné zázemí a při excelentním uměleckém ztvárnění také sociální kapitál, jenž se uplatňoval při šlechtické reprezentaci.

---

⁷¹⁷ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Inventáře, kart. 128, *Inventarium aller der im hochfürst. Haus in Prag uffn Ratschin befindender Mobilia und Hausnotturfften*.

Kromě výše popsaných zahrad, kde převažovala stránka sociální (reprezentační), existovala řada zahrad, jejichž zaměření bylo primárně – byť ne nutně výlučně – **hospodářské, tj. zahrady kuchyňské, bylinkové, případně sady** atd. V zahradách tohoto typu zpravidla chyběly okrasné sochy, altány i nároční vodní díla. Také archivních pramenů k těmto zahradám je méně a ty, které jsou dostupné, zpravidla jen podávají svědectví o pouhé existenci dané zahrady, v lepším případě obsahují stručný údaj o pěstovaných rostlinách či předpokládaném výnosu z prodeje plodin. I z tohoto důvodu se zaměřím zejména na vybrané příklady, u nichž jsou k dispozici relativně sdílnější prameny.

Zajímavým příkladem jsou zahrady, které se sice nenacházely u nejhonosnějších rezidencí, přesto v nich však docházelo ke kombinaci obou složek (hospodářské i okrasné), byť jiným způsobem než u zahrad zámeckých. Na panství Zvoleněves existovala zahrada u zámečku a vrchnostenského dvora v Míkovcích (dnes součást Kralup nad Vltavou), kde se přinejmenším v sedmdesátých letech 17. století prolínala složka užitková a odpočinková. Pro potřeby šlechty zde byl postaven (nejspíše dřevěný) lusthauz; o zahradu se staral zahradník, jenž měl v zahradě svůj domek (*Gartner Häußl*).⁷¹⁸ Přítomnost zahradníka a jeho příbytku svědčí o tom, že nešlo jen o užitkovou zahradu, o niž by zvládlo pečovat běžné osazenstvo hospodářského dvora. Majitelé mohli v zahradě trávit čas v rámci svých pobytů na panství nebo při přesunech mezi jednotlivými rezidencemi. Takovému typu zahrad nebylo dosud věnováno mnoho pozornosti, neboť nedosahovaly významu (ať už z pohledu umělecké kvality, nebo z hlediska rezidenčních pobytů) zahrad zámeckých.

U městečka Kácov existovala kuchyňská zahrada s domkem pro zahradníka. Při této zahradě byla také školka ovocnanů, z níž měl zahradník dodávat stromky do sadů na jiných místech téhož panství.⁷¹⁹ Podobná zahrada byla i v nedalekém Čestíně, ovšem roku 1732 se o ni nestaral profesionální zahradník, nýbrž „*ein gemeiner Mann, welcher von der Gärttnerey etwas weniges versteht*“. Tento muž bydlel v jednom ze sadů⁷²⁰ a byl povinen starostí jak o

⁷¹⁸ NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Specification A. 1674*, f. 53v.

⁷¹⁹ „*Kuchelgarten ist zunechst des Stadtlt Katzow, mit einer Wohnung von dem Garttner situirt, und giebt hievon von darinnen keinen Zinß, weillen sich derselbe auf die Baumschuel mit allen Fleyß verlegen, und dem Czabelitzer, Psaržer, und Chaberžitzer Obstgarten versehen solle.*“ (NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popisy panství, inv. č. 2, kart. 2).

⁷²⁰ „*Unterhalb des Stadtels [tj. Čestín, pozn. MV], wo der Gartner wohnet, mit einem Zaun umfang, ein Theil mit alten, und ein Theil mit jung Bäumeln nachgesetzt von 276 Stückh.*“ (NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popisy panství, inv. č. 2, kart. 2).

tento areál u zámku v Čestíně, tak o 1,5 kilometru vzdálený sad u dvora Víška.⁷²¹ V kácovském sadě rostlo na 165 mladých i starých stromů, ovšem v již zmíněné školce jich bylo předpěstováno dalších 3 100 a byly určeny k doplňování všech sadů na panství.⁷²² Zajímavá je i zmínka o dřevěném oplocení sadu. Zdá se, že na kácovském panství šlo o běžnou praxi. Otázkou je, zda tomu tak bylo i v jiných případech, nebo zda sady zůstávaly neoploceny, případně byly ohraničeny něčím jiným (např. proutěným plůtkem či živým plotem).

Další **ovocné zahrady** panství Kácov stávaly poblíž některých vrchnostenských dvorů, jmenovitě v Čabelicích, Čestíně, Víšce, Psářích a Chabeřicích. Velikost sadů se značně lišila: od 20 stromů v Chabeřicích až po 426 kmenů v Psářích. Celkem v nich mělo (mimo školku) na konci sledovaného období růst na 1 273 ovocných stromů různého stáří,⁷²³ ovšem nutno podotknout, že nemalá část z tohoto počtu byla vysazena až krátce před polovinou 18. století a o dřívějším stavu sadů se lze v pramenech dočíst jen minimum informací. Nejasné je také druhové složení, takže lze pouze předpokládat směs jabloní, hrušní, švestek, třešní a případně též dalších druhů. Dále v těchto pramenech nejsou evidovány stromy rostoucí mimo sad, z nichž také plynul užitek.⁷²⁴

Z ovocnářského hlediska mělo velký význam panství Ploskovice, kde se nejpozději od třicátých let 18. století za zdí zámecké zahrady nacházela školka s více než dvěma tisíci ovocnými stromky. Další tisíce stromků rostly roku 1755 ve školce v Trnovanech.⁷²⁵ Ty zde byly předpěstovány po dobu přibližně pěti let, načež byly distribuovány po celém panství a dost možná i na statcích Svádov, Horní Police a Zákupy. Právě ovocnářstvím a množstvím odrůd hrušek a jablek panství Ploskovice vynikalo a srovnatelných zisků v tomto odvětví dosahovalo jen násobně větší panství Tachlovice, které rovněž proslulo produkcí mnoha

---

⁷²¹ „...ist anbey gegen einen kleinen zu End gesetzten Deputat, die Obstgarten in loco bey dem Schlüssel und zu Wyska zu besorgen schuldig.“ NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popisy panství, inv. č. 2, kart. 2.

⁷²² „Ist zunechst des Stadtl Katzow vorfündlich, mi teinem höltzernen Zaun umfangen, worinnen allerhand alt- und junge Obstbäume ausgesetzt befündlich, sein an der Zahl 165 Stückh. Item in der Baumschule befunden sich junge geziegelte Bäumel 3 100 Stückh.“ (NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popisy panství, inv. č. 2, kart. 2).

⁷²³ V popisech rozlišováno obvykle pouze „jung“ a „alt“.

⁷²⁴ „Ohne der Zwetschken bey anderen Hoffen befünd[en] wilde grossen Bäumen.“ (NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popisy panství, inv. č. 2, kart. 2).

⁷²⁵ NA Praha, ATS – Ploskovice, inv. č. 118, kart. 121, *In der Ternovaner Baum Schul.*

odrůd jablek.⁷²⁶ Podobně na panství Zvoleněves se roku 1734 ve vrchnostenských zahradách v Podlešíně a Míkovcích pěstovalo hned 13 odrůd jablek.⁷²⁷

Menší ovocný sad se nacházel také poblíž zámku ve Svádově, kde roku 1676 rostlo 13 jabloní a pět hrušní; k zázemí patřila ještě sušárna na ovoce. Většina ovocných stromů (evidováno jich bylo 160) však rostla na polích a loukách, resp. na mezích mezi nimi.⁷²⁸ Specialitou tohoto panství byla funkce hlídače ovocných stromů (*Obstbaumwartter*), která se jinde neuvádí.⁷²⁹ Je však otázkou, co vše měl tento člověk na starosti a jak často byly jeho služby využívány, když jedinou jeho odměnou byl pouhý jeden strych blíže nespecifikovaného obilí. Z dostupných pramenů lze usuzovat, že ovocnářská produkce panství v čase mírně rostla. Ve třicátých letech 18. století je zmiňována také alej ovocných stromů vedoucí ke svádovskému kostelu sv. Jakuba. Ovoce v této době již bylo určeno primárně k prodeji, nikoliv ke spotřebě u dvora.⁷³⁰

Příklad ze Svádova tak ukazuje, že pěstování ovoce se nemuselo omezovat na vymezené plochy uvnitř zahrad, ale bylo možné využít i jiná místa, podél polí a cest, což mělo řadu výhod – kromě estetické stránky byly přínosem stín, oddělení polí (ve smyslu bariéry vizuální i pro nežádoucí šíření některých rostlin), zlepšení vodního režimu a ekonomizace těchto okrajových ploch. Bylo by přehnané tvrdit, že zahradou (sadem) se stávalo celé panství; na druhé straně je však pěstování ovoce mimo uzavřené plochy významným krokem při utváření kulturní krajiny. Podobně stály ovocné stromy ve volné krajině panství Horní Police,⁷³¹ kde se jinak ovoce pěstovalo spíše málo.⁷³² Přesto zde roku 1740 bylo 18 míst, kde vrchnost pěstovala ovoce.⁷³³ Šlo jak o jednotlivé stromy v zahradách a u dvorů, dále sady a skupiny stromů stojící mezi polí. Nejvíce se zde pěstovaly švestky, potom jablka, hrušky a také trocha třešní. Na některých panstvích rostly ovocné stromy také zahradách označovaných jako

---

⁷²⁶ NA Praha, ATS – společné, Vedení účetnictví, sign. 143, kart. 606.

⁷²⁷ Za nejcennější byla považována „*Mischentzky Äpfel*“, jejichž strych byl ceněn na 2 zlatý a 30 krejcarů, což je o celý zlatý více než u většiny ostatních druhů (NA Praha, ATS – společné, *Ambt Zwolleniowes – Obst Taxa 1734*, inv. č. 144, kart. 310).

⁷²⁸ „*Der Obstgarten liegt hinter dem Schloß an der Elbe in der Größe nach 1,5 Str., worinnen 13 junge Apfelbäume, und 5 Birnbäume. Sonsten aber befinden sich unterschied. Auff denen Feldern und Wiesen stehende Obstbäume 160 Stück.*“ SOA Litoměřice, VS Ploskovice, Urbář Svádov, inv. č. 378, kart. 87, s. 19.

⁷²⁹ NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Interims Ambts Ordnung Schwaden 1685*, f. 14r.

⁷³⁰ NA Praha, ATS – společné, *Ambts Schwaden Obst-Abschätzungs-Specification 1733*, inv. č. 144, kart. 310.

⁷³¹ „*Zwischen den Feldern seind auch unterschied. wilde, auch gepeltzte Äpfel- und Birnbäumel, als dann wann Obst gerathen thut, ein ansehlichen gebachen und abgedörnt werden kan.*“ SOA Litoměřice, VS Horní Police, Urbář (1664), inv. č. 366, kart. 81, s. 17.

⁷³² Srov. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ 2015, s. 73–91.

⁷³³ NA Praha, ATS – společné, *Ambt Politz – Obst Taxa 1740*, inv. č. 144, kart. 310.

*Weingarten*⁷³⁴ – je pak otázkou, zda takové vinice byly stále v provozu, nebo šlo jen o kontinuitu názvu, protože prameny evidující ovoce ze stromů zpravidla výnosy vinné révy neuvádí. Zajímavostí (nejen v okolí Svádova) je také výskyt ořešáků především v zahradách u rezidencí, neboť jinde (zejména v blízkosti polí a užitkových zahrad) byl nevhodný kvůli alelopatii (tj. vypouštění látek jedovatých pro ostatní, potenciálně konkurenční druhy).

Ovoce ze zahrad a sadů panství Zvoleněves, podobně jako u dalších panství blízko Prahy, bylo určeno k prodeji do zemské metropole, který zde je doložen již poměrně brzy. Konkrétně roku 1685 byla velká část úrody prodána pražskému měšťanovi Petru Knoblochovi za 150 zlatých.⁷³⁵ Podobná smlouva byla uzavřena i na nedalekém panství Buštěhrad, kde ovoce ve stejné hodnotě koupil jistý Sebastian Petráček, opět měšťan Starého Města pražského.⁷³⁶ Ostatně zaměření na ovocné stromy nařizovala i buštěhradská instrukce z téhož roku (1685); ze zahrad v Buštěhradě a u vrchnostenských dvorů se počítalo s výnosem minimálně 200 zlatých ročně.⁷³⁷

V ostrovské části sledovaných majetků nebyly pro ovocnářství zdaleka tak dobré podmínky. Přímo na panství Ostrov ale stálo kolem roku 1690 hned sedm sadů (ne však v dobrém stavu),⁷³⁸ devět chmelnic u dvorů a přímo v Ostrově kromě zámecké zahrady také jedna *Kuchelgarten*. Dvě kuchyňské zahrady nějakou dobu koexistovaly v Toužimi, kde byla vedle staré založena roku 1699 ještě nová zahrada. Kromě dalších šesti zahrad u dvorů je zmíněno také šest dvorů, kde sice nebyly zahrady (resp. sady), ale přesto se zde pěstovalo ovoce. Zahrada u rezidence v Údrči byla ponechána pro potřeby tamního úřednictva, zatímco dalších šest zahrádek (*Gärtl; kleines Gärtl*) sloužilo ve prospěch vrchnosti; kromě standardních jabloní, hrušek a švestek se pěstovaly také višně a ořechy.⁷³⁹ Podobně u brložeckého zámku sloužila zahrada (*Kuchelgarten*) správcům panství, kdežto pro zisk (byť minimální) se pěstovalo ve třech *Obstgarten*.⁷⁴⁰

---

⁷³⁴ Jablka, hrušky i švestky se pěstovaly v míkovické *Weingarten*, obdobně tomu bylo ve Svádově, hrušky a jablka se rodila také na vinici v Trnovanech u Ploskovic – všechny údaje pochází z 30. let 18. století (NA Praha, ATS – společné, *Ambts Consignation*, inv. č. 144, kart. 310).

⁷³⁵ NA Praha, ATS – společné, Smlouva z 14. července 1685, inv. č. 144, kart. 310.

⁷³⁶ NA Praha, ATS – společné, Smlouva z 12. července 1685, inv. č. 144, kart. 310.

⁷³⁷ NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Interims Ambts Ordnung Buschtiehradt 1685*, f. 95.

⁷³⁸ „*Diese seind zwar dermahlen schlecht und gering...*“ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 41.

⁷³⁹ Příkladem může být zahrada ve Veselově: „*Paßnau, in welchen alte Apfl, und Ammarellen nebst noch 5 Nußbaumen verhanden.*“ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 165.

⁷⁴⁰ Tyto ovocné zahrady (sady) byly charakterizovány jako *schlecht und gering* (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 222).

Zatímco na panstvích Ostrov, Toužim i Údrč se situace v dalších letech vyvíjela mírně k lepšímu (tj. docházelo k obměně stromů a průběžné údržbě zahrad), zdá se, že situace na panství Brložec spíše stagnovala. Mohlo to být způsobeno odlehlou polohou a roztříštěností tohoto panství, což jsou faktory, které nejspíše znesnadňovaly výkon správy i dohledu nad ní. Kromě toho ani přírodní podmínky zde nebyly nejvhodnější. Naopak jako bezproblémové a dobře prosperující se jeví tři zahrady a sedm chmelnic na panství Podbořany, kde byly přírodní podmínky nejprůhodnější přinejmenším v rámci ostrovské skupiny, čehož se vrchnost a její úředníci snažili využít.

Z vyloženě problémových zahrad stojí za zmínku tři sady na panství Hauenštejn (zminěny 1695), pozoruhodně vyšší nadmořskou výškou. Na jižně orientovaných svazích se mohlo urodit solidní množství ovoce (až 100 strychů), pokud ovšem květy stromů nebyly poškozeny jarními mrazy.⁷⁴¹ Ve stejné době provozovala vrchnost další tři sady a kuchyňskou zahradu na panství Děpoltovice, přičemž kuchyňská zahrada byla určena primárně k zásobování rezidence v Přemilovicích, kam zajížděli hosté z nedalekých Karlových Varů. Zahrady a sady se logicky nacházely v jižní, níže položené části panství. Naopak na panství Měděnec, ležícím na plošině Krušných hor, se nacházela jen jediná „zahradní“ plocha, a to malá chmelnice, jinak nemělo smysl zde něco pěstovat. Ani polí tu nebylo mnoho, neboť převažovaly louky a šlo vypěstovat jen něco málo žita.⁷⁴²

Svébytným typem „zahrad“ byly **koňské ohrady**, a to nejen proto, že koně lze považovat za statusový symbol. Ohrady svou rozlohou i potřebou oddělit jednotlivé plochy (ať už kvůli separaci zvířat, např. hřebců od klisen, nebo kvůli managementu spásání ploch) vytvářely specifickou krajinnou mozaiku, která je považována za svébytný typ kulturní krajiny.⁷⁴³ Chov koní byl nejspíše vášní již Julia Jindřicha, nicméně lze tak usuzovat spíše z nepřímých pramenných svědectví, jakými jsou velikost stájí u jeho rezidencí,⁷⁴⁴ dary, které dostával

---

⁷⁴¹ „*Obstgärten befinden sich 3 und nebst diesen an den Bergen und Hügeln unterschiedlich feine Obstbäumer, welche, wann das Obst gerathet, und die Blühe von denen Raisten und Nachfrosten nicht verderbet wird, jährlich bies 100 Str. Obst ertragen können, worfür wenigstens am Geldt einzubringen 100 fl.*“ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 342.

⁷⁴² VOKURKA 2022b, s. 108 a 118.

⁷⁴³ Typologie historické kulturní krajiny hovoří o *krajinně pastvin a luk* (EHRlich (red.) a kol. 2020, s. 58). Unikátnost krajiny formované chovem koní byla zdůrazněna také vyhlášením krajiny pro chov koní v Kladrubech nad Labem památkou UNESCO v roce 2019.

⁷⁴⁴ Stáje pro desítky koní se nacházely např. v Toužimi a na panství Děpoltovice (VOKURKA 2022b, s. 53 a 104).

i rozdával,⁷⁴⁵ a snad i cestování na koni i v pokročilém věku.⁷⁴⁶ Prameny ke koňským ohradám jsou však až z doby jeho následovníka Julia Františka.⁷⁴⁷ Ten roku 1674 vydal pokyn k jejich údržbě, která měla spočívat především ve vyčištění struh (příkopů). Tato činnost se podle instrukce zanedbávala posledních 40 let (tedy po celou tehdejší sasko-lauenburskou éru), což chtěl vévoda změnit.⁷⁴⁸ Jakožto generál kavalerie si Julius František potrpěl na kvalitní koně a nejspíše byl ochoten jim zajistit náležitou péči. Patrně také sám vévoda šířil pověst o tom, jak mu kůň v bitvě zachránil život.⁷⁴⁹ Zdá se, že nejrozšířenější byl chov koní na panstvích Děpoltovice, Buštěhrad a Zvoleněves (zejména u dvorů Slatina – příloha 41), Vrapice a Dřetovice).

Shrnutí: ekonomizace ráje

Zahrady jsou z pohledu dějin umění často nazírány jako napodobení Edenu – rajské zahrady; tento přístup nebyl cizí ani dobovým aktérům. Kromě vlastní krásy zahrad (ať už jednotlivých uměleckých děl, rostlin a zvířat, případně zahrady jako celku) se akcentuje také ideová složka (kosmologie, věroučné názory a zbožnost nebo sociální a politická reprezentace). Z dobového pohledu však byla významná i ekonomická stránka věci, ať už máme na mysli hospodaření se sociálním kapitálem, nebo tím finančním. Majitelé zahrad a jejich správci tak dávali velký pozor na správné využití (ne nutně finanční) všeho, co v zahradě vyrostlo. Jedním z příkladů může být rozdíl mezi exotickým ovocem (citrusy, ananasy apod.), které bylo dodáváno na knížecí tabuli, zatímco jablka a hrušky byly nabízeny k prodeji. Tím se upevňovala exkluzivita vybraných plodů i jejich konzumentů, což lze opět sledovat jak na vybraných panstvích, tak i na příkladu celé země v díle Mauritia Vogtova, který upozornil na zdejší pěstování exotického ovoce.⁷⁵⁰ Zároveň zahrady vynikaly nad ostatní plochy (od nichž byly

---

⁷⁴⁵ Nejspíše od Julia Jindřicha dostal Adam ml. z Valdštejna v únoru 1629 hned dva koně (KOLDINSKÁ – MAŤA 1997, s. 283). Za zmínku stojí také altán v ostrovské zahradě, kde bylo hned sedm „große gemahlte Pferd“ (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Inventáře, kart. 128, *Inventarium 1641*, f. 9r).

⁷⁴⁶ O tom výmluvně na několika místech píše Harrach, který si všímá jak častých vévodových přejezdů, tak také vévodova pádu z koně (KELLER – CATALANO 2010, Band 5, s. 331, Band 6, s. 304 a Band 7, s. 169).

⁷⁴⁷ Julius František nechal vystavět také novou jízdárnu v Ostrově (ZEMAN 2007, s. 7).

⁷⁴⁸ „Allein Gräben seint durch die Wisen biß in Stutgarten renovirt, so schon vor 40 Jahren nicht recht geraumbt, ietzt aber von neuen recht gemacht worden.“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Specificatio A. 1674*, f. 57r).

⁷⁴⁹ BRČÁK – WOLF 2021, s. 400; MIKOVEC 1860, s. 64.

⁷⁵⁰ Ten, když psal o plodnosti české země („Die Natur ist dieses Landes keine Stief-Mutter gewesen...“), vyjmenoval nejprve běžné polní plodiny, pak ale pokračoval: „aber sondern auch von Saffran, Melonen, Limesen, Pomerantzen, Citronen, obschon nicht so viel, jedoch wiederum von Aepffeln, Birn, Nüsssen und andern Früchten einen Überfluß hat.“ (VOGT 1712, s. 4).

odděleny) vysokou mírou regulace toho, co se v nich nacházelo a dělo – pod dohledem byla jak úprava záhonů, vodních ploch a umělecké výzdoby, tak pohyb osob uvnitř.

Sít' zahrad na sledovaných panstvích se v čase postupně proměňovala – částečně v závislosti na majitelích a jejich preferencích. Přesto však platí, že pro sasko-lauenburské vévody a jejich dědice představovaly zahrady stěžejní složku jejich reprezentace. Základ této tradici položil již Julius Jindřich jakožto první příslušník dynastie, který se usadil v Čechách, a pokračovaly v ní další tři generace, jak dokládá činnost Sibylly Augusty v okolí Rastattu, Anny Marie Františky v Ploskovicích, ale také Ludvíka Jiřího Bádenského v Ostrově. Prostřednictvím vzácných exotických plodin v zámeckých zahradách demonstrovala aristokracie i své exkluzivní postavení sociální. Tento efekt byl zejména v době třicetileté války umocněn svou výjimečností a možná i poměrně snadnou dostupností luxusního zboží ze severoněmeckých přístavů pro lauenburské vévody. Také v pozdější době si vybrané zámecké zahrady uchovaly své výsadní postavení, byť ne již tak odlišné od zbytku aristokratického prostředí.

Vedle těchto reprezentativních zahrad nelze opomenout velké množství užitkových zahrad a sadů, které se mohly nacházet jak v okolí zámků, tak – a to mnohem častěji – poblíž vrchnostenských dvorů. Zde převažovala produkční funkce, přičemž produkce byla zejména ve starší době určena primárně k uspokojení potřeb aristokratické domácnosti, případně jejího dvora. Naopak přebytky obvykle nesloužily pro přilepšení níže postaveného personálu nad rámec jejich obvyklých naturálních deputátů, ale měly být důsledně prodávány na lokálním či regionálním trhu. Tento apel byl v průběhu času ještě posílen, přičemž přesun důrazu od sociálně-reprezentační k hospodářské funkci částečně souvisel se sídelní strategií, resp. praxí majitelů. Přesto po celé období a pro všechny zahrady platí, že představovaly relativně uzavřené areály, kde se koncentroval a demonstroval specifický typ vědění o přírodě, které se dále instrumentalizovalo v oblasti sociální i ekonomické. V důsledku tak měla aristokracie nejen příjemné prostředí k trávení volného času, ale také jeden ze zdrojů finančního příjmu, stejně jako možnost nutričního benefitu v podobě bohaté stravy, což v předmoderní Evropě nebylo ani zdaleka samozřejmé.

Voda – zde především jako vodní plochy a toky – představovala významnou součást krajiny, a to jak z hlediska estetického, tak hospodářského. Kromě rybníků, o nichž zde bud řeč, je potřeba vzít v úvahu také potoky a řeky, které byly důležité jak pro lov ryb a raků, tak pro pohánění technických zařízení (mlýny, hamry, pily apod.).⁷⁵¹ Zejména řeky pak hrály stěžejní roli při prezentaci měst v topografiích.⁷⁵² V případě větších toků byla na místě rovněž otázka splavnosti.⁷⁵³ Mezi vodstvo na raně novověkém panství zdaleka nepatřily jen přírodní vodní plochy (tůně, jezera) a toky, ale rostl význam a počet uměle upravených prvků, tedy rybníků, regulovaných koryt a náhonů. Pro „vodní režim“ jednotlivých panství byly určující především přírodní podmínky: členitost a sklon reliéfu, srážkové úhrny, půdní pokryv, typ vegetace a množství přitékající vody; opomenout nelze ani kvalitu a čistotu vody.⁷⁵⁴ Na sasko-lauenburských panstvích se vyskytovalo celé spektrum vodních toků od občasných potoků a strží přes bystřiny až po velké řeky včetně Labe; stejně různorodá byla i škála různých typů rybníků.

Otázka vody a jejího managementu souvisí s oblastí environmentálních dějin. V souladu s hojně užívanou *actor-network theory* lze vodu považovat za jednoho historických „aktérů“, který se podílí na spoluutváření reality a ovlivňuje historický vývoj.⁷⁵⁵ Obzvláště zřetelné to je při nejrůznějších „přírodních katastrofách“ (povodně, sucha apod.),⁷⁵⁶ avšak nejenom tomu bylo i při každodenních činnostech. Voda umožňovala chov a lov ryb, poháněla mechanická zařízení nebo usnadňovala těžbu kovů. Kromě toho je nezbytná pro přežívání všech organismů, ať už člověka nebo např. hospodářských plodin. Její roli tak není vhodné vnímat pouze jako pasivní, ve smyslu „zkroceného“ přírodního živlu, neboť voda právě svou ne zcela předvídatelnou dynamikou mnoha způsoby ovlivňovala chování společnosti i jednotlivců. Následující kapitola věnovaná interakci člověka a vody je tak rozdělena na tři části – první o rybnících, druhá o vodních tocích a třetí o managementu rizik, jež byla s vodou spojena.

---

⁷⁵¹ K choulostivosti těchto zařízení na kolísání průtoku a snaze eliminovat jeho negativní dopad na příkladu jihozápadního Německa srov. FRITZ 2018.

⁷⁵² KNOLL 2013, s. 126–177.

⁷⁵³ Většími toky na sledovaných panstvích rozumím úseky Ohře, Sázavy, Labe, Vltavy a Ploučnice, které procházely částí panství, nebo alespoň tvořily část jejich hranice.

⁷⁵⁴ Na environmentální aspekty raně novověkého vodního hospodářství upozornil již Jaroslav Pánek (PÁNEK 1988).

⁷⁵⁵ Pro neživé aktéry se zpravidla používá pojem *actant* (LATOURE 1996, s. 370). Inspirativním příkladem takového přístupu na příkladu interakce s vodou je JAKOBSSON 2019.

⁷⁵⁶ Ke katastrofám a jejich sociálnímu impaktu srov. van BAVEL – CURTIS – DIJKMAN a kol. 2020, s. 22–31.

Bohužel na sledovaných panství nebyl žádný pramen považovaný za zázračný, ani lázně, takže toto nanejvýš aktuální badatelské téma je nutné ponechat stranou.⁷⁵⁷ Budiž ale řečeno, že minimálně někteří členové sledovaných rodů navštěvovali oblíbené lázně v Karlových Varech, kam to ze svých panství neměli daleko. Kromě toho lze zachytit také karlovarské návštěvy z okruhu ostrovských majitelů.⁷⁵⁸ Sibylla Augusta si při pobytech v Ostrově nechávala vodu z Varů denně dovážet.⁷⁵⁹ S menší pravidelností se karlovarská minerálka vozila také do Bádenska.⁷⁶⁰ Blízkost Karlových Varů a sledovaných panství Děpoltovice a Ostrov nabízela možnost potkávat exkluzivní hosty a pozvat je na svá panství, nejčastěji do kostela sv. Anny v Sedlci a do Ostrova.⁷⁶¹

Rybníky, rybníční soustavy a jejich management

Rybníkářství má středověké kořeny a ve střední Evropě se jednalo o hojně rozšířený fenomén spojený jak s kláštery, tak se šlechtou.⁷⁶² Lze rozlišit mnoho typů „rybníků“ podle hlavního účelu, nicméně zpravidla se jednalo o nádrže spojené s chovem ryb.⁷⁶³ Tzv. zlatý věk českého rybníkářství je tradičně kladen do období od druhé poloviny 15. do konce 16. století.⁷⁶⁴ Kromě velkého množství nově založených rybníků je pro tuto dobu charakteristický také vysoký výnos z prodeje ryb, který patřil k důležitým příjmům šlechtického velkostatku. Přestože již kolem přelomu 16. a 17. století narazilo rybníkářství na své limity (nabídka dostihla poptávku a některé události naznačují i zhoršení klimatických podmínek, což se projevilo častějšími povodněmi),⁷⁶⁵ bylo nadále považováno za výnosný způsob využití ploch. Tento obraz zůstal v kolektivní paměti vrchnostenských úředníků a šlechty i po třicetileté

---

⁷⁵⁷ K dobovému významu některých lázní a pramenů srov. RYCHNOVÁ 2022. Majitelé sledovaných panství navštěvovali občasné významné lázně: Julius Jindřich zajížděl do Slezských Teplíc (Cieplice Śląskie-Zdrój), Sibylla Augusta s Ludvíkem Vilémem navštívili v září 1695 rakouský Wildbad (KAACK 1983, s. 110).

⁷⁵⁸ Roku 1656 zavítal do Varů František Erdmann (KELLER – CATALANO 2010, Band 6, s. 133). Roku 1691 zde pobývala manželka nejvyššího maršálka paní von Greiffen, *Frau Obermarschallkin von Schlackenwerth* (SOKA Karlovy Vary, Karlsbader Kurliste 1691, inv. č. 1068, záznam č. 25). V září 1737 zase přijela baronka von Freudenberg, *der durchl. Marggraffin zu Baaden Baaden Oberhoffmeisterin* (Tamtéž, inv. č. 1074, záznam č. 48). Rovněž dopisy některých inspektorů byly posílány z Karlových Varů.

⁷⁵⁹ KAACK 1983, s. 211.

⁷⁶⁰ KAACK 1983, s. 164.

⁷⁶¹ K panovníckým pobytům v Karlových Varech srov. HRBEK a kol. 2021, s. 415–423. Zde je i zmínka o návštěvě kostela v Sedlci. Návštěvu lázní s prohlídkou Ostrova spojil také F. A. Špork (BACK 1938, s. 51).

⁷⁶² LAMPEN 2002.

⁷⁶³ Kolem 30 typů rozlišuje BRÜHÖFNER 2004, s. 535–717.

⁷⁶⁴ VOREL 2007; SEMOTANOVÁ 2014, s. 164.

⁷⁶⁵ Srov. MUNZAR 1998.

válce, během níž došlo k poklesu počtu udržovaných (provozovaných) rybníků.⁷⁶⁶ Jejich značná část byla časem obnovena, často právě z podnětu úředníků, kteří si byli vědomi jejich ekonomického potenciálu.⁷⁶⁷ Počet využívaných rybníků však mohl klesat i v průběhu druhé poloviny 17. století.⁷⁶⁸

Obecně platí, že pro rybníky byly nevhodnější rovinaté oblasti (pánve, nížiny a široká údolí s nízkým sklonem) s méně úrodnou půdou,⁷⁶⁹ přičemž jednoznačně nejhojněji zastoupenou rybou byl kapr (*Cyprinus carpio* a jeho šlechtěná plemena). V menší míře se v rybnících vyskytovali tzv. bělice (dobově *Weißfisch* – souhrnné označení pro kaprovité ryby nižší jakosti, např. plotice, cejn atd.), štiky, okouni a v menších rybnících vyšších poloh také pstruzi, případně lipani. Podobné ryby uvádí ve své topografii i Mauritius Vogt, který přidává ještě lososy; Čechy jsou podle něj zemí s množstvím rybníků a chválí je jako „*Behalter der Fischerey*“.⁷⁷⁰

Vzhledem k tomu, že hromadné rušení rybníků ke konci 18. století již spadá do období mimo časový horizont této práce,⁷⁷¹ tak pro celou studovanou periodu platí, že rybníkářství bylo nahlíženo jako výnosná činnost.⁷⁷² Až na výjimečné případy existovala snaha rybníky pravidelně osazovat rybami. Standardním postupem bylo tzv. třístupňové hospodářství s rybníky třecími (vytření dospělé ryby a růst plodu), výtažními (osazovaných rok starými rybami) a násadními (též kaprovými, kde ryba dosáhla jateční hmotnosti a následně byla lovena).⁷⁷³ Trend zmenšování či rušení velkých rybníků, známý z počátku 18. století např. z Nymburska,⁷⁷⁴ na sledovaných panstvích pozorovat nelze, pravděpodobně pro absenci extrémně velkých vodních ploch.

---

⁷⁶⁶ Podle Jiřího Hrbka bylo rybníkářství dokonce odvětvím nejvíce dotčeným třicetiletou válkou a následnou hospodářskou stagnací (HRBEK 2020, s. 80). Je však potřeba počítat s regionálními anomáliemi. Zatímco např. na Třeboňsku bylo rybníkářství podle J. Čechury zanedbané, na Hlubocku tomu bylo jinak (ČECHURA 2020a, k Třeboňsku s. 19; k Hlubocku s. 31–32).

⁷⁶⁷ ČERNÝ 1930, s. 238.

⁷⁶⁸ Jako konkrétní příklad lze uvést velkostatek Vysoký Chlumeč (RYANTOVÁ 2014, s. 123–124).

⁷⁶⁹ Typicky oglejené půdy (pseudogleje) s vyšším zastoupením jílové složky, která se hůř obdělává, zato méně propouští vodu. K této otázce MÍKA 1954, s. 265 a dále. Dubravius hovořil o tučné či mastné půdě (*loci pinguior*) – DUBRAVIUS 1596, s. 42.

⁷⁷⁰ „*Aschen und Forellen haben die Berg-Wässer, Stöht, Lachsen, Meer-Perscken hält die Elb, Moldau und Ottava, Hechten und Karpffen mit andern Fischen gibt die Menge der Teichen.*“ VOGT 1712, s. 7.

⁷⁷¹ K rušení v rámci obecného vývoje krajiny SEMOTANOVÁ 2014, s. 167; na příkladu jižní Moravy SVOBODA a kol. 2016, s. 92.

⁷⁷² Výnosnost potvrzuje také sonda do ekonomiky panství Vysoký Chlumeč (RYANTOVÁ 2014, s. 126).

⁷⁷³ RYANTOVÁ 2014, s. 118.

⁷⁷⁴ ELLEDER – ŠÍROVÁ – DAVID – KAŠPÁREK – KLETETSCHKA – DRAGOUN 2020, s. 23–24.

Důvodem pro ponechání rybníků bez vody mohlo být například pravidelné zimování⁷⁷⁵ či letnění,⁷⁷⁶ spojené dočasným vypuštěním. Jen výjimečně docházelo ve sledované době k úplnému rušení rybníků, a to zejména tehdy, docházelo-li v konkrétním místě k pravidelným záplavám či sporům. Rybníky a jejich okolí bylo také nutné průběžně udržovat, aby nedocházelo k erozi břehů, nežádoucímu zarůstání mělčin a dalším negativním efektům.⁷⁷⁷ Naopak více vegetace kolem břehů bylo vítáno u třecích rybníků, kde rákosí a kořeny rostlin umožňovaly zachycení jiker a úkryt plodu. V takovém případě se užívalo kromě rákosí také vrbové či březové výsadby.⁷⁷⁸

Pokud jde o rybníky na sasko-lauenburských panstvích, velká část jich existovala pochopitelně již dávno před příchodem Sasko-Lauenburských do Čech. Zejména na panstvích Ostrov a Toužim hrálo rybníkářství důležitou roli od pozdního středověku.⁷⁷⁹ Podobně tomu bylo i na později zakoupených Tachlovicích. Ostatně část ostrovského panství se nachází v nepříliš úrodné pánevní oblasti, která byla pro toto využití poměrně vhodná. Problémem historického zkoumání rybníků je relativní nedostatek archivního materiálu, neboť – podobně jako při úpravě zahrad – řada činností spojených s jejich managementem se obešla bez vzniku písemností. K nejčastějším materiálům tak patří normativní instrukce k údržbě hrází, provádění výlovů a prodeji ryb, případně účty z výnosů. Písemnosti vznikaly také ve spojitosti s mimořádnými událostmi, k nimž lze počítat různé spory, povodně a občas také pytláčení.⁷⁸⁰ Dalším problémem je mnohdy ne zcela systémové uložení relevantního materiálu.⁷⁸¹

Vrchnostenské instrukce předepisovaly pravidelné osazování a čištění rybníků.⁷⁸² Výlov měl být prováděn vždy za dozoru předem určených úředníků pod vedením dvorního porybného (*Hoffischer*). Všechny vylovené ryby měly být zváženy, jejich váha zapsána a následně se měly ryby opět za dozoru převážet na určené místo, obvykle v blízkosti

---

⁷⁷⁵ Dočasné vypuštění rybníka, kdy se dno přes zimu nechá vymrznout, čímž dojde ke zničení nežádoucích organizmů a plevelů rybníčního dna. Zároveň bylo možné odstranit nadbytečné sedimenty, které se začaly používat jako hnojivo.

⁷⁷⁶ Též označováno jako sušení, tj. dočasné vypuštění rybníka spojené s osením jeho plochy (obvykle ovšem či ječmenem; někdy též travou a využito jako louka či pastva) přes letní období. Prováděno jednou za 3 až 5 let podle bonity půdy; ČERNÝ 1930, s. 245. K opětovnému napuštění docházelo zpravidla na podzim či na jaře, kdy je dostatek vody v tocích.

⁷⁷⁷ HALLMANN – FORNER 2004, zde s. 106 a dále.

⁷⁷⁸ Takový postup detailně popisuje např. frýdlantská instrukce z roku 1628, ovšem podobné postupy jsou zmiňovány i jinde. KALOUSEK 1906, s. 46.

⁷⁷⁹ Ke středověkému původu některých rybníků v okolí Ostrova (např. Nejda) srov. ZEMAN a kol. 2001, s. 52.

⁷⁸⁰ Alespoň taková je situace na sledovaných panstvích.

⁷⁸¹ Tento fenomén nejspíše není omezen pouze na sasko-lauenburské statky, neboť ho zmiňuje i znalec třeboňského archivu J. Čechura (ČECHURA 2020b, s. 150).

⁷⁸² Obecně k rybníkářství prizmatem vrchnostenských instrukcí ČERNÝ 1930, s. 238–247.

vrchnostenských hospodářských provozů. Další opatření týkající se managementu rybníků a jejich okolí jsou rozebrány níže spolu s možnými riziky. Obecně byl kladen důraz jednak na bezpečnost rybníků (neboť ta souvisela i s celkovým finančním úspěchem), jednak na řádný výlov a dopravení všech vylovených ryb na předem určená místa, aby nedocházelo k okrádání vrchnosti.

Nejstarší známá sasko-lauenburská instrukce, v níž jsou rybníky zmíněny, pochází z roku 1630 a týká se všech tehdejších panství Julia Jindřicha.⁷⁸³ Rybníkům a rybaření je věnováno 10 článků, v nichž byl kladen důraz na dobrý stav hrází a stavidel a na pravidelné letnění. Rybník měl zvládnout i povodně, přičemž se mělo dbát na to, aby při zvýšeném průtoku nedošlo k protržení rybníka či uplavení ryb. Při nasazování rybníků se měla důsledně dodržovat nařízení příslušných panských úředníků. Ti měli dohlížet také na výlov, po němž se měl rybník nechat přes zimu řádně promrznout a na jaře zase nadržet vodou.

Přestože nařízení pozdějších instrukcí zůstávala v principu stejná, lze se setkat i se stručnější formou, jako např. v instrukci Anny Marie Františky vydaná roku 1697 krátce po uzavření druhého manželství.⁷⁸⁴ Instrukce především naléhala na píli úředníků a dobré zaopatření ryb po celý rok.⁷⁸⁵ Podrobnější instrukce pro severočeská a středočeská panství Anny Marie Františky z roku 1705 pak obsahují 12 bodů,⁷⁸⁶ přičemž na prvním místě je připomínána nutnost udržování dobrého stavu hrází. Kromě běžně opakovaných nařízení je také připomenuto, že k vytržení se mají dávat jen ty největší ryby, kterým má být také zajištěn přísun čerstvé vody. Poslední bod se věnoval účtům, o nichž je u většiny panství uvedeno, že „*bieshero bey dieser Herrschafft sehr confus geführet worden*“.⁷⁸⁷

Podobně jako v jiných případech, ani pro rybníky neexistuje souvislá řada pramenů, která by ukazovala dynamiku a proměny rybníční sítě na sasko-lauenburských panstvích. Situace je horší na panstvích ostrovské skupiny, kde jsou dochovány hlavně instrukce, zatímco na

---

⁷⁸³ Dochovala se v pozdějším opise a je uložena spolu s mladší instrukcí z roku 1649 (SOA Plzeň, BTDK, Úřední řád a instrukce Julia Jindřicha, inv. č. 22, kart. 3, fol. 7r–8r).

⁷⁸⁴ S ohledem na stručnost se lze domnívat, že právě snaha vymezit se proti manželovi hrála při vydání instrukce důležitější roli než vlastní pokyny.

⁷⁸⁵ NA Praha, NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 283, Instrukce Anny Marie Františky (1697), f. 34v.

⁷⁸⁶ Instrukce pro tzv. *mütterliche Herrschafften* vycházely současně pro každé panství zvlášť a prakticky v téměř stejném znění. Část instrukce týkající se rybníků byla krácena v případě panství Ploskovice ze standardních 12 na tři body: první se týkal opravy hrází, druhý znovuzprovoznění pustých rybníků a třetí zimování. Srov. NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 283, Instrukce Anny Marie Františky pro panství Ploskovice (1705), f. 38v–39r.

⁷⁸⁷ NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 283, Instrukce Anny Marie Františky pro panství Zákupy (1705), f. 34v–37r; v instrukci pro panství Buštěhrad je formulace mírně upravena: „*bieshero nicht allerdingis richtig geführet worden*“ (Tamtéž, *Buschtiehrader Würtschafftis Instruction*, f. 44r).

zákupské části (tj. severočeská a středočeská panství) jsou alespoň dílčí materiály k údržbě rybníků. Cenný vhled do managementu nabízí popis provedených a na provedení čekajících prací na panství Zvoleněves, kde jsou relativně podrobně vypsány jednotlivé položky vynaložené na provoz rybníků.⁷⁸⁸

Jako nejvyšší položka zde figuroval nákup násady do kaprových rybníků. Ovšem to je spíše neobvyklé, neboť na řadě jiných panství existoval úplný systém rybničního hospodářství, v rámci něhož se pěstovala i násada, kterou pak nebylo nutné kupovat. Je tedy otázkou, kde byly malé rybky sháněny – jednou z možností je i nákup z jiného sasko-lauenburského panství. To se občas dělo i jinde, například na panství Podbořany, kam se násada dovážela z Ostrova, Toužimi a Údrče, kde jí býval vždy dostatek.⁷⁸⁹ Další již značně menší náklady byly ve Zvoleněvsi spojeny s výlovem rybníků, kdy se příslušným pověřeným osobám (zejména porybnému a hráznému) dávala k pravidelnému platu ještě zvláštní peněžitá odměna, která měla přispět ke zdárnému průběhu výlovu a předejít krádežím ryb. Asi 10 % výdajů představovaly odměny různým řemeslníkům, kteří se starali o údržbu náhonů a hrází.⁷⁹⁰ Drobné položky byly vydány také za potřebný materiál, zejména dřevo a železo na opravu stavidla, provazy na sítě a další.⁷⁹¹

Nejvýznamnější **rybniční soustavy** se nacházely v rovinatých a málo členitých polohách. Jednalo o podhorské oblasti mezi Krušnými horami a Ohří (např. Borecké rybníky, příloha 34) a relativně výše položenou plošinu v okolí Toužimi. Na dalších panstvích bylo rybníků značně méně. Výjimkou bylo panství Kácov, kde i přes terén členěný údolími potoků bylo větší množství rybníků. Hodně rybníků se nacházelo na Tachlovicku, což bylo dáno především velkou plochou tohoto panství. Nicméně i zde existovalo několik pozoruhodných soustav s dlouhou historií. Na ostatních panstvích bylo rybníků relativně méně, avšak v době Julia Františka docházelo k jejich cílenému budování či obnově.

Na panství Tachlovice stojí za pozornost **soustava rybníků u Hostivice**.⁷⁹² Předpokládá se, že jejich historie sahá do středověku, nejpozději však vznikly na přelomu 15. a 16. století, kdy

---

⁷⁸⁸ SOA Praha, VS Zvoleněves, kniha 190 (nefoliováno).

⁷⁸⁹ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 267.

⁷⁹⁰ „*Teichgröber 5 fl., Meuerern 2 fl., Zimmerleüthen 3 fl., Steinbrechern 45 kr., Bündern von Fieschnätzen 1 fl. 15 kr., Schmieden 1 fl 30 kr.*“ SOA Praha, VS Zvoleněves, kniha 190 (nefoliováno).

⁷⁹¹ Celkové náklady na roční provoz a údržbu rybníků se měly vyšplhat na 131 zl., zatímco příjem z těchto rybníků činil 597 zl.

⁷⁹² Počet rybníků se v čase měnil. Dodnes je nad Hostivicí pět rybníků na Litovickém potoce. Ne všechny rybníky této soustavy náležely k panství Tachlovice, což komplikovalo koordinaci některých prací.

se objevují také v písemných pramenech.⁷⁹³ Jejich význam spočíval mimo jiné v tom, že odsud vedl vodovod na Pražský hrad. Ten měl být udržován v provozu i ve sledovaném období, což majitele panství zavazovalo k regulaci potřebné výšky hladiny v rybnících, aby vodovodní systém nezůstal bez vody, a čištění potrubí, aby se nezanášelo bahnem.⁷⁹⁴ Tato záležitost byla právně ošetřena a vyžadovala také spolupráci se sousedním panstvím břevnovských benediktinů, k němuž náležely některé z rybníků této soustavy.⁷⁹⁵

Přestože podoba soustavy hostivických rybníků se v minulosti proměňovala vlivem činnosti majitelů panství (Ždárští ze Žďáru zde kolem roku 1662 vybudovali nové nádrže, Karel Jáchym Breda upravoval po roce 1700 výšku některých hrází apod.), je potřeba upozornit, že se tak rozhodně nedělo s přispěním Filipa Viléma Falcko-Neuburského (zemřel 1693), jak lze potkat v literatuře.⁷⁹⁶ V době nákupu panství Tachlovice Annou Marií Františkou (1732) byl totiž její první muž už několik desetiletí po smrti. Zajímavé je, že podobně jako ovoce ze středočeských statků, se i ryby z panství Tachlovice prodávaly pražským obchodníkům.⁷⁹⁷

Důmyslný systém propojených nádrží, který umožňoval částečnou distribuci vody v prostoru a čase, existoval na panství **Údrč** (příloha 35). Oblast byla položená relativně vysoko, což ji činilo závislou na srážkách. To vedlo ke snaze zadržet vodu a hospodařit s ní pokud možno šetrně. Vznikly zde krátké náhony (propusti) mezi jednotlivými rybníky, které měly často více než jednu výpust' (např. rybník Malý Polom),⁷⁹⁸ takže bylo možné vodu odklánět z jednoho povodí do druhého (tj. do potoků Jesíneckého a Ratibořského, což jsou oba přítoky Střely).⁷⁹⁹ Zejména v suchých letních měsících tak mohl být zajištěn provoz mlýnů, ale také se mohlo mírnit lokální rozvodnění toků. Z hlediska nedostatku vody v korytě v letních měsících byla problematická oblast poblíž Kozlova (mezi panstvími Toužim a Údrč), kde letní sucha vedla k vysychání potoků, úhynu ryb a nemožnosti provozovat mlýny.⁸⁰⁰

Také na nedalekém **Toužimsku** se nacházelo pár menších soustav. Několik větších rybníků leželo přímo na říčce Střele, a to nad i pod městem Toužim. Soustava pěti menších kaprových

---

⁷⁹³ KUČERA – VOJTOVÁ – VOJTA 2006, s. 8; KLEMPERA 2006, s. 181.

⁷⁹⁴ Podobné povinnosti majitelů nebyly ojedinělé. Např. Valdštejnové byli po nabytí panství Křivoklát povinni dodávat dřevo z tamních lesů pro potřeby panovníkových pobytů v Praze (HRBEK a kol. 2021, s. 277).

⁷⁹⁵ SOA Praha, VS Tachlovice – Jeneč, Bahno z rybníků (1727), inv. č. 13, kart. 2.

⁷⁹⁶ „O něm [tj. Filipu Vilémovi – pozn. MV] je psáno, že za svého života se na panství tachlovickém, ale i jinde, věnoval stavbě a úpravě rybníků, mlýnů aj.“ (KLEMPERA 2006, s. 182). Sám Klempera tento údaj nijak nezpochyboval a není ani jasné, o jaké zdroje se opíral.

⁷⁹⁷ SOA Praha, VS Tachlovice – Jeneč, *Teucht- und Füsich Register* (1730), inv. č. 9, kart. 2.

⁷⁹⁸ Problémem zůstává nejasná datace těchto úprav.

⁷⁹⁹ VOKURKA 2020c, s. 32.

⁸⁰⁰ Nejspíše se jednalo o jeden z levobřežních přítoků Střely, který na základě textu nelze jednoznačně identifikovat (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 120).

(násadních) rybníků a jednoho výtažního se nacházela od Toužimi na východ směrem k Radyni a připojovala se do vod Střely v rybníku Šinka (dnes jižní předměstí Toužimi).⁸⁰¹ Dalších pět výtažních rybníků bylo vybudováno v oboře jihozápadně od Toužimi a do Střely se tato voda vlévala těsně pod Šinkou.⁸⁰² Většina těchto zmíněných rybníků zůstala zachována dodnes, vyjma rybníku pod zámkem.

Podobně jako v okolí Údrče, byly také na panství Děpoltovice využity rovnější, zároveň však málo úrodné plochy ke vzdělání rybníků. Jejich počet zde nakonec přesáhl čtyři desítky, přičemž největší nádrže se nacházely v okolí vsi Děpoltovice. Do určité míry je překvapivé velké množství rybníků na panství Kácov, kde se jednalo o menší nádrže, často umístěné v lese. Některé z nich zadržovaly vodu pro pohon mlýnů a pil. Nejednalo se však o rybníční soustavy, neboť rybníky se nacházely především na poměrně krátkých přítocích Sázavy s malou plochou povodí.

Důsledky třicetileté války a následné agrární deprese se nemohly neprojevit také na sasko-lauenburských panstvích. Zřetelné je to na pramenech k panství Buštěhrad, kde bylo na přelomu let 1673 a 1674 jen sedm funkčních rybníků, zatímco dalších čtrnáct jich bylo pustých.⁸⁰³ Malý počet rybníků lze v těchto letech pozorovat i jinde, např. na panství Zákupy jich tou dobou bylo v provozu 15, zatímco v roce 1691 jich bylo již 26.⁸⁰⁴ Bohužel však nelze přesně určit, zda šlo o rybníky nově založené, nebo jen o obnovu rybníků již dříve existujících. Většina z nově evidovaných rybníků se nacházela na cvikovské části panství. Byť se nejednalo o rybníkářsky významnou oblast, je zde patrná snaha o využití vodního zdroje a zbudování alespoň menších, spíše pstruhových nádrží.

Právě v první polovině sedmdesátých let 17. století kulminují jevy spojené s poválečnou agrární depresí. Naopak vlnu zakládání nových (nebo obnovování starých?) rybníků lze sledovat kolem roku 1675, kdy se Julius František snažil o hospodářské oživení svého dominia. Hned tři nové rybníky měly vzniknout na panství Ploskovic, a to ve spojitosti

---

⁸⁰¹ Z kaprových Radinger Teich (10 kop násady), Neue Teich (30 kop), Große Kaltenbrunner (30 kop), Steinbachische Obere Kaltenbrunner (10 kop) a Steinbachische Untere Kaltenbrunner (6 kop); jako výtažní byl označen Untere Primas (32 kop); SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 119. Je možné, že do soustavy mohly patřit jeden až dva další rybníky, které však na základě urbáře a dalších pramenů nejsou identifikovatelné s konkrétním místem, případně mohly v daném roce (1695) zůstat nenadržené.

⁸⁰² Jedná se o rybníky Felix Teich (32 kop násady), Raths Teich (12 kop), KneiBl Teich (16 kop), Mültzer Teich (55 kop) a minimálně ještě jeden další, jménem neidentifikovaný rybník (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 119).

⁸⁰³ „14 ode, 6 besezte nach 92 Schock Einsatz.“ NA Praha, ATS – společné, Popis panství Buštěhrad (1674), inv. č. 2, kart. 2. Oněch šest rybníků nejspíše není přesným údajem, neboť v Buštěhradě byly dva rybníky (prostřední a horní) započítány jako jeden.

⁸⁰⁴ NA Praha, ATS – Zákupy, kart. 3, Výtahy z urbářů.

s výstavbou nového mlýna. Zatímco dva rybníky měly stát nad mlýnem a zadržovat vodu, třetí rybník měl být dole a vyrovnávat dynamiku vody vypouštěné z mlýna, než vteče do běžného řečiště.⁸⁰⁵ Další příklady lze nalézt na panství Zvoleněves, kde se roku 1674 počítalo s vytvořením dvou nových rybníků a obnovením jednoho starého.⁸⁰⁶ Podobně v oboře u Zákup měly být vybudovány dva nové rybníky.⁸⁰⁷

Zdá se, že od konce 17. století probíhalo změn výrazně méně, což je pravděpodobně příčinou úbytku některých písemných pramenů, v nichž následně převládají především účty z výlovů a prodeje ryb; naopak se na nějaký čas vytrácejí doklady o managementu a terénních úpravách. Kromě zmíněných rybníků (zpravidla kaprových), které byly osazovány uměle, obvykle malými rybami ze sádek, existovaly malé rybníky a další nádrže, které z různých důvodů, byť třeba dočasně, osazovány nebyly. Příkladem může být *Juliusgraben* (tedy vodní příkop kolem zámku *Juliusburg*), kde se od osazování z blíže neurčeného důvodu upustilo na počátku bádenské éry.⁸⁰⁸ Příčinou neosazení rybníka mohla být problematická právní či vodohospodářská situace, špatná dostupnost nádrže či nízký ekonomický užitek. Naopak některé rybníky se „osazovaly samy“, takže nebylo potřeba tam ryby dodávat.⁸⁰⁹ Týkalo se to především menších pstruhových rybníčků ve vyšších polohách, které byly pro ryby atraktivní, neboť zde oproti korytu byla větší hloubka a minimální proud, takže si ryby mohly odpočinout.

Potoky a řeky

Kromě vod stojatých, tedy rybníků, se na panstvích nacházela řada toků. Za hlavní řeky Čech považoval Mauritius Vogt Labe, Vltavu, Sázavu, Lužnici, Otavu, Berounku a Ohří.⁸¹⁰ Tři z těchto řek (Labe, Sázava a Ohře) protékaly také sledovaným dominiem; k těm je potřeba jako větší řeku připočítat ještě Ploučnici, zatímco ostatní toky byly menšího charakteru. Jako malé řeky lze jmenovat Bystřici (panství Ostrov), Střelu (Toužim a Údrč) a Blšanku

---

⁸⁰⁵ „Zu Sobenitz die 2 Teiche über der neuen Mühl mit Einlegung neuer Röhrn zu richten lassen. Item am neues Rohr über dieser Mühl ein Fluthgraben setzen darvon rinnen ins nidere Mühlteichl daß das Wasser hin lauffen solle mach[en] und leg[en] lassen.“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Specification A. 1674*, f. 49v–50r).

⁸⁰⁶ NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Specification A. 1674*, f. 52r–52v.

⁸⁰⁷ NA Praha, ATS – společné, kart. 282, *Specification A. 1674*, f. 59r.

⁸⁰⁸ „Der Juliusgraben wird wegen gnädigster Herrschafft nicht besezt.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 59). Vodní příkopy u tvrzí se tradičně osazovaly rybami již ve středověku (LAMPEN 2002, s. 386).

⁸⁰⁹ „Dann fünden sich 3 Teichl in Holtzbach, welche sich selbst mit Forrellen besezen thuen.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 59).

⁸¹⁰ VOGT 1712, s. 7.

(Podbořany). Ostatní vodoteče měly spíše charakter potoků, přičemž mezi ty větší v rámci kategorie lze řadit Rolavu (Děpoltovice), Svitávku a Dobranovský potok (Zákupy).

Vrchnost a její úředníci museli vodním tokům věnovat svou pozornost, a to jak kvůli regulaci rybolovu, tak pro ochranu před nežádoucími účinky velké vody. Zejména na horních částech toků býval problém s kolísavým průtokem. Větší množství vody mohlo mimo jiné způsobit erozi břehů a přinášet sedimenty a splaveniny na níže položená místa.⁸¹¹ V létě zase mohlo docházet i k vyschnutí koryta, což byl problém jak pro vodu poháněné mechanismy, tak pro ryby a další život ve vodě. Při tání sněhu či vydatných deštích docházelo k povodním, které mohly ohrozit majetek (a někdy i zdraví a životy) obyvatel, a opět znemožňovaly provoz mlýnů, pil apod. Oba tyto jevy se na sasko-lauenburských panstvích vyskytovaly, neboť, jak již bylo zmíněno, některá panství se nacházela relativně vysoko a o bystřiny zde nebylo nouze. Naopak větší toky (řeky) se vyznačovaly spíše nižší dynamikou výšky hladiny. Na rozdíl od potoků umožňovaly také lodní dopravu a vedly přes ně důležité mosty a přívozy.

Již ve dvacátých letech 17. století získal Julius Jindřich koupí Ostrova přístup k řece **Ohři**, která patřila k těm větším, které protékaly studovaným dominiem. Ohře tvořila část hranice panství Ostrov a Hauenštejn. Důležitým místem na řece byl most v Radošově, kterým se vstupovalo na ostrovské panství.⁸¹² Julius Jindřich zde vítal vzácné návštěvy přicházející na jeho panství, a i později se dbalo na to, by byl most udržován v dobrém stavu.⁸¹³ Poddaní z Radošova a Vojkovic směli za poplatek v Ohři rybařit. Nejvýznamnějším přítokem Ohře na ostrovském panství byla říčka Bystřice, která rovněž protékala ostrovskou zahradou a dobově byla považována spíše na velký potok.⁸¹⁴ Jejím vydatným přítokem kousek před Ostrovem je Jáchymovský potok.

Z řeky Ohře bylo možné doplout na lodi proti proudu Bystřice až do zámecké zahrady. V takovém případě bylo za potřebí loď táhnout (lidmi či zvířaty) či ji jinak přepravit proti proudu. Sasko-lauenburští vévodové využívali lodní dopravu poměrně běžně. Například do Drážďan a Lauenburku byla vodní cesta jednou z nejpohodlnějších. Také Sibylla Augusta využila plavbu po Rýně při poutích z Bádenska do Einsiedeln. Na druhé straně je však

---

⁸¹¹ K roli sedimentů PARRINELLO – KONDOLF 2021.

⁸¹² Most zde stával nejpozději od první poloviny 16. století: „*Radisfurt ist ein Dorf der Herren Schlicken, allda ist ein höltzerne bedeckte und fast herzliche Brück über die Eger geschlossen.*“ BRUSCHIUS 1683, s. 30.

⁸¹³ Podrobnější zmínka se dochovala o opravě mostu dvěma tesařskými mistry z Ostrova v srpnu 1731 (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Smlouvy a dohody, kart. 7, číslo 28, 22. srpna 1731).

⁸¹⁴ Srov. popis Ohře a jejích přítoků od Caspara Bruschia (1518–1557), který Bystřici (*Westeritz*) charakterizoval jako „...*ein grosser Bach, kommt von Lichtenstadt auf Schlackenwerd.*“ BRUSCHIUS 1683, s. 21. Bádenští úředníci považovali Bystřici za *Fischbach* (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 59).

potřeba připomenout, že i přes řadu návrhů zůstávaly možnosti lodní dopravy zejména pro zboží po celý raný novověk dosti omezené.⁸¹⁵ Lodě však nesloužily pouze k přepravě, ale také k reprezentaci a zábavě; byly součástí výbavy zahrad, využívaly se při dvorských festivitech a podcenit nelze ani význam imitace Benátek a jejich pomyslné přenesení na sever od Alp.⁸¹⁶

K největší české řece přiléhala panství Svádov a Lovosice. **Labe** – podobně jako jiné řeky – bylo rybářským revírem. Oproti ostatním řekám však vynikalo jako dopravní tepna nabízející spojení s německými teritorii včetně Lauenburska. Právě přístup k dopravě po Labi mohl být jedním z důvodů, proč Julius František roku 1676 Svádov koupil. Oproti tomu zisk Lovosic Ludvíkem Jiřím Bádenským byl v podstatě náhodou, neboť se jednalo o dědictví po jiné rodové větvi, navíc markrabě neměl potřebu využívat toto dopravní spojení na sever. Přesto zde roku 1743 bylo postaveno nové přístaviště, na něž markrabě věnoval dřevo zdarma.⁸¹⁷ Pokud jde o Svádov, profitovala vrchnost z polohy blízko řeky. Popis panství zaznamenal cenné výhledy přímo ze zámku na královské město Ústí nad Labem i přilehlé vinice.⁸¹⁸ Také zámecká zahrada těsně přiléhala k řece, kterou bylo možné překonat nedalekým přívozem. Zmínit je nutné také druhou z největších českých řek – **Vltavu** – k níž přiléhalo panství Zvoleněves. Avšak jiné než hospodářské využití (tj. rybolov) zde není zaznamenáno. V místech těsně u řeky se nacházely dva dvory (Dolany a Lobeč), zatímco rezidence (Zvoleněves a částečně také Míkovice) byly umístěny v údolích potoků.

Panství Zákupy přiléhalo ze severu k **Ploučnici**, která tak tvořila jeho jižní hranici. Řeka přitékala od východu a s územím zákupského panství se potkala za vsí Boreček, kde Zákupy sousedily s panstvím Mimoň. Kolem lesa *Heyderevier* (těž *Anna-Heyde*), v němž se nacházela poustevna sv. Eustacha a Jiljí, vytvářela Ploučnice velký oblouk k jihu, načež se stočila k severozápadu k Brenně, Vlčímu Dolu a Vítkovu. Zákupské panství definitivně opustila jižně od Dobranova, načež tekla dále na západ k České Lípě. Tento úsek řeky zůstal dodnes meandrovitý, téměř bez vodohospodářských úprav. Až na výjimky (most v Brenně) nebyl k řece přístup, neboť ta byla obklopena podmáčenými loukami. Podruhé vtékala Ploučnice na sasko-lauenburská panství nedaleko Horní Police, kterýmžto panstvím tok procházel a za Žandovem pokračoval dále. Zde již byl tok přímější, zaříznutý do údolí a řada staveb (včetně polického zámku) se nacházela v těsné blízkosti řeky.

---

⁸¹⁵ HÁJEK 1988.

⁸¹⁶ Srov. KNOLL 2008, s. 79–80.

⁸¹⁷ SOkA Litoměřice, Archiv města Lovosice, *Gedenkbuch von Lobositz*, inv. č. 60, s. 40.

⁸¹⁸ SOA Litoměřice, VS Ploskovice, Urbář Svádov (1676), inv. č. 378, kart. 87.

Podobně jako v Radošově na Ohři byl přes Ploučnici most u obce Brenná, po němž se vstupovalo na panství. Vzhledem k významu této cesty nepřekvapí opět apel na udržování mostu v dobrém stavu. Poblíž byl také jeden z mlýnů. Vrchnosti plynul z řeky užitek především tím, že pronajímala rybářské právo.⁸¹⁹ Kamenný most pak vzniknul v Horní Polici mezi zámkem a poutním areálem. Právě v Polici vznikla asi nejpůsobivější kompozice využívající protékající řeky, kde řeka oddělovala zámek na pravém a poutní kostel na levém břehu. I díky řece byl mezi oběma částmi dostatek volného prostoru, čímž byl umocněn celkový vizuální dojem. Ploučnice byla spojená i se zdejším poutním místem, neboť právě z jejích vod byla vytažena milostná soška. Proto byla Ploučnice oslavována v poutních tiscích, z nichž jeden ji dokonce vyzdvihoval nad slavné evropské veletoky a Polici přirovnával k přístavu (*Port guter Hoffnung*).⁸²⁰

K větším tokům patřila řeka **Sázava** protékající panstvím Kácov. Na panství řeka vstoupila hned za Zručí u obce Chabeřice, kde byl jeden z mlýnů a také černý hraniční patník,⁸²¹ a odtékala za místem zvaným Kozinec na panství Český Šternberk.⁸²² Kousek na jih od Kácova, u Střechovského (Posadovského) mlýna, býval říční ostrov, na němž rostl topol.⁸²³ Podél řeky stálo několik rybářských domků, avšak nejvýznamnější stavbou související s řekou byl již zmíněný zastřešený most se sochami světců včetně Panny Marie Polické (srov. oddíl *Ostatky svatých a podporované kulty*). Kulisu říční krajiny v okolí mostu dotvářel kácovský zámek, resp. platí to i obráceně – řeka byla zároveň kulisou zdejší rezidence.

Pravidelnou údržbu vyžadovaly jezy. Roku 1732 jsou zmíněny tři, které zadržovaly vodu pro mlýny a papírnu. Starost o jezy měli příslušní vrchnostenští úředníci, přestože mlýny jinak

---

⁸¹⁹ NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 283, *Reichstädter Württschaffts Instruction* (1705), bod 114, f. 37v.

⁸²⁰ „Po, Rhein, Elbstrohm, Moldau Flüsse / halte tein mit eurem Lauff / daß ich meiner Freud genieße / starck zu rauchen höret auf: Ich die Poltzend mir erwehle / die erquicket meine Seele / drauf zu schiffen ich beginn / eile zu Maria hin.“ Anonym: *Lobgesang voller Vertrauen zu Unser Lieben Frauen Mariae zu Politz*. S. l., s. d. (uloženo v SOKA Česká Lípa, Arciděkanský úřad Horní Police, kart. 18 – zde i další tisky oslavující Pannu Marii Polickou).

⁸²¹ „Der nacher Katzow gehörige Flueß Zaßowa nimbt dem Anfang ohnweith Szrutsch bey einen Schwartz Reinsteiner...“ (NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popisy panství, inv. č. 2, kart. 2).

⁸²² „...und erhaltet das Ende unter Katzow unter Kozinetz in Proden auf beiden Seithen Reinsteiner, alwo wider das Sternberger Wasser anfanget...“ Tamtéž. Podle tohoto popisu nesahá panství Kácov podél Sázavy tak daleko na západ, jako je vyznačeno v mapě. Tato nesrovnalost vyplývá z dnešních hranic katastrů, které ne vždy odpovídají dobové realitě. V tomto případě do katastru Tichonice (obec kácovského panství) spadly i osady dříve šternberské.

⁸²³ „...unter die Strzechower Mahlmühl zu einen auf der Insel stehenden Papelbaum...“ (NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popisy panství, inv. č. 2, kart. 2).

bývaly v nájmu.⁸²⁴ Jedná se o důležitý aspekt dobové vodohospodářské správy, kdy užívání jednotlivých provozů mohlo být sice pronajato poddaným, avšak vrchnost si ponechávala nejdůležitější záležitosti týkající se regulace a využívání vody ve svých rukou. Garantovala tak určitou „spravedlnost“ mezi mnohdy protichůdnými zájmy rybářů, vorařů, mlynářů a dalších lidí, jejichž živnost závisela na řece.

Jak plyne z výše uvedeného, ke stavbám spojeným s řekami patří také mosty, důležité pro jejich překonání. Mosty tak sloužily k pokoření přírodních bariér a umožňovaly ekonomický i veškerý další provoz.⁸²⁵ Zároveň představovaly vhodný prvek politické reprezentace – zejména v případě, že stály na hranici panství. Mimo to se na mostech často vybíralo clo. Některé mosty (zejména ty v rezidenčních sídlech – Zákupy, Horní Police, Kácov) mohly být osazeny sochami světců, opět často s úkolem reprezentovat zbožnost majitele panství a připomínat vybrané události (smrt Jana Nepomuckého, nalezení sošky Panny Marie v Polici apod.).

Mnohem hustší síť než řeky vytvářely různé potoky, z nichž většina byla pro vrchnost důležitá jako zdroj užitku z rybolovu (a tudíž i financí), případně jako zdroj vody a energie pro (proto)industriální provozy. Vrchnost zde sama mohla provozovat rybolov, případně mohla některé úseky k lovu pronajmout. Právě díky evidenci těchto příjmů existují také popisy některých toků, případně jejich dílčích úseků. Prameny pak evidovaly především existenci různých jezů, mlýnů, pil či rybníků na toku a také informaci o rybách, které zde lze chytat.

U potoků bylo stěžejní, zda tam žijí pstruzi a raci či nikoliv. Některé potoky v lesích byly důležité pro dopravu dříví, která se prováděla především v jarním období při vyšších průtocích. Pstruzi a další ryby se hojně vyskytovali v horských bystřinách na panstvích Ostrov, Děpoltovice, Hauenštejn a Zákupy (především ve cvikovské části). Méně jich bylo na panství Kácov, kde pstruzi žili na horních úsecích některých potoků, ale níže, kolem ústí potoků do Sázavy zmiňování nejsou.⁸²⁶ Raci tehdy žili v tocích poměrně hojně, a to prakticky na všech sledovaných panstvích.

---

⁸²⁴ „In dem zur Herrschafft Katzow gehorigen Fluß Sazowa befinden sich Wasserwehre als Iten zwischen der Katzoower und Papiermühl, 2ten bey der Strzechower und 3ten bey der Chaberzitzer Mahlmühl. Alle 3 in gutten Baustand befünd., so die Obrigkeit selbsten in Bau unterhaltet.“ (NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popis panství, inv. č. 2, kart. 2).

⁸²⁵ WARNKE 1992, s. 19.

⁸²⁶ NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popis panství, inv. č. 2, kart. 2.

Velmi málo potoků bylo na panstvích Toužim a Údrč. Za jediný *Fischbach* na celém toužimském panství byla považována říčka Střela (v ostatních malých tocích se zřejmě nevyskytovaly ryby v takové míře, aby to úředníkům panství stálo za záznam), která ovšem na svém horním toku blízko pramene (před Toužimí, v okolí obce Kosmová) v letních měsících vysychala.⁸²⁷ Zajímavá je zmínka o místy hlubokém korytu, které na území sousedního panství Údrč přešlo v působivě zaříznuté údolí s řadou mlýnů. Při popisu okolí Údrče (který zřejmě sestavili ti samí úředníci jako popis Toužimi) již byla Střela označena za *große Bach* a jsou zmíněny i některé její přítoky, přičemž kromě výskytu ryb se řešil i průběh hranice majetků, které byly často vytyčeny korytem toku.⁸²⁸ K vysychavým tokům patřil ještě Vitický potok na panství Děpoltovice, čehož si popis panství opět všímá především v souvislosti s provozem mlýna.⁸²⁹

Opačné problémy řešili na panství Děpoltovice s Rolavou, která se často rozvodňovala, čímž působila škody.⁸³⁰ Asi i z důvodu prevence byly podél toku jezy a tůňe, které jsou zmíněny v písemném pramenení. Potíže byly spojené i s Chodovským potokem, kde kvůli vysoké koncentraci iontů železa docházelo k otravám ryb.⁸³¹ Pozoruhodné je jeho uvedení v popisu panství, přestože se potok nacházel *in frembden Grund und Boden* – zřejmě vrchnost disponovala právem k užívání toku. Problém s mineralizací existoval také na panství Měděnec, kde se toky potýkaly s relativním nedostatkem vody (problém nízké hladiny a vysokého podélného sklonu – srov. přílohu 36), takže tu ani ryby a raci žít nemohly.⁸³²

Kromě přirozených toků (řeky a potoky) existovaly také umělé kanály a koryta. Nejčastěji šlo o náhony mlýnů, pil a hamrů, které byly poháněny energií z vody. Pro takové využití bylo nutné zregulovat část toku, aby bylo možné dále řídit množství vody přiváděné k příslušnému zařízení. Náhony byly budovány s minimálním sklonem; zpravidla byly hloubeny do země

---

⁸²⁷ „Bey diesem Ambt ist nur ein einiger Fischbach, welcher aus denen darob liegenden Teichen, wann solche überfallen, herkommet, [...] in etlichen Orth, wohe das Waßer ingerißen, hat es tiefe Ufer [...], es trocknet aber über Sommer, wann es selten regnet, solcher sehr aus, und zwar dergestalt, dass manichmahl zu solcher Zeit denn gantzen Sommer über, uf sämbt. Mühlen nicht 1 Strich abgemahlen werden kan... (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 121–122).

⁸²⁸ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 175.

⁸²⁹ „Wann harte Winter und allenthalben dörre Sommer, so trocknet dieser Bach sehr aus, also dass nit auf einen Mühlgang Waßer stehet.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 305).

⁸³⁰ „Der Rohlawbach ist ein Waßer.. so sich ergiebet, und viel Schaaden thuet [...] hat theils Orthen tiefe Ufer, Wehren und Tümpel.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 305).

⁸³¹ „...wird von darinn wachßenten Eisenstein verderbt“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 305).

⁸³² „Forrellen- und andere Fischbäche seind keine, maßen es keine recht fließente, besondern nur Stollenwäßer giebet, die aber wegen der Vitriolwerckh zu mineralisch, das also weder Fisch noch Krebs darinnen stehen.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 373).

(známé jsou i případy zasekání do pískovcové skály) a mohly mít opevněné břehy. Snahou bylo udržet vodu relativně vysoko, aby mohla dopadnout na technické zařízení (lopatkové kolo) z větší výšky. Vedle koryta pro přívod vody musel být řeše také odvod zpět do přirozeného toku. Na zákupském panství došlo v první třetině 18. století k významnému rozšíření soustavy mlýnů, takže byla zregulována i část toků.⁸³³

Kromě otevřených náhonů existovaly také různé uzavřené profily, kudy mohla voda protékat. Ve městech a zámeckých zahradách byly provozovány vodovody, kde se zpravidla pomocí vodárenské věže udržoval potřebný tlak. Taková zařízení fungovala v Ostrově i Zákupech; v Toužimi je znám alespoň městský vodovod. Svěbytný typ představovaly odtokové štol v dolech, které zabráňovaly jejich zatopení. Voda ze štol měla často specifické chemické složení, které mohlo způsobovat problémy (např. úhyn ryb), podobně jako tomu bylo u některých potoků.

Nebezpečí spojené s vodou

Přestože voda byla v první řadě důležitým zdrojem příjmu, obživy či zábavy, mohla přinášet také nebezpečí. Kromě povodní a záplav docházelo k průtržím mračen, které, i když nezpůsobily vylití toků, mohly napáchat škody v podobě eroze zemědělské půdy či vymletí cest. V ojedinělých případech se někdo mohl utopit, což však není předmětem zájmu této práce. Problémy způsoboval led, protože když se zasekly kry pod mostem či na jezu, mohlo dojít k poškození infrastruktury a vyběžení toku. Na takové nešťastné události pak zpravidla musela reagovat vrchnostenská správa a zařídit nápravu poškozených věcí.

Problémy se záplavami jsou doloženy na panství Podbořany a jeho okolí. V popisu panství z roku 1690 lze nalézt doporučení k osazení pustého rybníka u obce Očihovec.⁸³⁴ Nicméně v při pozdější revizi bylo (i s ohledem na menší množství mladých ryb k nasazení) konstatováno, že rybník není nutné osazovat, a to právě kvůli jeho častým záplavám.⁸³⁵

---

⁸³³ Zejména k povodí Svitávky srov. KOLKA – SVITÁK – BOLOM-KOTARI 2022, s. 114–120.

⁸³⁴ „Zu Klein Ottschechau bey der Zieglhütten, solle der alte Teüch angerichtet, und besetzt werden mit 12 Schock.“ (SOA Plzeň, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 267).

⁸³⁵ „...so kann auch der alte Teuch zue Klein Ottschehau nicht angerichtet werden, weilen er öffters überschwembt zu werden, und auszulaufen pflaget...“ (SOA Plzeň, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 267).

Zároveň by rybník ohrožoval nově vznikající příjezdovou cestu k hospodářskému dvoru, jež měla z pohledu úředníků větší prioritu než problematický rybník.⁸³⁶

Jen kousek severně od obce Očihovec se roku 1731 protrhnul rybník v Blšanech na černínském panství Milčeves.⁸³⁷ Ve čtyřicátých letech se černínská vrchnost rozhodla opravit původní hráz a původní rybník obnovit ve zvětšené podobě oproti původnímu řešení. Kvůli tomuto záměru ovšem muselo být upraveno koryto Blšanky (v pramenech jako *Großottschehauer Bach*), což mělo vést k lepší regulaci přitékající vody a zabránit dalším povodním.⁸³⁸ Bádensští úředníci z podbořanského panství s tímto záměrem původně nesouhlasili, nakonec však došlo k dohodě a obnovení Blšanského rybníka. Případ je zajímavý také důrazem na snahu předcházet možným budoucím škodám⁸³⁹ zapříčiněnými povodněmi a argumentací ušlým ziskem v případě neobnovení rybníka a neupravení problematického koryta potoku. Neblahým efektem nové úpravy hráze pak byla vyšší hladina spodní vody, která způsobovala nežádoucí podmáčení polí podbořanských (bádenských) poddaných.

Oba tyto případy z panství Podbořany ukazují dynamiku vodních toků a přírodních procesů. Člověk se sice mohl snažit o podmanění či ovládnutí živlu, nemohl však nikdy zcela anulovat vliv přírodních podmínek – zde především půdního podloží, sklonitosti reliéfu a množství srážek. V důsledku toho bylo nutné se vypořádávat s následky nežádoucích efektů – odklizení sedimentů, oprava poničených budov i infrastruktury apod.⁸⁴⁰ V některých případech bylo dokonce nutné výrazně přehodnotit stávající využití pozemků, jak tomu bylo i u problematického rybníka u Očihovce nebo na zmíněných podmáčených pozemcích. Důležité slovo měli v těchto otázkách vrchnost a její úředníci, neboť vrchnost byla chápána jako určitý garant spravedlnosti, zároveň jakožto majitel pozemků mohla rozhodovat o jejich využití.

---

⁸³⁶ „...daß darin erwachsene Straß zu selbigen Mayerhof höchst nöthig ist.“ (SOA Plzeň, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 267).

⁸³⁷ K této pozoruhodné události došlo pravděpodobně i vlivem půdního sesuvu. Za konzultaci děkuji RNDr. Filipu Hartvichovi, Ph.D. z Ústavu struktury a mechaniky hornin AV ČR.

⁸³⁸ „...*Großottschehauer Bach*, welcher durch Ansetzung des Lander immermehr und mehr verengert wird, seinen natürlichen Lauff nicht mehr haben kan – sondern zu Winter- und Sommerszeit ausstämmen – auf diesseithigen Grung austretten – einfolgsamb die daran stoßende sowohl herrschaffliche als unterthänige Felder überschwemmen muß.“ SOA Plzeň, BTDK, Zátopa způsobená protržením rybníka v Blšanech na panství Milčeves [sic! – správně má být Milčeves, pozn. MV], inv. č. 131, kart. 28.

⁸³⁹ Doslova se hovoří o „*Abwendung künfftüger Schadens*“.

⁸⁴⁰ Srov. PARRINELLO – KONDOLF 2021, zde s. 2.

Mimořádně velká a ničivá povodeň zasáhla okolí toku Sázavy v létě roku 1714 (tj. 12 let před zakoupením panství Annou Marií Františkou).⁸⁴¹ Tato událost je poměrně dobře zpracována historickou hydrologií i zaznamenána dobovými prameny.⁸⁴² Rovněž zprávy o této katastrofě byly recipovány v mladších kronikářských a dalších zápisech, a to se zjevnou tendencí zveličovat škody. Přesto platí, že se jedná o jednu z největších povodní na Sázavě, která strhala rybníky, mosty, poškodila domy i úrodu, odnesla hospodářská zvířata a vzala i několik lidských životů. Důsledky neštěstí byly na panství částečně patrné i po roce 1726.

V kontextu této povodně je pozoruhodná zmínka o hraničním stromě (topolu),⁸⁴³ který roku 1723 stál na říčním ostrově uprostřed vod Sázavy. Jednalo se o mladý strom vzrostlý po povodni, nebo šlo o statný kmen, který povodeň přečkal? Stál na ostrově již před povodní, nebo byl ostrov vytvořen až v důsledku povodně? Byť jde o drobnou zmínku, vybízí k úvahám o dynamice říčních toků v raném novověku, které, ač byly do jisté míry regulovány, stále si ponechávaly mnoho z přírodě blízké podoby toku (tvar koryta, podoba břehů, meandrování atd.). Soudobí aktéři, pokud chtěli řeku využívat ve svůj prospěch, museli na tuto přirozenou dynamiku říčních ekosystémů reagovat.

Velká voda ohrozila v červnu 1729 také Svádov, kde došlo jak k rozvodnění Labe, tak tamního bezejmenného (?) potoka, který do obce stéká od jihu. Ten s sebou přinesl velké množství písku a zeminy; přesnější popis škod se mi však nepodařilo dohledat.⁸⁴⁴ Další povodeň je zaznamenána 12. června 1735 na panství Toužim a utonulo při ní 11 lidí. Tato povodeň, vzniklá v důsledku náhlé a vydatné průtrže mračen, zasáhla také židovské ghetto, kde došlo k poničení domů.⁸⁴⁵ Zajímavostí je, že literatura se liší v tom, kde přesně k povodni došlo.⁸⁴⁶ Ačkoliv jako nejpravděpodobnější varianta se na první pohled nabízí rozvodnění řeky Střely v Toužimi, pohled do matrik zemřelých ukazuje jednoznačně na okolí Útviny, neboť právě v tamní matrice je zaznamenáno úmrtí oněch devíti zemřelých osob katolického vyznání spolu se stručným popisem neštěstí.⁸⁴⁷ V každém případě událost ilustruje dynamiku průtoků v povodí Střely, které byly silně ovlivňovány srážkovými úhrny. To potvrzuje i průtrž

---

⁸⁴¹ K rekonstrukci průběhu události z pohledu historické hydrologie ELLEDER – KREJČÍ – ŠÍROVÁ 2020.

⁸⁴² Dostupné prameny (včetně pozdějších kronik, které povodeň reflektovaly) zpracovala ŠPÍNOVÁ 2020, s. 34–37.

⁸⁴³ NA Praha, ATS – Kácov, Podklady pro popisy panství, inv. č. 2, kart. 2.

⁸⁴⁴ Srov. TSCHERNEY 1900, s. 349.

⁸⁴⁵ Obětí této povodně se někde uvádí jen 9, neboť utonulo 9 křesťanů a 2 židé.

⁸⁴⁶ Někteří autoři tuto povodeň lokalizují do Toužimi (MAŘÍK 1993, s. 62), jiní do Útviny (URBAN 1901, s. 135; SCHIERL 1997, s. 15). Nejasně o povodni hovoří KAHABKA 1988, s. 10.

⁸⁴⁷ SOA Plzeň, Sbirka matrik západních Čech, Útvina (Římskokatolická farnost) 1714–1784, sign. Útvina 02: *Liber Matriculae* [...] *demortui*..., s. 27.

mračen (*Ungewitter*) a následná povodeň (*grose Wasser*), která 21. května 1746 poničila pozemky a budovy v Útvině náležející staviteli Johannu Schmidtovi.⁸⁴⁸

Vzhledem k tomu, že dobově byly rozšířené především mělké rybníky, bylo mimořádně důležité jejich pravidelné čištění, které pomáhalo i schopnosti rybníků vypořádat se s velkou vodou. Krátce za časový horizont této práce spadá pozoruhodný počín prokurátora dvorské komory Franze Hossnera, který roku 1764 vynalezl stroj na čištění rybníků: „*Model einer zur Sauberung derer Fischteüchen gewidmeten Machine*“. Jeho údajná výhoda měla spočívat v možnosti čistit rybník, aniž by se musel vypouštět, čímž se šetřilo jak náklady, tak množstvím potřebných lidí.⁸⁴⁹ I tato Hossnerova snaha ilustruje, že i když nebylo možné některým extrémním situacím předejít, byli aktéři přesvědčeni, že jednoznačně nejlepší cestou k mitigaci rizik je pravidelná údržba a dozor nad svěřenou infrastrukturou.⁸⁵⁰

Shrnutí: disciplinace vodního živlu

Vodní hospodářství na sledovaných panstvích se snažilo využít vodu jako zdroj pro vrchnostenské podnikání. Za tím účelem byly zřizovány a obnovovány rybníky, upravována koryta vodních toků i náhonů. Kromě tradičního chovu ryb, který prodělal úpadek během třicetileté války a musel být postupně obnoven, bylo možné vodou pohánět složitější technická zařízení jako pily a mlýny. Rybníky, stejně jako všechny další prvky, bylo nutné udržovat v dobrém stavu, aby přinášely kýžený užitek a nezpůsobovaly nežádoucí škody. K údržbě ostatně nabádaly i vrchnostenské instrukce.

Kromě ekonomického užitku, z něhož profitovali především majitelé panství, je potřeba chápat vodu jako kulturní fenomén a součást kulturní krajiny. Vodní toky umožňovaly cestování, hladiny rybníků zrcadlily poblíž stojící rezidence (působivé v tomto směru bylo umístění zámku v Údrči) a jinde zase stály zámky vyvýšené nad řekou. V zahradách byla voda součástí trávení volného času, jak ukazují rekreační projížďky lodí v zahradních kanálech. Zejména tekoucí voda vnášela do svého okolí určitou dynamiku spojenou s vodním režimem. K tomu patří přinášení nežádoucích plavenin stejně jako (tradované) vylovení zázračné sošky z vod Ploučnice. Přes snahu o regulaci nebylo v silách člověka vodní živel

---

⁸⁴⁸ SOA Plzeň, BTDK, Vrchnostenští stavitelé, inv. č. 45, kart. 6, nedatovaný dopis Schmidta markraběcí kanceláři.

⁸⁴⁹ SOA Plzeň, BTDK, Použití stroje – vynálezu komorního prokurátora Hossnera na vyčištění rybníků, inv. č. 127, kart. 28.

⁸⁵⁰ Srov. JAKUBOWSKI-TIESEN 2009.

zcela „zkrotit“. Vrchnostenské instrukce sice kladly úředníkům a poddaným za úkol co nejlepší management a péči o vodní prvky, výsledný efekt však byl (pohledem raně novověkého člověka) interpretován jako projev Boží přízně, neboť úplná kontrola nebyla dosažitelná.⁸⁵¹

---

⁸⁵¹ K vnímání katastrof JAKUBOWSKI-TIESEN 2009, s. 175.

Lesy

Význam dřeva pro předmoderní společnost lze těžko přecenit, neboť se jednalo o hlavní energetickou surovinu a nejvýznamnější stavební materiál.⁸⁵² Ze dřeva se také vyráběla celá řada nástrojů, náradí či částí složitějších technických zařízení a další předměty. Fungování raně novověké ekonomiky bylo na dřevu zcela závislé a je tedy logické, že jeho pěstování, které probíhalo v lese, věnoval raně novověký šlechtický velkostatek náležitou pozornost. Lesům v rámci správy velkostatku náleželo specifické postavení, což se odrazilo jak ve vydávání lesních řádů, které se časem vydělily z hospodářských instrukcí, tak v hierarchii úřadů. Péče o les zpravidla nepodléhala hejtmanovi, neboť byla zřizována funkce nejvyššího lesmistra nadřazeného lesním úřadům na jednotlivých panstvích. Hejtmanovi byl svěřován dozor nad lesy jen na menších panstvích bez lesního úřadu.⁸⁵³ Vedle samotného pěstování dříví byla na les vázána celá řada řemesel.⁸⁵⁴

Zároveň les nelze chápat pouze jako produkční plochu pro pěstování dříví, ale jako součást kulturní krajiny v nejširším smyslu.⁸⁵⁵ V neposlední řadě je les i sociálním prostorem, kde se pohybovaly různě postavené skupiny lidí s různými zájmy od skrývajících se kriminálních živlů po společenskou elitu, která v lese zpravidla relaxovala při lovu. Les (přesněji *lesní pustina*) mohl být i místem pro duchovní rozjímání poustevníků.⁸⁵⁶ Důležitou aktivitou z pohledu šlechty byl ale právě lov; tedy *de facto* statusový symbol, neboť se jednalo o činnost vyhrazenou této privilegované skupině. Lesní řády a instrukce tak kladly důraz jak na produkční funkci, tak na ochranu loveckých privilegií.

Důležitým rozměrem historicko-ekologického přemýšlení o lese v konkrétním historickém období je jeho druhová skladba, která souvisí s tím, jak si vlastně tehdejší les představit. Ve sledovaných oblastech v této době již neexistoval tzv. přirozený (pra)les, nýbrž les sekundární, jehož druhové složení, věková struktura i zápoj byly významně ovlivněny antropogenními činiteli.⁸⁵⁷ Lze tak mluvit o kulturním či hospodářském lese, v němž stáří stromů bylo limitováno potřebou materiálu a získáním plochy pro další generaci stromů.

---

⁸⁵² Energetický režim předmoderní doby stručně a názorně shrnuje SCHENK 2011, s. 45–50.

⁸⁵³ Taková situace panovala např. v Buštěhradu, kde bylo lesů málo (SÝKOROVÁ 1961, s. 36).

⁸⁵⁴ K lesním řemeslům v raném novověku komplexně WOITSCH 2009. K pěstování lesa především v českých podmínkách především NOŽIČKA 1957; NOŽIČKA 1962.

⁸⁵⁵ Úvod k pochopení úlohy lesa v raném novověku nabízí v českém kontextu např. WOITSCH 2009, s. 70–75.

⁸⁵⁶ GAŽI 2006, s. 49.

⁸⁵⁷ Stručný přehled postglaciálního vývoje lesů opřený mimo jiné o práce Vojena Ložka nabízí WOITSCH 2009, s. 57–64.

Namísto vzrostlých lesů, jaké známe dnes, se na mnoha místech nacházely převážně tzv. porostliny, tedy plochy s nižší mírou zakmenění a nízkým věkem porostu.⁸⁵⁸

Tato kapitola se zaměří především na dva spolu související fenomény, a to management lesa a lov. V nejnovější literatuře se v této souvislosti často skloňuje pojem „udržitelnost“ (*Nachhaltigkeit, sustainability*).⁸⁵⁹ Kromě spíše okrajové otázky sociální udržitelnosti lovu (rozšíření loveckého práva na další sociální skupiny) se hovoří především o problematice lesního hospodářství a snaze zajistit dostatečnou obnovu dřeva pro dlouhodobé uspokojení poptávky po něm. Lesy proto zabíraly nemalou část plochy panství, byť mezi jednotlivými zde sledovanými oblastmi lze pozorovat značné rozdíly. Vzhledem k prostorové „dělbě práce“, tedy specializaci jednotlivých panství na různé typy produkce a současné cirkulaci materiálu, však nedostatek lesů na některých lokalitách v kontextu celého dominia nepředstavoval zásadní problém.

Lesní správa

Již archivář Anton Gnirs konstatoval, že pro ostrovskou skupinu panství se nedochovalo mnoho pramenů, které by se týkaly lesního hospodářství.⁸⁶⁰ Přesto však toto odvětví stojí za pozornost, a to zejména v době bádenských markrabat. Ostatně pěstování lesa na bádenských i toskánských panstvích se částečně věnoval již Josef Nožička. Bádenské lesní řady patřily skutečně k těm nejpropracovanějším ve své době. Pravděpodobně odrážely zkušenosti z oblasti Schwarzwaldu, ale také se snažily reagovat na poptávku po dřevě v montánních oblastech Krušných hor. Přestože významný mezník představuje vydání bádenských lesních řádů v letech 1703 a 1708, je potřeba zohlednit i předcházející vývoj, kdy lesní hospodářství bylo regulováno vedle dalších činností v rámci hospodářských instrukcí.

Počátkem 17. století žila v českých zemích relativně početná populace, která lesy soustavně exploatovala. Nejvýznamněji se na spotřebě dřeva podílely provoz dolů, stavební činnost a otop v domácnostech. Třicetiletá válka představovala pro lesy do jisté míry zotavení – úbytek obyvatelstva a utlumení provozu dolů vedly k významné regeneraci porostů.⁸⁶¹ Na druhé straně řada sídel vyhořela, takže k následné rekonstrukci bylo potřeba dopravit z lesa kvalitní

---

⁸⁵⁸ Podobná situace byla i na jiných dominiích – srov. RYCHNOVÁ 2020, s. 94–97.

⁸⁵⁹ KNOLL 2018; WÜST 2018; WARDE 2018.

⁸⁶⁰ GNIRS 1933, s. 322.

⁸⁶¹ NOŽIČKA 1957, s. 104.

stavební materiál.⁸⁶² Období hospodářské konjunktury a demografického růstu od posledních dekád 17. století vedlo opět k významné decimaci zásob dřeva. Odhaduje se, že právě desetiletí kolem roku 1750 jsou dobou s nejnižší mírou zalesnění v celém holocenním vývoji střední Evropy.⁸⁶³ Důležitou charakteristikou zde sledovaného období je praktická absence státních zásahů do lesního hospodářství vrchností, což trvalo až do vydání lesního řádu Marií Terezií roku 1754.⁸⁶⁴

Již (v souvislosti s rybníky) zmiňovaná hospodářská instrukce pro sasko-lauenburská panství z roku 1630, obsahovala čtyři body týkající se lesnictví.⁸⁶⁵ Především dbala na to, aby nedocházelo ke krádeži dřeva v lesích, na což měli dávat pozor úředníci a hajní (*Förster, Holzheger und Schützen*), kteří bydleli v hájovných mimo intravilán obcí, zpravidla na krajích lesa, případně u cest jdoucích skrze les. Kromě dřeva se měli starat i o zvěř – tedy zajistit dobré podmínky pro rozmnožování lovné zvěře a zároveň omezovat škodnou. Hajní a myslivci byli rovněž povinni dodávat maso (zvěřinu) ke dvoru. Za plnění úkolů spojených s lovem náleželo hajným tzv. zástřelné, tedy předem stanovená odměna za každý slovený kus.

Pro *mütterliche Herrschaften* se nejstarší instrukce dochovaly z roku 1663 a pokyny týkající se lesnictví obsahovaly sedm bodů.⁸⁶⁶ V instrukcích se vyskytovala obdobná ustanovení jako na ostatních sasko-lauenburských panstvích (tj. ostrovské skupině), nanejvýš došlo k upřesnění některých dílčích problémů. Například za účelem topení se měly kácet především suché stromy, a to na dobře i hůře přístupných místech. Naopak v lese se měly nechat především kvalitní stromy, které mohly být využity později ve stavebnictví. Výslovně se také zakazovala lesní pastva pod pokutou 10 krejcarů. Vydání této instrukce souviselo zjevně s nákupem statků roku 1663 (v severních Čechách Ploskovice). Není mi však známo, že by v této době byla vydána podobná instrukce pro ostrovskou skupinu, kde podle všeho zůstávala v platnosti obecná nařízení z roku 1648.

Za Julia Františka vznikla funkce vrchního polesného (*Oberförster*), jenž byl podobně jako členem knížecího dvora; k jeho pomocníkům náleželi také *Phasahnwarter* a hajní (*Schützen*)

---

⁸⁶² NOŽIČKA 1957, s. 109.

⁸⁶³ FANTA – PETŘÍK 2019, s. 5. Tvrzení Jana Kabrda a Ivana Bičíka („V polovině 19. století dosáhla rozloha lesa u nás historicky nejnižší hodnoty.“) se zakládá na datech z 19. století a mladších, takže pro starší dobu nemá relevanci (KABRDA – BIČÍK 2010, s. 2).

⁸⁶⁴ Předchozí lesní řády Karla VI. se týkaly především omezování vývozu dřeva za hranice země (NOŽIČKA 1957, s. 112).

⁸⁶⁵ SOA Plzeň, BTDK, Úřední řád a instrukce Julia Jindřicha, inv. č. 22, kart. 3, fol. 8r–9v.

⁸⁶⁶ NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 282, Instrukce z 31. listopadu 1663, body 66–72.

Wentzel Friederich a druhý nejmenovaný *zu Zwickau*.⁸⁶⁷ Náplň jejich činnosti upřesňoval hospodářský řád z roku 1678 obsahující 90 bodů, z nichž část byla věnována lesnictví.⁸⁶⁸ Teprve za bádenských markrabat byl na ostrovské skupině panství vrchní úředník pověřený správou lesa označován jako *Forstmeister*, který měl k ruce myslivce (*Jäger*) a pomocníka (*Forstknecht*).⁸⁶⁹ Nad nimi existovala ještě dvorská funkce *Oberjägermeister*, kterou za Ludvíka Viléma zastával Baron von Hauben, jenž měl na starosti české i bádenské revíry a spolu s *Hof- und Jagdjunkerem* měli na starosti vše kolem honů. I na bádenských majetcích se tedy projevil trend typický pro říšská teritoria, podle něhož byla lesní správa podřízená vrchnímu lovčímu (*Oberjägermeister*).⁸⁷⁰

Roku 1697 byla vydána instrukce Anny Marie Františky, která zdůrazňovala, že nikdo kromě lesníků a myslivců nemá v lese provádět žádné zásahy. Lesní pastva nebyla vyloženě zakázána, avšak příslušní správci měli dávat pozor, aby se pasením dobytka v lesích neděla žádná škoda na mladých stromcích. Lze tedy předpokládat, že se dobytek v lesích občas vyskytoval a záleželo na příslušných hajných (částečně též ovčácích), jak situaci ošetří. Rovněž se zapovídalo cokoliv dalšího, co by narušovalo vývoj lesa a život zvěře. Kácení stromů musel poddaným nejprve povolit určený správce.⁸⁷¹ Roku 1705 byly v soupisu příjemců deputátů evidování *Phasanwarther* (nejspíše z bažantnice u zámku), *Jäger* a *Förster* (tito dva měli sídlit *in neu Jägerhauß* u Zákup) a dva *Reichstädter Thierwarther*.⁸⁷² Posledně jmenovaní mohli mít na starost buď zvěř v zákupské oboře, nebo menažerii v zámecké zahradě. Z dostupných pramenů nelze jejich funkci přesněji identifikovat.

Nutno podotknout, že dále jsou v instrukci kromě zákupského vrchního myslivce (*Oberjäger*), zmiňováni ještě *Zwickauer*, *Röhrdorffer*, *Oberlichtwalder* a *Großmergtaller Jäger* (tedy myslivci ve Cvikově, Svoru, Horní Světlé a Mařenicích) spolu s lesním pojezdným (*Waldbereüther*) a jemu podřízenými lesníky (*Förster*) v Borečku, Starém Šídlově, Cvikově, Rousínově, Naději, Svoru, Horní a Dolní Světlé, Krompachu, Mařenicích, Trávníku a Kunraticích. Zdá se, že přinejmenším panství Zákupy disponovalo nejpozději od dob Anny Marie Františky nebývalým aparátem lesní správy, který byl soustředěn především ve výše položené a lesnatější cvikovské části panství v Lužických horách. Ostatní severočeské

---

⁸⁶⁷ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Služební poměry, inv. č. 37, kart. 58, *Summarischer Extract* (1678).

⁸⁶⁸ NA Praha, ATS – společné, Hospodářský řád pro panství Zákupy, inv. č. 130, kart. 282, 1678.

⁸⁶⁹ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Služební poměry, inv. č. 37, kart. 58, *Specification* (1698–1701).

⁸⁷⁰ WŮST 2018, s. 326.

⁸⁷¹ NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 283, Instrukce Anny Marie Františky pro panství Zákupy (1697), f. 34r. Instrukce byla v téměř totožném znění vydána pro všechna panství.

⁸⁷² NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 283, *Reichstädter Württschafft Instruction* (1705), bod 17, f. 9r.

a středočeské statky (vyjma Kácova) byly o poznání méně lesnaté. Lesní úřady na středočeských panstvích (včetně Kácova) byly podřízeny lesmistrovi z Velké Dobré na panství Tachlovice.⁸⁷³

Na panstvích ostrovské skupiny byla vydávány nové **lesní řády** v letech 1703, 1708, 1732, 1733, 1736 a 1737. Josef Nožička sice pracoval s řádem z roku 1708,⁸⁷⁴ avšak je potřeba upozornit, že již rok 1703 představoval významný mezník, neboť do té doby neexistoval žádný speciální lesní řád a lesní správa se řídila několika body z obecných hospodářských instrukcí týkajících se lesa.⁸⁷⁵ Vydělení samostatných lesních řádů tak dokládá nejen význam lesního hospodářství pro bádenská markrabata, ale také určitou profesionalizaci celého odvětví. Podle názoru některých autorů prodělávalo lesnictví kolem roku 1700 takřka paradigmatickou proměnu, související s rozšířením myšlenek saského důlního inženýra a lesníka Hanse Carla von Carlowitz a jeho díla *Sylvacultura oeconomica*.⁸⁷⁶ Pokud jde o bádenská panství, roku 1708 byl řád z roku 1703 v upravené podobě vydán znovu, a to jménem Sibylly Augusty, která takto uplatňovala svou autoritu po manželově smrti. Z podobného důvodu byl řád vydán i Ludvíkem Jiřím roku 1733, který v dalších letech některé body mírně upravil.

Nejvyšší pravomoc nad všemi lesy v rámci patrimoniální správy celé ostrovské skupiny panství byla svěřena ostrovskému nadlesnímu (*Forstmeister*),⁸⁷⁷ který byl zároveň inspektorem všech lesních úřadů na jednotlivých panstvích. V jejich čele stáli hajní (*Heeger*), přičemž lesních úřadů mohlo být na panství několik. K dalším lesním úředníkům patřili myslivci (*Jäger oder Schützen*), kteří měli mimo jiné pečlivě evidovat, kolik dřeva bylo spotřebováno ve vrchnostenských provozech a kolik se ho přidělilo úředníkům v rámci deputátu. Na panství Ostrov byly zřízeny lesní úřady v Ostrově, Pstruží a Perninku, na panství Hauenštejn kromě centra panství také v Háji; jeden úřad byl zřízen na Měděnci; na Toužimi opět jeden rezidenční a druhý v Českém Chloumku; po jednom úřadě se nacházelo v Brložci a Údrči.

---

⁸⁷³ KUBÍČKOVÁ 1961, s. 28.

⁸⁷⁴ NOŽIČKA 2019c, s. 381.

⁸⁷⁵ Tento problém tematizuje i instrukce Ludvíka Viléma z roku 1703: „...*keine sonderlich wohl eingerichte Forstordnung befindlich...*“ (SOA Plzeň, BTDK, Lesní řády a instrukce, inv. č. 238, kart. 39, lit. A, 1703).

⁸⁷⁶ WARDE 2018, s. 166–171. Opatrnější názor zastává např. WÜST 2018. Carlowitz byl motivován „udržitelným“ (kontinuálním) zajištěním důlních provozů dřevem. Jednou z příčin novodobé Carlowitzovy popularity je jeho užívání pojmu *nachhaltig*.

⁸⁷⁷ Formálně nad ním stál ještě dvorský *Oberjägermeister*.

Zatímco podle instrukce z roku 1703 v Podbořanech nebylo pro absenci lesů nutné úřad zřizovat a Děpoltovice byly spravovány hajnými z panství Ostrov, o pět let později byl ustanoven také lesní úřad panství Děpoltovice se sídlem v Přemilovicích, podobně jako na panství Podbořany, kde hajný sídlil v Očihově.⁸⁷⁸ Za Ludvíka Jiřího došlo k navýšení počtu myslivců na panství Ostrov, kteří kromě Perninku a Pstruží sídlili nově také ve Stráni a Oldřiši. Ostatní panství zůstala beze změn. Kromě platu a deputátu měli myslivci dostávat každý druhý rok novou uniformu. Roku 1736 tak Ludvík Jiří jen za myslivce na českých panstvích vydával 1 051 zlatých ročně (bez zástřelného).⁸⁷⁹ Další organizační novinkou bylo zřízení toužimského nadlesního roku 1736, do jehož pravomocí spadaly lesní úřady v Toužimi, Údrči a Brložci. Do funkce byl jmenován dosavadní hajný Andreas Waldtmann.

Podle lesního řádu z roku 1703 nadlesní formálně zodpovídal za veškeré dění v lesích, takže z instrukce pro něj (byla součástí řádu) lze snadno vyčíst, jak si vrchnost představovala dobrou lesní správu. Mezi jeho prvními povinnostmi bylo jmenováno vedení peněžního účtu a organizace prací v lese, aby se dříví kácelo ve správný čas a ve správném, předem určeném množství. Na vzniklých pasekách měl nadlesní dohlédnout na obnovu lesa, s čímž souvisel i dočasný zákaz lesní pastvy, dokud stromy nebudou mít alespoň sedm let. Teprve později byl zákaz lesní pastvy rozšířen na všechny lesy.⁸⁸⁰ Přestože se v lesích mohlo pohybovat velké množství lidí ve všech ročních obdobích, nikdo zde nikdy nesměl rozdělovat oheň. Ani osívání holin polními plodinami nebylo povolené, což lze považovat za ochranu lesní půdy. Lesní řád také přesně určoval odměny jednotlivým úředníkům, které zahrnovaly klasické naturální dávky (obilí, máslo a sýr, maso včetně ryb, pivo, dřevo na otop, stravu pro koně) a nárok na ubytování. Stejně jako jeho podřízení měl každé dva roky dostat novou uniformu. Kromě lesů a obor dozoroval nadlesní také péči o zvěř v menažerii ostrovské zámecké zahrady.

Lesní řád také stanovoval, jak se má v lese kácet. Těžba se měla provádět s ohledem na okolní stromy, aby při kácení jednoho nedošlo k poškození těch, které mají zůstat stát. Zároveň se primárně mělo porážet v místech, kde rostlo více stromů u sebe, aby došlo k uvolnění místa zbylým kusům. Za pokrokový lze považovat i apel na kácení co nejbliže kořenům, neboť

---

⁸⁷⁸ SOA Plzeň, BTDK, Lesní řády a instrukce, inv. č. 238, kart. 39, lit. B, 1708.

⁸⁷⁹ SOA Plzeň, BTDK, Lesní řády a instrukce, inv. č. 238, kart. 39, lit. D, 1736, *Besoldungs- und Deputat Tabella*.

⁸⁸⁰ Srov. Nožička 1957, s. 131,

starší praxe kácení sekerou vedla k ponechávání poměrně vysokých pařezů.⁸⁸¹ Zda se zde již ve větší míře uplatňovala pila, nejde z dostupných pramenů určit. Po zdělení pokáceného stromu se mělo místo uklidit, aby odřezané větve nebránily uchycení nového náletu.

Několik bodů lesního řádu se týkalo také lesních řemesel jako uhlířství či smolařství. Bylo specifikováno, které stromy se smějí narušit pro získání smůly, nebo za jakých podmínek se smí připravovat dřevěné uhlí, aby se předešlo nebezpečí požáru. Vše se mělo podřídit tomu, aby nedošlo k poškození lesa jako celku. Pokud by ale došlo k poškození lesa přírodní cestou (např. větrem), mělo se zajistit, aby bylo poničené dřevo zpracováno co nejdříve, a veškeré následky měly být odklizeny. V neposlední řadě myslel lesní řád na ochranu zvěře. Stanovoval, za jakých podmínek smějí zvěř lovit lesní úředníci, a snažil se zajistit dobré podmínky pro rozmnožování zvěře, což obnášelo opatření na ochranu mláďat, včetně ochrany hnízd. Hájení se však nevztahovalo na škodnou. Naopak pod ochranu spadaly lesní potoky včetně břehových porostů, v jejichž kořenech měly úkryt ryby.

Dřevo a druhová skladba lesů

Různé přírodní podmínky, hustota a historie osídlení a další faktory se pochopitelně promítly do lesnatosti a stavu lesů na jednotlivých panstvích. Zajímavé zprávy o lesích nabízí popis panství skupiny ostrovské z doby kolem roku 1695. Josef Nožička s ním pracoval především při výzkumu původního výskytu borovice lesní (*Pinus sylvestris*), která se ke konci sledované doby stala jednou z člověkem preferovaných, a tudíž i uměle vysazovaných dřevin.⁸⁸² Popisy lesů se zaměřují především na rozlohu lesních ploch (resp. objem dřeva), druhovou skladbu a projektovaný výnos. Jedná se o cenné informace jak pro tehdejší vrchnost a její úředníky, tak pro badatele.

Na panství Toužim se lesů nacházelo dvanáct, avšak není jasné, v jakém byly stavu. Obecně lze předpokládat relativně nízký věk porostů (cca do 40 let), neboť docházelo k častému obmýtí. Nejčastější dřevinou byl smrk, dále jedle, borovice a někde též buky. Kromě toho je potřeba počítat i s dalšími, hospodářsky však nevýznamnými druhy – v lese u Českého

---

⁸⁸¹ „Item sollen die Bäume kurz an der Wurtzl, so viel immer möglich ist, abgehauen, und keine so große Stumpen zurückgelassen werden.“ (SOA Plzeň, BTDK, Lesní řády a instrukce, inv. č. 238, kart. 39, lit. A, bod 41).

⁸⁸² NOŽIČKA 2019b, s. 332–334.

Chloumku byla jmenována osika. Zatímco většina lesů nebyla velká, porosty u Českého Chloumku, Krásného Údolí a Přílezu dosahovaly každý rozlohy přes 30 lečí (*Stallung*).⁸⁸³

Na nedalekém panství Údrč bylo sice velké množství porostů, ale celková velikost lesů zaznamenaná v urbáři činila jen 35 lečí. Z popisu lesů také plyne, že se nacházely zejména na neobdělávatelných plochách kolem vrcholků kopců nebo na svazích podél zdejších toků. Lepší lesy se nacházely na panství Brložec, kde rostlo kvalitní tvrdé dříví, především jedle, borovice a smrky. Díky tomu se lesnictví podílelo na ekonomickém výnosu panství více než jinde.⁸⁸⁴ Na panství Podbořany se nacházely spíše porostliny o nevelké rozloze. K nevhodnějším dřevinám zde patřila borovice.⁸⁸⁵ Během bádenské éry tu došlo ke zřízení lesního úřadu, jehož úkolem byl v první řadě dohled na počty zvěře a teprve sekundárně také zakládání porostů a péče o ně.

Větší lesní celky s pestrou druhovou skladbou se nacházely na spojitém území panství Děpoltovice, Ostrov a Hauenštejn. Krušnohorské svahy byly z většiny zalesněny a nabízely spektrum stanovišť od nižších poloh podél Ohře až po horské oblasti v nadmořské výšce nad 800 metrů. K největším lesním revírům patřila oblast západně od Hroznětína a Merklína směrem k panství Nejdek, kde rostly převážně jedle, smrky a buky, jejichž dřevo se hodilo k přípravě dřevěného uhlí pro hamr ve Pstruží.⁸⁸⁶ Na panství Děpoltovice – tedy jižně od velkého lesa mezi Hroznětínem a Nejdkem – sice vrchnost provozovala pilu, lesů zde však mnoho nebylo, takže se sem dřevo dopravovalo z vyšších poloh a z panství Ostrov. Nejrozlehlejší porost se nacházel kolem Vitického kopce, dříve zvaného *Katzenberg*, směrem k Vitickému potoku. Na druhé straně kopce se již rozprostírala obora Katzenholz náležející formálně k panství Ostrov.⁸⁸⁷

K druhově pestřejším lesům panství Ostrov nejspíše patřil tzv. *Schaafholtz* mezi Vojkovicemi a Borkem (zaniklá obec severozápadně od Ostrova), kde kromě běžných a převažujících

---

⁸⁸³ 1 Stallung = asi 11,5 hektarů (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 131–133).

⁸⁸⁴ Příjmy byly roku 1695 odhadovány na 810 zlatých, což činilo asi 8 % z celkového výnosu panství (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 238–242).

⁸⁸⁵ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 275–276.

⁸⁸⁶ „Die hohen Wäldten über Lichtenstadt, Merkelsgrün, Lindig gegen Aberthamb, ober Perninger, bies gegen Neudeckh von einer großen Weitschafft, in die 2. Meilweegs lang und breith von Tannen, Füchten, und Buchen, worinnen die benötigten Seegklötzer uf Bretter, dann das benöthigte Brennholtz zur Hoffhaltung, und das Kohlholtz auf das Salmthaler Hammerwerckh gehauen wird.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 66.)

⁸⁸⁷ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 316.

jehličnanů stály staré duby.⁸⁸⁸ Ještě větší diverzita existovala v porostu nedaleko Vojkovic na pravém břehu Ohře, kde jsou evidovány buky, borovice, jedle, smrky a břízy.⁸⁸⁹ Platí, že zatímco v níže položených a zamokřených oblastech převažoval mix borovice a dubu (kupodivu nikde není zmíněna olše, naopak se vyskytoval také smrk), ve vyšších polohách dominovaly směsi jedle, smrku a buku.

Asi nejlesnatějším panstvím ostrovské skupiny byl Hauenštejn. Od západu sem zasahoval tzv. *Hohe Wald*, jenž se rozprostíral od trojmezí panství Ostrov, Jáchymov a Hauenštejn, odtud na sever až k hranici se Saskem a na východ pokračoval směrem k hranici s kláštereckým panstvím hraběte Thuna. Údajně měřila tato plocha, porostlá především jedlemi, smrky a buky, asi 1,5 míle na délku a 0,5 míle na šířku.⁸⁹⁰ Další les s podobným druhovým složením byl podstatně menší a nacházel se v blízkém okolí hradu Hauenštejn. Nezanedbatelný kus lesa vlastnili i poddaní. Problematická situace panovala na panství Měděnec, kde na jedné straně byla vysoká poptávka po dřevu pro doly, na té druhé pak malé přírůsty způsobené nehostinnými podmínkami ve vyšších nadmořských polohách. Rostly zde smrky a jedle, avšak v nedostatečném množství, takže hlavním zdrojem dřeva bylo sousední panství Hauenštejn.

Obečně málo lesů se nacházelo na panstvích ve středních Čechách. Například na panství Buštěhrad se nacházely pouze dva revíry (jeden mezi Vrapicemi a Dříní, druhý u Braškova).⁸⁹¹ Výjimku představoval posázavský Kácov, který byl naopak značně lesnatý a bylo možné odtud plavit dříví do Prahy, případně i dále. Relativně nižší nadmořská výška středních Čech však byla přívětivá pro teplomilnější druhy stromů, takže například nedaleko

---

⁸⁸⁸ „Das Schaafholtz genannt, von Fuchtholz und etlichen alten Aichen, gehet von Heydles bies gegen Wickwitz ungefehr ¼ Meil Weegs lang, aber nicht breith.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 66).

⁸⁸⁹ „Der Wickwitzer Heydwaldt über der Eger aufn Berg, darinnen giebt es Buchen, Khüföhren, Tannen, Fuchten und Pirckenholtz von ungefehr 4 Stallungen.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 67). Podle Josefa Nožičky se tento les nacházel na opačném břehu, „od řeky Ohře směrem ke Krušným horám“. To nelze zcela vyloučit, avšak jak popis v urbáři, tak výskyt toponyma *Haidgraben* ve Stablním katastru odkazují podle mé interpretace spíše k místům na východ od obce Vojkovice směrem k hoře Klobouk. Srov. NOŽIČKA 2019b, s. 332.

⁸⁹⁰ „Der Hohe Wald nimbt seinem Anfang beym Timpler genandt, allwohe Schlackenwerther, Joachimbsthallisch und Heuensteiner Rainungen zu samben stossen, granzet mit Ihro Kay. May., wie auch dem Churfürsten aus Sachßen, und endet sich mit dem Graff Thunnischen, welche Waldung in Tannen, Fuchten, und Buchen Holtz bestehet, dan in der Länge auf 1,5 Meyl und in der Braite aber auf 0,5 Meyl Weegs Lang sich extendiret.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 327).

⁸⁹¹ NOŽIČKA 1957, s. 157–158.

Blevic na zvoleněveském panství se nacházely dubové porostliny o velikosti pouhých 30 provazců.⁸⁹² Jen o málo větší byly dubové porostliny kolem Míkovic.⁸⁹³

Ačkoliv obecně byla péči o lesy věnována značná pozornost dobových aktérů, ne vždy bylo žádoucí lesní plochy ponechat a chránit. Pozoruhodné jsou zmínky o vykácení porostlin a menších lesů na tachlovickém panství kolem roku 1690 (tedy ještě dlouho před příchodem Anny Marie Františky a jejích nařízení) za účelem získání orné půdy pro tamní chalupníky.⁸⁹⁴ Toto rozhodnutí odsouhlasené Karlem Jáchymem Bredou ilustruje složitou situaci na panství s rychle rostoucím počtem venkovského obyvatelstva. Stav tachlovických lesů se postupně spíše mírně zhoršoval přinejmenším do roku 1727, ze kdy pochází další pramen vypovídající o jejich složení.⁸⁹⁵ Na panství převažovaly jednoznačně listnaté lesy či spíše porostliny; jedle i smrku zde rostlo minimum. Na některých místech kolem Tachlovic a Hostivice však rostly i starší, kvalitní stromy (duby a borovice).

Příliš kvalitní lesy se nenacházely ani na panstvích Horní Police a Svádov. Výjimku tvořily některé porosty ve vyšších polohách. Mírně překvapivý je záznam o „*starckhe Eychen*“ na panství Ploskovice roku 1674, kde lesy tvořily nemalou plochu o velikosti 9 310 provazců.⁸⁹⁶ Později se ale situace spíše zhoršila. Dobře rostlé (a nejspíš i dobře spravované) lesy zabíraly nemalé části panství Zákupy (hlavně cvikovská část) a Kácov. Zejména na Zákupsku zaujme druhové bohatství, a to na obou částech panství, neboť na Zákupsku rostly buky, duby, lípy, borovice, břízy, osiky, jedle a smrky, na Cvikovsku jsou v téže době (1691) jmenovány především buky, ale doplněné o jedle, smrky, olše a břízy.⁸⁹⁷ Na druhou stranu na panstvích Zákupy a Kácov fungovalo několik skláren, což na lesy vytvářelo velký tlak. Do lesních řádů se tak dostávaly specifické instrukce zaměřené na potřeby sklářské výroby, jejichž cílem byla regulace nadměrné spotřeby. Zejména byl kladen důraz na obezřetnost při přípravě potaše, a to jen z těch stromů, které k tomuto účelu určil lesní správce.⁸⁹⁸

---

⁸⁹² „*Bey Plewitz befind sich ein Püsch von Aichen...*“ (NA Praha, ATS – Zvoleněves, Urbář (1675), inv. č. 2, kart. 2).

⁸⁹³ NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 282, *Summarischer Extract* (1674), f. 9r.

⁸⁹⁴ NOŽIČKA 1957, s. 110.

⁸⁹⁵ Jedná se o popis panství (SOA Praha, VS Tachlovice – Jeneč, *Taxa oder Accurate Beschreibung*, inv. č. 6, kart. 1).

⁸⁹⁶ NA Praha, ATS – společné, inv. č. 130, kart. 282, *Summarischer Extract* (1674), f. 9r.

⁸⁹⁷ NA Praha, ATS – Zákupy, inv. č. 4, kart. 3, *Herrschaft Reichstad Beschreibung* (1691), f. 9r.

⁸⁹⁸ „*Die Aschen-brenner von dem Gläßhüttenmeister, sollen auch an keinen andern Orth brennen, alß welches ihnen von den Oberförster außgezeichnet ist.*“ (NA Praha, ATS – společné, Hospodářský řád pro panství Zákupy, inv. č. 130, kart. 282, 1685, bod 44).

Z roku 1732 se dochovaly popisy lesů na některých panstvích Anny Marie Františky. Některé z nich zmiňuje již Josef Nožička, a to při tázání se po druhovém složení tehdejších lesů. Zatímco lesy zákupského panství byly tvořeny běžnými a očekávatelnými dřevinami jako buky, jedle a smrky s příměsí olše v podrněnějších oblastech (což odpovídá lesním vegetačním stupňům), v okolí Horní Police byla skladba pestřejší, neboť zde jsou vyjmenovány především jehličnany (smrk, ale ve špatném stavu, potom borovice a jedle) a dále buky, lípy, jilmy a osiky, přičemž obdobně na tom měly být i Ploskovic. Bohužel přesnější údaje (například o poměrném zastoupení jednotlivých dřevin) k dispozici nejsou.⁸⁹⁹

Pro podrobnější ilustraci lze ukázat příklad ze Svádova a Buštěhradu, kde měla proběhnout „stejná“ obhlídka lesů v roce 1732 za účelem identifikace využitelného dřeva na příští rok. Na panství Svádov byly nadlesním Johannem Adamem Schusterem a hajným Johannem Michaellem Zebischem popsány čtyři lesy, v nichž se nacházely stromy určené ke kácení, spolu s vhodným užitím dřeva z jednotlivých míst. Naopak vybrané pěkně rostlé stromy mýtního věku ale měly zůstat na místě jako tzv. výstavky. V této době zde ještě nebylo přístupováno k umělému zalesňování (např. pohozením šišek), ale využívalo se přirozené obnovy lesa právě ponecháním pěkných stromů k vysemenění. Tomuto procesu se napomáhalo odstraněním většiny ostatních starších stromů s cílem dát prostor těm mladším.⁹⁰⁰ Na popsáných čtyřech lokalitách se mělo výhledově pokácet asi 150 sáhů (*Claffter*); dřevo se mělo poskytnout na palivo u dvorů, pro potřeby pivovaru i jako deputát vybraným úředníkům. Oproti tomu v Buštěhradu vyhotovil tamní lesní správce Johann Carl Better soupis 40 menších ploch, u nichž přibližně určil rozměry (šířku a délku; celkem 798 provazců – *Schnurren*) a zmínil převažující dřeviny. Ústřední správa tak z každého panství dostala kvalitativně zcela jiné informace. Bohužel se mi v pramenech nepodařilo dohledat, zda, případně jak ústřední správa reagovala. V pozdějších letech však již nejspíše k podobným odlišnostem nedocházelo. Naopak prameny pro bavorskou éru (tedy po roce 1741), více však od padesátých let 18. století, se vyznačují značnou jednotou v provedení.

I když si vrchnost na své dřevo dávala pozor, v případě nutnosti, zejména po různých neštěstích (nejčastěji požárech) ho neváhala darovat poddaným na opravu jejich poškozených příbytků. Například roku 1736 vyhořelo několik domů v Krásném Údolí (panství Toužim),

---

⁸⁹⁹ NOŽIČKA 1957, s. 167.

⁹⁰⁰ „...*das jung ausfliegende Holtz bessere Lufft zu wachsen bekommen wirdt.*“ – NA Praha, ATS – společné, Popisy a taxace lesů, sign. 131c, kart. 566, 23. června 1732. Výstavky jsou běžnou součástí lesnické praxe dodnes.

načež Jiří Ludvík svým poddaným daroval 267 kmenů z panského lesa na stavební účely.⁹⁰¹ Stejně se zachoval při stavbě nového přístaviště v Lovosicích (1743), kam věnoval jinak drahé dubové dříví.⁹⁰² Podobných případů však byla celá řada a odrážejí péči vrchnosti o své poddané ve chvílích, kdy to nezbytně potřebovali, nebo kdy to bylo výhodné i pro vrchnost.

Jak již bylo zmíněno, největší poptávka po dřevě panovala tam, kde se těžily a zpracovávaly rudy kovů. Velkou spotřebu měla také sklářská výroba. Na sledovaných panstvích se to týkalo především horských oblastí Krušných (těžba kovů) a Lužických hor (sklářny). Oblasti, odkud se má brát dřevo pro doly či sklárny, bývaly zpravidla přesně vymezeny a požívaly určitou ochranu, neboť z těchto provozů mohl plynout slušný zisk, a naopak jejich pozastavení z důvodu nedostatku dřeva s sebou neslo další náklady. Při špatném managementu se situace mohla poměrně rychle zhoršit, což se nejspíše stalo právě na panství Hauenštejn.

Zatímco ještě v devadesátých letech 17. století se hauenštejnské lesy jevily být v dobrém stavu a počítalo se s výnosem z dolů kolem 1 500 zlatých ročně, po roce 1705 byl odhadovaný zisk o třetinu nižší a lesy byly označeny slovem „*abgetrieben*“ – tedy dosti vytěžené. Příčinou tohoto neblahého stavu byl jednak provoz hamru v Měděnci, kam se zdejší dříví dováželo, a také stavební činnost vrchnosti v Ostrově a na dalších místech.⁹⁰³ Jak hamr, tak stavby si vyžádaly velké množství (na tehdejší poměry) kvalitních a vzrostlých kmenů, takže les potřeboval nějaký čas na to, aby dorostly potřebné zásoby dřeva, z nichž by vrchnost opět mohla mít finanční prospěch.

Kromě těžby rud v Krušných horách se těžilo i jinde na sledovaných panstvích. Příkladem může být těžba železné rudy u Přílez na panství Toužim roku 1738. Při té příležitosti je dokonce zmiňován *markgräflich badische Bergamt*, o jehož další činnosti a zejména jeho počátku však chybí prameny.⁹⁰⁴ Na cvikovské části panství Zákupy byly hlavním odběratelem dřeva sklárny v okolí Krompachu a Juliovky. Poptávka byla především po bukovém dříví, které se hodilo jak k vytápění, tak na výrobu sklářských forem, a především výrobu potaše,

---

⁹⁰¹ GNIRS 1933, s. 322.

⁹⁰² SOkA Litoměřice, Archiv města Lovosice, Dodatky ke knize pamětní města Lovosice, inv. č. 59, kart. 49, f. 4r.

⁹⁰³ „*Von der Waldnutzung Einkommen könnten anrechnet, so kan doch ein solches Quantum in Futurum, weilen die Waldungen ganz abgetrieben, und nur die Helffte, was sonst zum Kupferberger Hammerwerckh gelieffert worden, mit 300 Schragen, etwa höchstens nach 12. Jahr abgefolget werden, nicht eingehoben werden.*“ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Červená kniha, inv. č. 31, kart. 31, s. 328.

⁹⁰⁴ GNIRS 1933, s. 320.

jenž byl zcela nezbytnou surovinou.⁹⁰⁵ Ostatně také body týkající se lesnictví z hospodářského řádu Julia Františka z roku 1685 byly motivovány částečně také regulací provozu skláren.⁹⁰⁶

Jedním ze způsobů, jak v dlouhodobém horizontu čelit nedostatku dřeva, byla umělá obnova lesů.⁹⁰⁷ Pomocí ní se mohlo dosáhnout žádoucí druhové i věkové skladby, případně také hustšího zakmenění. Naopak doba obnovy lesa se tím příliš neurychlila. Na sledovaných panstvích umělou obnovu poprvé zmiňuje bádenská instrukce z roku 1703.⁹⁰⁸ Stále však nejde o její plošné a systémové využívání, nýbrž se k ní má (celkem logicky) přistupovat jen tam, kde není nálet, nebo byl poškozen pastvou. Těsně před polovinou 18. století se o zalesňování holin hovoří také na severočeských a středočeských panstvích: na Buštěhradsku a Tachlovicku se roku 1747 doporučovala setba žaludů, na Zákupsku a Policku potom především setí bukvic a jedlového semene.⁹⁰⁹ Dobové snahy o využití rychle rostoucích dřevin představovaly nepřilíš vhodnou alternativu, neboť narážely na horší konstrukční i energetické vlastnosti tohoto dřeva; ze sledovaného dominia ani nejsou informace o takových pokusech. Určitou výjimku představovaly jírovce, pěstované ale spíše z okrasných důvodů. Další možností, jak omezit spotřebu dřeva a přispět k „udržitelosti“ lesního hospodářství, byl přestup na efektivnější fosilní paliva. Byť se tato praxe rozvinula až v druhé polovině 18. století, byly jedny z prvních pokusů o těžbu uhlí v Čechách podniknuty kolem roku 1716 na panství Zvoleněves.⁹¹⁰

Důležitou otázkou byla doprava dřeva. Jednalo se o přesun velkého množství materiálu, což bylo náročné na práci. I proto se, pokud to bylo možné, využívalo plavení dříví. To muselo mít svá pravidla, aby nedocházelo k nežádoucím efektům na toku, neboť nevhodné plavení mohlo poškodit infrastrukturu vodních děl (náhonů, mlýnů, jezů atd.). Vzhledem k výkyvům hydrologického cyklu povrchových vod a fyziologickému biorytmu mízy stromů během roku docházelo k ustálenému pracovnímu postupu: v zimě, kdy dřevo stromů je lehčí, neboť má v sobě málo vody, docházelo ke kácení, načež s táním sněhu se přikročilo k plavení při vyšší

---

⁹⁰⁵ K výrobě potaše srov. WOITSCH 2009, s. 107–151.

⁹⁰⁶ NA Praha, ATS – společné, Hospodářský řád pro panství Zákupy, inv. č. 130, kart. 282, 1685, především body 43 a 44.

⁹⁰⁷ Pro obecnější kontext lesního hospodářství a managementu zdrojů srov. WARDE 2018, s. 165–182.

⁹⁰⁸ SOA Plzeň, BTDK, Lesní řády a instrukce, inv. č. 238, kart. 39, lit. A, 1703, bod 58. Josef Nožička tento řád pravděpodobně neznal, proto odkazoval až na jeho upravené vydání o 5 let později. Srov. tamtéž, 1708, bod 53; též NOŽIČKA 2019c, s. 381.

⁹⁰⁹ NOŽIČKA 2019c, s. 387.

⁹¹⁰ HRBEK 2020, s. 88; NOŽIČKA 1957, s. 112. Příslušné prameny k pokusům o těžbu uhlí jsou uloženy v NA Praha, ATS – Zvoleněves, kart. 66.

energetické hladině vodních toků. Tento postup usnadnil manipulaci s dřívím a zkrátil dobu sušení.

V řadě případů však nebylo použití vodní cesty možné či žádoucí. Potom nastupovali zpravidla robotující poddaní se svými povozy. Příkladem mohou být úpravy ostrovské zahrady, které vyžadovaly specifické druhy dříví. Například trámy altánů se stavěly z jedlí a dubů, lehčí konstrukce bylo lépe udělat ze smrku; obklady břehů jezírek a kanálů se stejně jako roury vyráběly z jedlí, zatímco borovice byla preferována pro bednění na ochranu rostlin a soch před mrazem. V příkazech k opatření stavebního dříví bylo obvykle specifikováno, o jaké dříví se má jednat, někdy i odkud má být pořízeno. Zatímco pro doplnění smrkových špalírů bylo možné sáhnout téměř kamkoliv do panských lesů i porostlin, chvojí na zazimování se nejčastěji dováželo z mořičovské obory, která byla nejbližší. Lovecký zámeček v této oboře byl ale stavěn z kmenů dovezených z Brložce a pro opravu velkého kanálu v zámecké zahradě se vezlo jedlové dříví z Českého Chloumku na panství Toužim. Jindy se zase kácely vzrostlé smrky v okolí Stráně či Hroznětína nedaleko Ostrova. Snahou bylo sehnat dostatečně kvalitní dříví v přijatelné vzdálenosti a zároveň stávající porosty exploatovat jen v takové míře, aby byly schopné znovu regenerovat.

Lov a obory

Jak již bylo řečeno, lov představoval na jedné straně významnou činnost v životě šlechty, na druhé straně měl také významný ekologický dopad v podobě regulace druhového zastoupení zvěře a její populace, což se promítalo i do druhového složení lesů, především v oborách. Vlivem selektivního spásání zvěř (spolu)určovala, které stromy budou v oboře růst; také je potřeba vzít v úvahu rozdílnou schopnost dřevin obrazit z pařezu. Jiným příkladem může být jírovec (koňský kaštan), který se začal vysazovat během 18. století, neboť kromě pro zvířata jedlých plodů nabízel také rychle rostoucí dřevo. Pro své výrazné květy se stal doplňkovou dřevinou v řadě obor i zahrad, případně se uplatňoval v alejích. V Bádensku byl vysazován již před polovinou 18. století za markraběte Ludvíka Jiřího, k čemuž se přistoupilo také na českých panstvích.⁹¹¹ Zřejmě se jednalo spíše o rané uplatnění této dřeviny v Čechách (časově

---

⁹¹¹ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Lesnictví, inv. č. 44, kart. 101, 11. října 1760.

srovnatelné je vysazování v oborách na Třeboňsku), neboť k většímu rozšíření došlo až později.⁹¹²

Účastí na lovu manifestovala šlechta svá privilegia, která vedle sociálního rozměru obsahovala i environmentální dimenzi (ve smyslu lovu zvěře jakožto využívání přírodního zdroje).⁹¹³ Sami habsburští panovníci trávili mnoho času na lovu, který tak nabízel příležitost ke šlechtické reprezentaci formou imitace panovníka.⁹¹⁴ Byť by snad bylo možné hovořit o lovu jako o společenské nutnosti, nelze opomenout, že pro řadu příslušníků aristokracie byl lov skutečnou osobní vášní.⁹¹⁵ Přezdívka *Jägerlouis* Ludvíka Jiřího Bádenského je v tomto ohledu více než výmluvná, nicméně lovu holdovali i další majitelé a majitelky sledovaných panství. Ostatně Diana jakožto bohyně lovu byla častým námětem reprezentace aristokratek (příloha 37).⁹¹⁶ V ostrovském zámku se pak nacházela tzv. Dianina lázeň – tedy de facto luxusní koupelna z roku 1696, zdobená loveckými a orientálními motivy.⁹¹⁷

Lov mohl probíhat jak v oborách, tak ve volné krajině. Někdy se v této souvislosti zavádí novodobý pojem *lovecká krajina* či *krajina lovu*, který upozorňuje na loveckou infrastrukturu (zázemí), kterou poskytovalo okolí zejména specializovaných loveckých sídel a zámečků.⁹¹⁸ V okolí hlavních sídel sasko-lauenburských panství se nacházelo několik satelitních rezidencí, které hrály důležitou roli při lovu (jedná se především o Juliusburg, Hájek, Hauenštejn, Mořičov a snad i Přemilovice).⁹¹⁹ Julius Jindřich při lovech západně od Ostrova využíval tvrze Juliusburg, která se nacházela nedaleko jedné z obor. Stejně nazvané sídlo bylo postaveno i v oboře nedaleko Lauenburgu, avšak krátce po vyměření lauenburských vévodů zaniklo.⁹²⁰ Z doby první generace sasko-lauenburských vévodů v Čechách však mnoho pramenů týkajících se lovu dochováno není.

Jen o málo podrobnější informace pocházejí z doby Julia Františka. U něj zaujme především pověst, podle které se ztratil při lovu v okolí hory Mědník, a z vděčnosti za svou záchranu

---

⁹¹² NOŽIČKA 2019d, s. 416; HRBEK 2020, s. 88.

⁹¹³ KNOLL 2018, s. 382–386; též KNOLL 2008.

⁹¹⁴ K významu lovů při českých pobytech panovníků HRBEK a kol. 2021, s. 394–414; dále např. SCHLAG 1990.

⁹¹⁵ Ke vztahu Valdštejnů k lovům srov. HRBEK 2015, s. 150–163.

⁹¹⁶ Takto se nechala zpodobnit také Sibylla Augusta se dvěma loveckými psy. Autorem byl Ludwig Ivenet (cca 1705). Podrobněji k tomutbaden-wüo fenoménu POLLERROSS 1997.

⁹¹⁷ ZEMAN 2010. Podobná záležitost vznikla také v Kuksu (PREISS 2002, s. 231).

⁹¹⁸ JANDOVÁ 2020, s. 112. Tuto infrastrukturu na příkladu schwarzenberských panství popisuje TŮMA 2017, byť pojem *lovecká krajina* nepoužívá a chápe lovecká zařízení v rámci širěji pojaté *kulturní krajiny*.

⁹¹⁹ Srov. oddíl *Vedlejší rezidence mimo centrum panství*. K satelitním rezidencím v okolí Vídně (včetně loveckých), která byla určitým vzorem srov. JEITLER 2017 a POLLERROSS 1998, zejména s. 123 a další.

⁹²⁰ GNIRS 1996; KAACK 1989, s. 28.

nechal postavit mariánskou kapli na jejím vrcholu. Jakkoliv se historika nemusí zakládat na pravdě, svědčí o významu lovu pro osobu šlechtice-muže a jeho pověst. Motiv, kdy urozený muž v lese při lovu prožije nějakou událost (zpravidla s duchovním přesahem: typicky přežití nebezpečné situace díky projevu boží milosti, setkání s poustevníkem apod.), která ovlivní jeho další kroky (např. vede k založení místa duchovního významu – kaple, kláštera apod.), má velmi dlouhou tradici.⁹²¹ Pozoruhodné je, že i založení zákupského kláštera je spojené s podobnou zakladatelskou legendou, tentokrát ovšem z bojiště.⁹²² Tyto příběhy jsou součástí krajiny, představují součást procesu krajinytvorby, během něhož je „divoká“ příroda přetvářena v kulturní krajinu. Je proto logické, že ústředními postavami podobných příběhů jsou vedle světců (či poustevníků atd.) také představitelé pozemkové vrchnosti.

Lov patřil k zálibám obou dcer Julia Františka. Princezny se během svého života nechávaly zobrazovat v loveckém oděvu a pochopitelně také samy pořádaly hony (příloha 38).⁹²³ Anna Marie Františka byla také členkou známého Šporkova Řádu sv. Huberta.⁹²⁴ Sibylla Augusta se zase lovu věnovala v okolí bádenského zámku Favorite. O jejích loveckých aktivitách v Čechách se mi nepodařilo najít konkrétní zprávy. Pozoruhodné je však nařízení lesního řádu Ludvíka Viléma z roku 1703, které zakazovalo myslivcům bez speciálního povolení lov zvěře na panství Ostrov v době nepřítomnosti dvora.⁹²⁵ Snahou bylo nejspíše nechat co nejvíce kusů na odstřel přímo členům markraběcí rodiny, případně jejím hostům. Kromě šlechty byli k lovu v některých případech oprávněni také lesní úředníci a myslivci, kteří měli pravomoci vymezené lesním řádem.

Nápadně vystupuje téma lovu do popředí u markraběte Ludvíka Jiřího, jehož český pobyt krátce po smrti matky je spojen s budováním obor a drobných loveckých rezidencí, z nichž nejvýznamnější je zámek Mořičov v oboře u Ostrova (příloha 39). K dalším jeho počínům patří rekonstrukce zámku v Hájku.⁹²⁶ Avšak k lovu šlo využívat již dříve pro tyto úpravy stylizovaný Hauenštejn. V Bádensku se pak Ludvík Jiří mohl oddávat lovu v okolí zámečků Scheibhardt, vybudovaném jeho otcem a architektem Rossim,⁹²⁷ nebo na Fremersbergu

---

⁹²¹ K poustevnickým motivům srov. HORSCH 2018a; GAŽI – HANSOVÁ 2012, s. 81–90; PREISS 2002, s. 165–168.

⁹²² Srov. výše (*Podpora řádů*).

⁹²³ Znamé je vyobrazení Sibylly Augusty Bádenské s malým Ludvíkem Jiřím v loveckých kamizolách. Autorem byl Ludwig Ivenet (cca 1705).

⁹²⁴ BENEDIKT 1923, s. 210.

⁹²⁵ SOA Plzeň, BTDK, Lesní řády a instrukce, inv. č. 238, kart. 39, lit. A, 1703, bod 61.

⁹²⁶ ÚLOVEC 2003, s. 173–175; archivní materiály k této stavbě (zejména poskytnutí dřeva) se nacházejí v SOA Plzeň, VÚ Ostrov, kart. 97.

⁹²⁷ KAACK 1983, s. 116.

nedaleko Baden-Badenu.⁹²⁸ Druhé z jmenovaných sídel bylo vystavěno na půdorysu osmihrotého kříže v návaznosti na lovecký řád sv. Huberta falckých kurfiřtů a markrabě jej dostal k užívání od své matky Sibylly Augusty.⁹²⁹ Lovecká scéna z plachtového honu uspořádaného Ludvíkem Jiřím roku 1738 v zahradě kolem Favorite byla dokonce zachycena na malířském plátně.⁹³⁰ Z roku 1760 se zase dochovala unikátní rukopisná lovecká knížka (*Jagdbuch*) vyobrazující řadu trofejí a připomínající slavné lovce z řad předků Ludvíka Jiřího.⁹³¹

Formalizované formy lovu, které byly velkolepou a do jisté míry také komponovanou společenskou událostí, se zpravidla odehrávaly v ohraničených areálech, ať už oborách, bažantnicích či zahradách kolem rezidencí. **Obory** představovaly výjimečný prostor uzpůsobený pro lov a chov zvěře. Kromě toho se v nich pěstovalo dřevo, které zde mělo trochu jiné podmínky než v běžném lese. Kromě výše zmíněných vlivů zvěře je potřeba vzít v úvahu i fakt, že les byl běžně přístupný i poddaným, zatímco do obor byl obyčejným lidem přístup zapovězen. Vrchnost k tomu měla řadu důvodů od klidu pro zvěř (a prevenci lesního pychu) až po bezpečnost při lovech. Obory se tak stávaly unikátně utvářenou kulturní krajinou, která se vyvíjela pod poměrně přísně regulovaným managementem. K vybavení obor náležela lovecká sídla či altány, vyhlídky, rybníky (často označované jako *Hirschteich*), louky, mosty a řada dalších prvků. Stěžejní však bylo velké množství lovné zvěře koncentrované na ploše vymezené oborní zdí či oborním plotem. Vodní plochy v oborách tak sloužily nejen jako zdroj pitné vody pro zvěř, ale také se využívaly při lovu vodního ptactva.

První oborou, kterou měl Julius Jindřich v Čechách k dispozici, byla ta u města Toužim, která ležela jihozápadně od města. Zůstala v provozu po celou sledovanou periodu, byť v pozdějších letech se zde lovilo asi spíše výjimečně. Již v urbáři z roku 1638 je tato obora zmíněna jako nově rozšířená a oplocená dubovým plotem.⁹³² Oplocení bylo nejspíše pečlivě udržováno, protože je zmíněno také o několik dekád později.⁹³³ Také v blízkosti Ostrova vznikly dvě obory, přičemž ta větší, jižně od Ostrova (kolem pozdějšího zámku Mořičov)

---

⁹²⁸ VOKURKA 2019b.

⁹²⁹ KAACK 1983, s. 189–190.

⁹³⁰ Autorem obrazu je Heinrich Lihl (1738). Obraz je součástí sbírek zámku Favorite ve správě Staatliche Schlösser und Gärten Baden-Württemberg. Dostupné z: <https://www.schloss-favorite-rastatt.de/wissenswert-amuesant/persolichkeiten/ludwig-georg-von-baden-baden> [30. ledna 2023].

⁹³¹ RÖDEL 2005.

⁹³² „Nahendt bey der Statt ist auch ein schönen Tührgarten, und ist ufs neue erweitert, und mit aichenen neuen Stacheten wohl verwarth.“ (SOA Plzeň, VS Toužim, Urbář (1638), inv. č. 6, kart. 1, fol. 13v).

⁹³³ „Unweith der Stadt [tj. Toužim, pozn. MV] ist ein feiner Thiergarten mit aichenen Planckhen umbgeben.“ (SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 110).

měla mít obvod 16 800 pražských laktů (asi 10 km) a roku 1695 v ní žilo 53 kusů jelení zvěře.⁹³⁴ V dalším roce bylo stádo rozšířeno o 22 jelenů z Bayreuthu.⁹³⁵ V menší oboře v lokalitě *Katzenholtz* (snad lze ztotožnit s lokalitou Kocourek, jinak též V Březinkách, severně od obce Otovice) s obvodem pouhých 2 540 laktů (1,5 km) se nacházelo dokonce 76 lovných zvířat.⁹³⁶ Lesní řád z roku 1703 mluví o *neu angelegten Thiergarten zu Schlackenwerth*, tím se ale s největší pravděpodobností myslí nově upravená obora Mořičov, do níž se mají přenášet odchycení zajáci a bažanti.⁹³⁷ Obě obory byly podle všeho užívány během celé první poloviny 18. století.

Od přelomu šedesátých a sedmdesátých let 17. století byla stále častěji využívána obora u Zákup. Přes její velké území vedla jakási cesta směrem, která byla roku 1674 osazena dvěma „velkými“ mosty.⁹³⁸ Bohužel není uvedeno, zda se jednalo o mosty kamenné, nebo (což je pravděpodobnější) dřevěné. Dřevo z obor se běžně užívalo ke stavebním pracím, což platilo i zde, neboť se odsud bral materiál na přestavbu zámku.⁹³⁹ Ve stejné době jako mosty byly v oboře vybudovány dva rybníčky pro napojení zvěře.⁹⁴⁰ Taktéž severovýchodně od Ploskovic byla vybudována obora užívaná minimálně Annou Marií Františkou.

Lze tak konstatovat, že obory tvořily standardní součást okolí větších (hlavních) venkovských šlechtických rezidencí. Ještě častěji se vyskytovaly bažantnice, kde se odchovávali bažanti, kteří byli následně umisťováni do obor či *ad hoc* na místa, kde měl probíhat lov. Obory nabízely majitelům a jejich hostům příležitost ke stavovsky specifickému trávení volného času. Pregnantně byla funkce obor popsána v lesních rádech Ludvíka Viléma Bádenského, podle kterých zde vrchnost měla mít možnost *ein sonderbahre Plaisier schöpfen*.⁹⁴¹ Zároveň obory poskytovaly zásoby materiálu, ať už šlo o chvojí pro zimní přikrývání rostlin v zámeckých zahradách nebo stavební dříví pro vrchnostenské stavby.

Pokud majitelé preferovali lov v lesích, mohly využít zázemí vrchnostenských hájoven, z nichž některé byly poměrně luxusně zařízeny pro pobyty šlechty. Ukázkovým příkladem je

---

⁹³⁴ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 40.

⁹³⁵ KAACK 1983, s. 101.

⁹³⁶ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 40.

⁹³⁷ „...zu bequemer Zeithen auf denen Ämtern Haaßen und Rephiner gefangen und in Thiergarten ausgesetzt werden sollen...“ (SOA Plzeň, BTDK, Lesní řady a instrukce, inv. č. 238, kart. 39, lit. A, 1703, bod 65).

⁹³⁸ „Weyln die Straß durch dem Thürgarten mit verbauet, so hat man über dem vorbey flüssenten Pach 2 grosse Brücken lassen machen.“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Specificatio A. 1674, f. 58v–59r).

⁹³⁹ NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Specificatio A. 1674, f. 59r.

⁹⁴⁰ „In dem Reichstätter Thiergarten vor die Hierschen seint auch 2 neue Teuchl verfertiget worden.“ (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Specificatio A. 1674, f. 59r).

⁹⁴¹ SOA Plzeň, BTDK, Lesní řady a instrukce, inv. č. 238, kart. 39, lit. A, 1703, bod 65.

hájovna *Franziscathal* nedaleko Mařenic, která byla součástí komponované krajiny. Podobně fungovala i hájovna nedaleko Háje (*Stolzenhaner Jägerhaus*) na panství Hauenštejn. K těmto luxusním hájovnám lze asi přiřadit ještě hájovnu na jihovýchodním cípu panství Zákupy u poustevny sv. Eustacha / Jiljí.⁹⁴² Všechna místa byla také zakreslena na pozdějším prvním vojenském mapování, kde zaujme právě posledně jmenovaná hájovna a její okolí. Místo poustevny je tu zakreslena kaple sv. Anny a les nese název *Anna oder Reichstädter Hayde*. Toto pojmenování stáčí pozornost k uplatnění jmen majitelů panství v krajině. Některá toponyma mohla mít starší původ, nezávislý na konkrétních osobách ze sledovaných rodů, nicméně nelze pominout možnou souvislost toponym *Franziscathal* a *Anna-Hayde*. Minimálně první z nich odkazuje k Anně Marii Františce, zatímco v druhém případě se mi tuto souvislost nepodařilo ověřit, avšak považuji ji za velmi pravděpodobnou.⁹⁴³

Dobově asi nejoblíbenější formou lovu byly především plachtové hony, při nichž byla zvěř naháněna do ohraničení prostoru před skupinu střelců.⁹⁴⁴ Plachet se používalo právě k vymezení onoho prostoru, kam byla zvěř naháněna a kde ji lovci mohli střílet. Přípravu plachet měli na starost zpravidla lesní úředníci a řemeslníci z příslušných panství. Roku 1734 se na jejich přípravě podílela také *Frau Waldbereitherin*, což je poměrně vzácný doklad zapojení žen do řemeslné výroby, které v praxi nejspíše nebylo zdaleka tak výjimečné, jak to na první pohled vypadá z písemných pramenů.⁹⁴⁵ K dalším formám lovu patřily různé formy štvance, které kladly vyšší požadavky na fyzickou zdatnost účastníků.⁹⁴⁶ Oblibě se těšil také lov bažantů a samozřejmě čížba, tedy lov drobného ptactva do sítí a dalších druhů pastí.

Zejména úlovky oblíbených skřivanů (*Lerchen*) se počítaly v tisících kusů ročně.⁹⁴⁷ Pro srovnání lze uvést, že zajíců bylo zpravidla střeleno kolem dvou až tří set, zatímco u větší zvěře se jen málokdy dosahovalo dvouciferných čísel. Výjimkou byly daňci, kteří byly chováni v oborách a nebyl problém jich střílet desítky kusů. Není překvapivé, že zatímco v lesnatých a horských oblastech dominoval lov vysoké a srnčí zvěře, v oblastech středních

---

⁹⁴² Eremitáž sv. Jiljí (poustevníka spojeného s lovem) se nacházela také nedaleko Šporkova Kuksu (srov. PREISS 1981, s. 189).

⁹⁴³ V době reambulace prvního vojenského mapování mohla být kaple skutečně předsvěcena sv. Anně. Za vhodné považuji upozornit na fakt, že naopak název *Mařenice* (německy *Großmergthal*) se jménem Anny Marie Františky nespojuje.

⁹⁴⁴ Obecněji k této formě lovu srov. JANDOVÁ 2020, s. 114, pozn. 16; VAVERKOVÁ 2017, s. 134–136.

⁹⁴⁵ NA Praha, ATS – společné, Myslivost a dvorské hony, inv. č. 350, kart. 700, *In Angelegenheit deß Jagdzeiges*, 10. října 1736.

⁹⁴⁶ HRBEK a kol. 2021, s. 395.

⁹⁴⁷ Roku 1715 bylo evidováno 2767 ulovených skřivanů. Rekordním byl ale rok 1703 se 4857 skřivanů (NA Praha, ATS – společné, Myslivost a dvorské hony, inv. č. 350, kart. 700, *Summarischer Extract*, 1715 a *Verzeichniß*, 1703).

Čech byly pořádány zejména lovy zajíců a zmíněných bažantů.⁹⁴⁸ Kromě majitelů panství a jejich urozených hostů (nejčastěji z okolních panství) se lovů v roli střelců účastnili zástupci lesní správy daných panství (*Oberjägermeister, Jagdjunckher, Jagdpage, Jagdschreiber, Waldmeister, Zeugknecht*). Událostí zvláště náročnou na přípravu byl lov uspořádaný v Zákupech na počest braniborsko-ansbašského markraběte Johanna Friedricha (1654–1686) na konci léta 1680.⁹⁴⁹

Lovecké akce byly často spojeny se soutěží o největší počet střelených kusů. Např. roku 1706 vyhrála pozlacený pohár vévodkyně Anna Marie Františka, dobře se ale umístil i její *Hoffäuger* Pesch či *Oberförster* z panství Sloup. Naopak ke konci tabulky skončili baron Nostic nebo *Forstmeister von Rumburg*.⁹⁵⁰ Anna Marie Františka nebyla jedinou ženou, která se soutěže účastnila. I z tohoto důvodu se lov jeví jako jedna z činností, při níž docházelo k potlačení genderových nerovností, a naopak byla zdůrazněna příslušnost k privilegovanému stavu (či profesi – v případě myslivců a polesných). Naopak poddaným byla při těchto událostech vymezena role o poznání méně prestižní, když v rámci robot museli asistovat při nahánce a odvozu slovené zvěře.

S výkonem loveckého práva a zachováním jeho exkluzivity souvisejí také snahy o potlačení pytláků a dravé zvěře (z pohledu myslivosti tzv. škodné). Kontrola nad stavy zvěře tak měla být zcela v rukou vrchnosti a jejích myslivců. Lesní řády a hospodářské instrukce obsahovaly zákazy lovení zvěře poddanými. Na druhou stranu ale musela lesní správa dávat pozor, aby nedošlo k přemnožení srnčí zvěře a divočáků, kteří by mohli škodit na polích. K omezení škod bylo vypisováno tzv. zástřelné – tedy částka náležející myslivci za slovení daného zvířete. Nejvíce byl hodnocen odstřel velkých zvířat, zejména dravců a šelem. Za skoleného medvěda náležel lovcovi 1 zlatý 30 krejcarů, tedy stejně jako za další velká zvířata jako vlk či jelen. Zde je potřeba připustit, že medvědů se ve sledované době na panstvích už asi mnoho nevyskytovalo. Častější však byl výskyt vlků, a to například po třicetileté válce, kdy jedna smečka řádila v okolí Podbořan. Také v roce 1725 si markraběcí hejtman z Toužimi stěžoval na výskyt vlků, které se již delší dobu nikomu nedařilo střílet, což vedlo k neúnosným škodám

---

⁹⁴⁸ To ostatně potvrzují i zprávy úředníky Josefa Antonína Kuntze ze statků Kozomín a Chlumín (NA Praha, ATS – společné, Myslivost a dvorské hony, inv. č. 350, kart. 700, 3. července 1740). Součástí dopisu je také nejasnost ohledně toho, kdo střílel jelena v kozomínské bažantnici, což vede k otázkám, nakolik se zde jelení zvěř vyskytovala a jak se jelen ocitnul v bažantnici.

⁹⁴⁹ NA Praha, ATS – společné, Myslivost a dvorské hony, inv. č. 350, kart. 700, *Beschaffenheit der Hochfürst. Onolzbach. Jägerrey und des Jagtzeügs* (1680).

⁹⁵⁰ NA Praha, ATS – společné, Myslivost a dvorské hony, inv. č. 350, kart. 700, *Extract aus dem Jagdbuch* (1706).

na zvěři.⁹⁵¹ Někdy myslivci (či poddaní) chytali vlky do vlčích jam, což však v tomto případě není zmíněno.⁹⁵² Ani draví ptáci a sovy nebyli v očích dobových aktérů vítaným obohacením volně žijící fauny, a naopak byla snaha je pochytat a věnovat do zámecké menażerie.⁹⁵³ Tam se jim věnoval sokolník, který je cvičil k loveckým účelům. Pokud by však nešlo dravce odchytit, měli být odstřeleni, aby neškodili na lesní zvěři.

Ještě více než dravých ptáků se k lovu užívalo cvičených loveckých psů. Ti se dokonce dostávaly na nejrůznější malby zobrazující šlechtu při lovu. Dobří psi byli velmi ceněni a není divu, že Marie Anna Karolína nechávala svou smečku posílat mezi jednotlivými panstvími podle toho, kde zrovna měla v úmyslu lovit. Nakonec *Oberförster* Heesse navrhnul, aby alespoň přes loveckou sezónu byli psi umístěni do kotce ve Zvoleněvsi, což bylo přibližně uprostřed jejích panství, takže bylo možné předejít nadměrně dlouhým přesunům.⁹⁵⁴ Bylo tedy nařízeno zvolevčský kotec řádně nachystat, aby tam měli psi pohodlí, avšak po konci sezóny měli být psi posláni zpět *ins Gebirch*, neboť v okolí Zvoleněvsi by mohli způsobit velké škody na zajících.⁹⁵⁵ Tento postup názorně ilustruje fungování sítě severočeských a středočeských panství (tzv. *mütterliche Herrschaften*), kde docházelo k optimalizacím a koordinaci činností tak, aby to pro celou soustavu panství bylo co nejvýhodnější, případně aby byl zajištěn komfort pro vrchnost.

Shrnutí: les jako kulturní krajina a sociální prostor

Jak plyne z výše uvedeného, činnost myslivců a lesních správců nebyla zaměřena pouze na extrakci zdrojů (lov zvířat, těžba dřeva), ale také na určitou péči o tyto zdroje, včetně (zdánlivě možná paradoxní) péče o lovnou zvěř. Kromě zmíněného odstřelu škůdců se dbalo o dostatek krmiva, především žaludů, bukvic a sena. Postupem času se péče o lesy více a více profesionalizovala, a to dokonce natolik, že se lesní správa (stejně jako lesní řády a instrukce) vydělila z kompetence hejtmana, čímž vzrostl význam nejvyššího lesmistra. Pěstování lesa tak od 18. století patřilo k nejvíce profesionalizovaným a v jistém ohledu (odborný personál, dlouhodobá perspektiva managementu, centralizovaná správa) také k nejlépe organizovaným

⁹⁵¹ GNIRS 1933, s. 327.

⁹⁵² Vlčí jámu detailněji popisuje TŮMA 2017, s. 118.

⁹⁵³ Nejčastěji jsou takto zmiňováni jestřábi (*Habicht* – označení dost možná společné pro více druhů) a výři (*Puhu*) – srov. GNIRS 1933, s. 327.

⁹⁵⁴ „...auch ist Zwolinioweß, in der Mitte dero Herrschaffien, daß mann also jeder Zeit, wo gnädigste Herrschafft belieben zu setzen, solche in der Nähe hat unnd haben kann.“ NA Praha, ATS – společné, Myslivost a dvorské hony, inv. č. 350, kart. 700, 27. března 1749.

⁹⁵⁵ NA Praha, ATS – společné, sign. 211, kart. 700, 27. března 1749.

oblastem šlechtického velkostatku, a tudíž i celé dobové krajiny. Ostatně šlo tu o zájem vrchnosti. K výraznému posunu na sledovaných panstvích došlo po roce 1700, kdy byl vydán jak lesní řád Ludvíka Viléma pro ostrovskou skupinu (1703), tak řády Anny Marie Františky pro její panství (1705). I když dřevo představovalo hlavní energetickou surovinu i stavební materiál, stále se velká váha přikládala také lovu, který se odehrával v oborách a lesích, a byl jedním ze statusových symbolů šlechty. Význam lesa a lovu se ostatně promítal i do hierarchie lesních správců a úředníků v rámci úředního a dvorského aparátu.

Hospodářské dvory

Režijní hospodaření šlechty by bylo zcela nepředstavitelné bez hospodářských dvorů.⁹⁵⁶ Právě ty představovaly pomyslná jádra vrchnostenského podnikání a v 17. století zaznamenaly další rozvoj založený na extenzivním využití půdy a robotní práce.⁹⁵⁷ Přestože dvory v jistém smyslu fungovaly jako centrum – ať už koncentrací hospodářských funkcí, svázela se sem úroda, také se zde často vykonávaly roboty a v neposlední řadě se jednalo o vsutku monumentální objekty a nepřehlédnutelné krajinné dominanty – považují za důležité vyzdvihnout také jistou decentralizaci. Ta spočívala v rozmístění po dominiu, neboť dvorů – pokud se nejednalo o vyloženě malé statky – bývalo zpravidla vícero. Dále dvory byly často budovány podle jednotného stavebního modelu, často jedním stavitelem, čímž docházelo k replikaci.⁹⁵⁸ Někdy se uplatňovaly podobné ozdobné prvky jako u rezidencí, což platí především tam, kde dvůr stavěl stejný stavitel jako zámek. Majitel-hospodář sice na dvůr nemusel zajíždět, přesto ho zde reprezentoval rodový erb, který dotvářel symbolickou rezidenční síť a přispíval k reprezentaci šlechty jako dobrého hospodáře. Cílem této kapitoly není zevrubná hospodářská analýza, spíše jen postihnutí nejvýznamnějších prostorových a krajinných aspektů ve spojitosti s dvory. Ačkoliv se tento oddíl vymyká svým menším rozsahem, nelze podle mého názoru tuto část zcela vynechat.

Ve sledovaném období se počet vrchnostenských dvorů postupně navyšoval, stejně jako se zvětšovalo množství půdy, na němž vrchnost hospodařila. To je do značné míry obecný dobový trend, který mohl být částečně narušen během třicetileté války či krátce po jejím konci.⁹⁵⁹ Na sasko-lauenburském dominiu pokles počtu dvorů není zachycen.⁹⁶⁰ Pro příklad lze uvést, že na severočeských a středočeských panstvích, která vlastnil Julius František v roce 1674 bylo 27 dvorů. Počet dvorů na těchto panstvích do roku 1750 vzrostl o čtvrtinu na

---

⁹⁵⁶ Základní práci představuje ŽIŽKA 2018; ke dvorům na sasko-lauenburském Toužimsku RYBA 1992.

⁹⁵⁷ MAUR 1981, s. 211. Nutno ovšem dodat, že prvotní rozvoj vrchnostenských dvorů začal už kolem poloviny 16. století (srov. MAUR 1996, s. 156). Na složitost vývoje a různé pokusy o racionalizaci upozorňuje HRBEK 2013b, s. 250–251.

⁹⁵⁸ Doložen je podíl Václava Špačka u některých dvorů (srov. MACEK 2007). Na panstvích jiných majitelů to zase byli věhlasní architekti jako F. M. Kaňka (HRBEK 2013b, s. 255), J. B. Mathey, F. Spannbrucker (RYCHNOVÁ 2020, s. 152–153; ŽIŽKA 2018, s. 25–29) a další.

⁹⁵⁹ Na příkladu komorních panství srov. MAUR 1976a, s. 62.

⁹⁶⁰ To pochopitelně neznamená, že k němu nemohlo dojít. Zejména není zcela zřejmý předválečný stav na panstvích Anny Magdalény.

34, ovšem dělo se tak především přikupováním menších statků. Nicméně někdy v letech 1705 až 1727 byly založeny dva nové dvory na panství Zákupy (Boreček a Krompach).⁹⁶¹

Přestože jinde už v první třetině 18. století docházelo k reluci dvorů a majetkovému transferu půdní držby od vrchnosti k poddaným, sledovaná panství (zdá se) nebyla tímto trendem zasažena, resp. jejich majitelé k tomu nepřistoupili. Ilustrativním příkladem mohou být rušené dvory na panství Sloup, kde namísto zrušených dvorů vznikaly nové osady (s rušením dvorů tu Jan Josef Maxmilián Kinský začal již ve třicátých letech 18. století).⁹⁶² Toto panství se nacházelo mezi oběma částmi zákupského panství a Anna Marie Františka byla se sloupským pánem v kontaktu. Pravděpodobně mohla znát i důvody, proč hrabě Kinský k zrušení dvorů přikročil. Ona sama, ani její dcera však nic podobného neudělaly, což však byla spíše dobová norma.⁹⁶³ Teprve Klement František Bavorský v roce 1752 věnoval poddaným půdu na místě zaniklé vsi Lasvice (panství Zákupy), která poté nesla jeho jméno (Klemensdorf).

Vrchnostenské dvory – podobně jako rybníky – byly často umístěny v níže položených oblastech, a to kvůli kvalitnější půdě oproti výše položeným místům, kde byly plodiny vystavené horším povětrnostním podmínkám, mrazům a dalším nežádoucím jevům (např. kamenitá pole, sklon reliéfu). Na mapách panství Ostrov, Děpoltovice, Ploskovic či Zákupy je tato koncentrace dvorů do nížin dobře patrná, neboť severně od Podkrušnohorského prolomu nebo ve cvikovské části zákupského panství dvory téměř nebyly.⁹⁶⁴ Vrchnostenské dvory tak představovaly nedílnou součást kulturní krajiny, zejména jejich úrodnějších částí. Zajímavé je umístění dvorů vůči říční síti a reliéfu. Zatímco na panství Údrč je zřetelné vyhýbání se hlubokým údolím (většina dvorů se tu nacházela v relativně vyšších a sušších polohách, které nabízely rovnější plochy), na panstvích Podbořany, Zvoleněves, Tachlovice a Zákupy bylo možné najít dvory soustředěné podél mělkých údolí potoků, byť často až na vyvýšené potoční terase.

Dvory se nacházely také u rezidencí (příkladem je příloha č. 40 – Zvoleněves), zejména těch významnějších. V literatuře se někdy objevuje dělení dvorů na rezidenční (v těsné blízkosti rezidencí) a podnikatelské, ovšem jak upozornil David Novák, charakter a využití dvora to

---

⁹⁶¹ NA Praha, ATS – společné, kart. 283, *Bedeuten und Befehlen unser bestellten Württschafftämtern* (28. února 1727).

⁹⁶² PAUDLER 1885, s. 13–14.

⁹⁶³ MAUR 1981, s. 215.

⁹⁶⁴ Na pomezí zlomu se nacházel dvůr v Hauenštejně, v horách potom dvůr v Měděnci.

zpravidla neměnilo.⁹⁶⁵ V Toužimi navazoval dvůr z jedné strany na zámecký objekt, z té druhé těsně přiléhal k městské zástavbě a pokračoval k zahradám. V Ostrově před zámkem na předměstí stával tzv. Bílý dvůr. V Zákupích zase Anna Maria Františka přistoupila v devadesátých letech 17. století k výstavbě monumentálního komplexu o rozměrech 150 x 80 metrů. Stavitelem byl litoměřický Julius Broggio. Dvůr, který prostorově doplňoval zdejší zámek, zůstal ovšem nedostavěný, alespoň v porovnání s původním záměrem. Část byla budována ještě v druhé polovině 18. století.⁹⁶⁶ Petr Macek v souvislosti s touto stavbou mluví o „kultu koně“ kvůli velkoryse a honosně pojatému prostoru stájí. Chov koní výrazně ovlivnil také podobu dvora ve Vrapicích. Pracovní pozice *Pferdknecht* a *Pferdponuncken* lze nalézt u většiny dvorů Anny Marie Františky, zatímco obecně se u dvorů mnoho koní nechovalo.⁹⁶⁷

Ve vztahu k rezidencím je potřeba vyzdvihnout ještě jeden moment, na nějž již bylo upozorněno výše (oddíl *Nerezidenční urbánní sídla a opuštěné rezidence*). Nemalá část dvorů (přesnější kvantifikace se neodvažuji, neboť by se musela opírat o rozsáhlý stavebně-historický průzkum, který by zahrnul značnou část dominia) byla zřízena na místě bývalých sídel nižší šlechty.⁹⁶⁸ Nejčastěji takto ve sledovaném období vznikaly dvory na území přikoupeném od menších vlastníků na okraj stávajících panství. Na ostrovské skupině takto vznikla sýpka ve Staré Roli,⁹⁶⁹ na panství Zvoleněves jsou typickým příkladem Míkovice – původně samostatný statek s rezidencí, později hospodářský dvůr.⁹⁷⁰ Výrazný byl tento fenomén na Tachlovicku, kde někdejší tvrze byly měněny na sýpky, hospodářské dvory a úřední budovy.⁹⁷¹ O dvoru Peklo (panství Tachlovice) se traduje, že vzniknul roku 1725 z pozemků, které hrabě Breda trestem odňal svým poddaným.⁹⁷² Další dvory vznikaly z pustých usedlostí, které zůstaly vrchnosti.

Spíše v ojedinělých případech docházelo také k rušení dvorů, přičemž příčiny bývaly různé. Z neznámých důvodů byl kolem roku 1685 zrušen dvůr u obce Radeč na panství Horní

---

⁹⁶⁵ Dělení P. Chotěbora a Z. Smetánky nedávno připomněl např. KRČEK 2015, s. 81. Ke kritice srov. NOVÁK 2017a, s. 57.

⁹⁶⁶ MACEK 1992, s. 23–24.

⁹⁶⁷ ŽIŽKA 2018, s. 209.

⁹⁶⁸ MAUR 1996, s. 157.

⁹⁶⁹ *Das adeliche Wohnhauß zu Altenrohrlau ist vor der Erkauffung schon ruiniret worden, an wesen stell ietzt ein Getreydt Schüttung mit einer Wagenschuppen auferbauet worden.*“ Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 284.

⁹⁷⁰ NA Praha, ATS – Zvoleněves, Kupní smlouvy, inv. č. 1, kart. 1.

⁹⁷¹ Rezidenční historie si někdy všímá také urbář s popisem panství: SOA Praha, VS Tachlovice – Jeneč, Urbář, 1727, inv. č. 6, kart. 1.

⁹⁷² KLEMPERA 2006, s. 43.

Police.⁹⁷³ Pozemky byly pronajaty poddaným a dobytek byl rozdělen mezi zbývající dva dvory na panství které se nacházely v Horní Polici a Volfarticích. Podle instrukce se však nemělo jednat o redukci živočišné výroby na panství, nýbrž o její intenzifikaci v již zavedených provozech. Zatímco před zrušením radečského dvora chovali v Polici 23 a ve Volfarticích 16 dojníc, mělo být mezi obě místa rozděleno 13 kusů z Radče a dalších osm se mělo dokoupit, aby v každém dvoře žilo 30 mléčných krav. Analogicky se postupovalo i u dalšího dobytka. Roku 1727 byl ale svůr v Radči opět uveden mezi vrchnostenskými dvory polického panství, avšak krávy se zde už nechovaly.⁹⁷⁴

Vrchnost nařizovala svým úředníkům, především hejtmanům a inspektorům, aby dvory pravidelně kontrolovaly (zpravidla jednou měsíčně). Takový apel se objevil již v instrukci Julia Jindřicha z roku 1630, v níž byl touto činností pověřen ostrovský vrchní hejtman.⁹⁷⁵ Časem došlo k zpřesnění instrukcí ohledně chovu zvířat a jejich podrobné evidence, stejně jako na konkretizaci odměn (peněžních i naturálních) pro personál dvorů.⁹⁷⁶ Nelze však říci, že by se jednalo o něco zcela nového, neboť nařízení v tomto duchu se v instrukcích objevovala již dříve, avšak ve stručnější a obecnější podobě. Po celou dobu také platilo, že se mělo dávat dobrý pozor na různá poškození hospodářských budov; pokud by se taková vyskytla, měla být co nejdříve napravena, aby nevznikala vrchnosti újma ze zanedbání péče o svěřený majetek.⁹⁷⁷ Inspektor ostrovských panství měl při měsíčních objíždkách dvorů dohlížet také na čistotu.⁹⁷⁸

Jak již bylo řečeno, dvory byly významnými krajinnými dominantami (srov. přílohu 41).⁹⁷⁹ Velikost vrchnostenských hospodářských stavení obvykle předčila podstatně drobnější poddanskou zástavbu. Jiný mohl být i stavební materiál, neboť u dvorů převažovala cihla a kámen, zatímco u neprivilegovaných vrstev lze předpokládat větší poměr dřeva, byť mnohdy v kombinaci s dalším materiálem (např. hrázděné a roubené konstrukce). Střecha bývala šindelová. Nesmírně důležitou funkci měla budova sýpky, obvykle nejvyšší budova v rámci

---

⁹⁷³ NA Praha, ATS – společné, Hospodářské instrukce, inv. č. 130, kart. 282, *Iterims Amtsordnung* (Horní Police, 1685), f. 166r.

⁹⁷⁴ NA Praha, ATS – společné, kart. 283, *Bedeutun und Befehlen unser bestellten Würtschafftämbtern* (28. února 1727), f. 2v.

⁹⁷⁵ SOA Plzeň, BTDK, Úřední řád a instrukce Julia Jindřicha, inv. č. 22, kart. 3, bod 6.

⁹⁷⁶ NA Praha, NA Praha, ATS – společné, Hospodářské instrukce, inv. č. 130, kart. 282, *Instruction* (1663), body 17 až 45.

⁹⁷⁷ „*Nach allen herrschaft. Gebeyden zusehen, und zu notiren, ob etwaß daran zu repariren, uns zu verbeßern ist.*“ (SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 24, Karton 3, *Gesambter Ämbter Wirtschaftsvisitation* (1733), bod 33).

⁹⁷⁸ „*Ob in Mayerhöffen alles sauber und rein gehalten wirdt, und keine Sayereyen darinnen gefünden wird thuen.*“ (SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 24, Karton 3, *Gesambter Ämbter Wirtschaftsvisitation* (1733), bod 42).

⁹⁷⁹ K obecnému zhodnocení srov. ŽÍŽKA 2018, s. 131.

dvora, byť sýpky mohly stát i samostatně.⁹⁸⁰ Kromě toho, že zde byly skladovány zásoby obilí, tak sýpky opět patří k tzv. symbolické rezidenční síti, neboť byly opatřovány erbem. Ten však nemusel představovat jediný dekorační prvek na těchto objektech, takže je lze zcela právem považovat za estetizaci krajiny, resp. součást procesu *spacing*.⁹⁸¹

Pro svou hmotovou dominanci byly dvory a sýpky často součástí krajinných kompozic.⁹⁸² Ze sledovaného dominia byly do osových vztahů s rezidencí zasazeny dvory v Nových Zákupcích, kam vedl přímá cesta (snad alej) od zámku. Podobná situace se opakovala v okolí Ploskovic v Býčkovcích a u ploskovického dvora severozápadně od zámku, stejně jako mezi zámkem v Buštěhradě a dvorem ve Vrapicích. Naopak na pozdějších bádenských panstvích podobné kompozice nevznikly. Nejblíže k tomuto modelu má zámeček v Přemilovicích a tamní dvůr umístěný asi 150 metrů na sever u rybníka v místě bývalé tvrze. I zde je patrné, že bádenská markrabata se komponování krajiny věnovala spíše v Bádensku než v Čechách, jak lze doložit například tamním dvorem Malsch mezi městy Rastatt a Ettlingen.

Zatímco některé dvory přiléhaly k rezidenčním komplexům nebo navazovaly na ostatní intravilánovou zástavbu, existovala také řada případů soliterně stojících dvorů v krajině. Mohlo jít o území zaniklé vsi, křížení významných cest či zkrátka jen vhodná volná místa. Ostatně dvory ke svému fungování potřebovaly pozemky. Hospodaření pak ovlivňovalo okolní krajinu, která tak byla formována tím, na jaký typ výroby byl dvůr zaměřen. Velké plochy obilí, především pšenice, byly určeny panským pivovarům, které představovaly obvykle nejvyšší složku příjmu z vrchnostenského podnikání.⁹⁸³ Množství zvířat chovaných u dvorů vyžadovalo plochy pro pastvu i louky pro sušení sena.

Další řešení se nabízela v podobě oddělení specializovaných staveb od zbytku dvora (srov. příloha 42). Tak vznikaly především ovčiny dimenzované pro stohlavá stáda ovcí, které v počtu chovaných kusů naprosto dominovaly tehdejší živočišné výrobě.⁹⁸⁴ Dohromady se na jednom panství chovalo řádově tisíce ovcí.⁹⁸⁵ Ovčiny tak na rozdíl od dvorů byly stavěny také ve vyšších polohách, kde rostlinná výroba (na rozdíl od té živočišné) z pohledu vrchnosti

---

⁹⁸⁰ Srov. MAUR 1996.

⁹⁸¹ RUTZ 2015.

⁹⁸² Až učebnicovým příkladem jsou šlikovské Vokšice – ke krajinnému kontextu srov. RYCHNOVÁ 2020, s. 152 a 211.

⁹⁸³ Na panství Toužim do bylo asi 30 % příjmů panství (VOKURKA 2022b, s. 56). Ač podíl mohl kolísat, vždy to byla nejvyšší položka K výnosům na pozdějších bavorských panstvích dále TLAPÁK 1990. Obdobná byla situace i jinde (srov. HRBEK 2013b, s. 251–252; MAŤA 2004, s. 188).

⁹⁸⁴ RADKAU 2000, s. 37; k ovčínům ŽIŽKA 2018, s. 221–225.

⁹⁸⁵ Přehled pro ostrovská panství k roku 1695 nabízí SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1.

neměla smysl.⁹⁸⁶ Při jejich konstrukci a následné údržbě vrchnost a její úředníci nařizovali dbát na dobrý stav střechy (aby dovnitř nezatékalo) a dveří (aby ovce neutekly a aby se dovnitř nevnikly šelmy).⁹⁸⁷ Hned ve dvacátých letech 17. století nechal Julius Jindřich za Toužimí postavit velký ovčín, kde mohlo trávit zimu až 600 dospělých ovcí, což bylo asi 15 % ovcí na tomto panství.⁹⁸⁸ Vlna byla prodávána židovským obchodníkům, obvykle pražským nebo z okolí sasko-lauenburských rezidencí (Hroznětín, Útvina), kteří ji prodávali dále na trzích v Řezně či Norimberku. Důsledně se při tom rozlišovalo, zda jde o vlnu z panství Julia Jindřicha, nebo Anny Magdalény.⁹⁸⁹ Toto rozlišení zůstalo zachováno i později.

Nedílnou součástí dvorů byly také zahrady, které měly převážně užitkový charakter, a sady, přičemž ovocné stromy mohly růst koncentrovány na jedné ploše, nebo ve volné krajině (např. podél cest a mezi poli).⁹⁹⁰ Byť dnes by taková výsadba chápána jako součást estetizace krajiny, v dobovém pohledu převažoval spíše praktický charakter. Naopak k péči o vizuální účinek lze řadit sochy sv. Františka Xaverského, které ke dvorům nechal umístit Ludvík Jiří Bádanský, byť i zde šlo primárně o ochranu dvorů a panství, kterou markrabě svěřil tomuto světci.⁹⁹¹ Takové příklady ukazují, že estetizaci, sakralizaci a ekonomizaci krajiny od sebe ve sledovaném období nelze příliš oddělovat a spíše má smysl se ptát po jejich vzájemném propojení. Právě to vedlo podle všeho k vytváření obrazu dobrého hospodáře (*Hausvater*), jehož předobraz nabízela dobová literatura.⁹⁹²

---

⁹⁸⁶ Tento jev je patrný u panství na svazích hor (Krušné a Lužické hory, částečně též Ploskovice a Horní Police ve východní části Českého středohoří). Podobné to bylo i na valdštejnském dominiu (HRBEK 2013b, s. 257).

⁹⁸⁷ Příkladem za všechny může být výstavba nového ovčína pro 400 ovcí na panství Zvoleněves (NA Praha, ATS – společné, kart. 282, Specification A. 1674, f. 52)r.

⁹⁸⁸ SOA Plzeň, VS Toužim, Urbář (1638), inv. č. 6, kart. 1, fol. 12r–13v.

⁹⁸⁹ NA Praha, ATS – společné, Prodej ovčí vlny, inv. č. 234, kart. 478.

⁹⁹⁰ Srov. oddíl *Zahrady s převažující hospodářskou funkcí a jejich management*.

⁹⁹¹ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Sochy sv. Františka Xaverského u dvorů, inv. č. 393, kart. 101. Na podobnou akci Marie Terezie Savojské již bylo upozorněno výše (OULÍKOVÁ 2019b).

⁹⁹² Srov. RYCHNOVÁ 2020, s. 250.

Závěr: vztah majitele k pozemkové držbě a sociální disciplinace krajiny

Pokud se podíváme na dnešní mapu, bude z ní patrné, že většina zmíněných panství se nachází v periferních oblastech (ať už jde o pohraničí nebo tzv. vnitřní periferii), tedy v místech mimo hlavní ekonomické dění, odkud je nutné často dojíždět za prací jinam, přestože dopravní spojení odsud není ideální.⁹⁹³ Jedna z otázek, které se nabízejí, je, jak tomu bylo ve sledované době a zda (případně jak) procesy, které se tehdy odehrávaly, měly vliv na současnou, často neutěšenou situaci. Přestože není účelem této práce odpovídat na otázky týkající se současné socio-ekonomické situace, je potřeba konstatovat, že tehdejší sídelní a regionální struktura, tedy i rozlišení centrálních a periferních oblastí, byly zcela odlišné od stavu, který se zrodil spíše až z industriální transformace a dalších pozdějších proměn (např. vysídlení pohraničí).

Karlovy Vary, ale také Ostrov lze ve své době považovat nejen za významná regionální centra, ale tato města měla svůj věhlas (středo)evropského významu, byť ten se omezoval jen na vybrané sociální vrstvy – v případě Karlových Varů dokonce jen na část roku, kdy probíhala lázeňská sezóna. V severních Čechách to byly zejména Zákupy, které byly sídlem jednoho z největších aristokratických dvorů v regionu. Kromě rezidencí je potřeba zohlednit i dobový význam poutních míst – na sledovaném vzorku to jsou především Horní Police, Skoky, Sedlec a Hájek u Prahy, které lákaly poutníky z širokého okolí a představovaly tak důležité místo na pomyslné mapě tehdejších poutních míst. V neposlední řadě nelze opomenout ani cestní síť, která opět byla strukturována značně odlišně v porovnání s dneškem. Zájezdní hostince (zpravidla vlastněné vrchností a propachtované provozovatelům) jsou jen jedním z dalších ukazatelů (v této práci však netematizovaných), které dokládají tehdejší význam studovaných oblastí pro transport zboží či cestování, zatímco dnes jsou některé z nich mimo hlavní komunikace. Naopak část středočeských panství byla pohlcena rozrůstající se pražskou aglomerací, čímž se stala součástí socio-ekonomického fungování nejvýznamnějšího sídla Česka. Tím došlo také k výraznému narušení historických krajinných struktur, zatímco perifernost někdy pomáhá tyto prvky (včetně architektury či cestní sítě) konzervovat.

Jednou z otázek, na něž se tato práce snažila odpovědět, bylo, nakolik dění na sledovaných panstvích odpovídá tezi Manuela Schramma o proměně vnímání krajiny a přístupu k ní,

---

⁹⁹³ HALÁS – KLAPKA 2010; MUSIL – MÜLLER 2008.

případně jaké měla tato změna projevy.⁹⁹⁴ Je nepochybné, že fenomény estetizace a ekonomizace se promítly do celé řady krajinných úprav prováděných na dominiu, stejně jako byly zdůrazňovány pomocí reprezentace a symbolů. Panství tak bylo nejen územím, z něhož majiteli plynul zisk, ale také zde trávil volný čas, což vedlo ke kombinaci estetických, ekonomických a dalších („praktických“) nároků. Výrazné je toto propojení u zahrad, obor nebo některých lesů, neboť se jednalo o plochy produkční (prodej dřeva a plodin) a zároveň estetizované (volba výsadby, terénní úpravy, drobná architektura). Majitel, jeho rodina a hosté mohli takové areály využívat k trávení volného času, společenským setkáním, festivitám a dalším činnostem. Na druhé straně nelze tyto úpravy vztahovat pouze k reálnému využití majitelem, v jehož nepřítomnosti vynikala reprezentační funkce, tedy zprostředkování obrazu o majiteli (resp. stavebníkovi). Proto se hovoří o symbolické rezidenční síti, do níž se zahrnují také další objekty se šlechtickým erbem. Majitel tak byl symbolicky zastoupen (zpřítomněn) ve skutečných rezidencích, kostelech (k nimž držel patronátní práva), na hranicích svých panství (neboť mezníky byly obvykle „zdobený“ erbem), hospodářských dvorech i na drobné sakrální architektuře. Tato činnost byla součástí utváření prostoru a vyjadřování sociálních vztahů a nároků (*spacing*).⁹⁹⁵

Úpravy byly prováděny ve prospěch majitelů (často přímo na jejich pokyn), přičemž cílem byl nejen ekonomický (monetizovaný), ale i jakýkoliv jiný užitek (např. reprezentace, pohodlí, osobní preference, duchovní potřeba atd.). Proto výdaje, které jsou někdy hodnoceny jako neproduktivní (marnotratnost, *Verschwendung*), je potřeba vnímat v rámci dobové mentality a kultury.⁹⁹⁶ Nejvýrazněji je takové chování (v oblasti osobní, resp. rodové reprezentace a úprav krajiny) vidět u Anny Marie Františky, která v úzké spolupráci s architektem a stavitelem Václavem Špačkem a sochařem Ondřejem Dubkem budovala komponované (často osově) areály v okolí svých rezidencí. Vedle toho ale nakupovala další panství, stavěla mohutné hospodářské dvory a zřídila poměrně robustní aparát lesní správy. U její sestry kromě nezbytné péče o panství zase vyniká obrazový materiál, který nechala pořídit inženýrem Johannem Michaellem Rohrerem a kde jsou zachycena jednotlivá česká panství a ostrovska zahrada. Oboje tak zapadá do Schrammova konceptu, neboť se zde jednak prolíná ekonomizace a estetizace krajiny, jednak se tu projevují Schrammem zmiňované rysy

---

⁹⁹⁴ SCHRAMM 2008.

⁹⁹⁵ RUTZ 2015.

⁹⁹⁶ Srov. HERSCHE 2006, s. 442–456.

jako realistické ztvárnění krajiny (ne nutně fotograficky věrné, avšak uvěřitelné), používání moderních měřických metod a poměrně dalekosáhlé úpravy kulturní krajiny.

Za důležitý aspekt ve vztahu aristokracie k území (panství) považují kontinuitu. Kromě zásadní rodové tradice zde vystupuje historie působení rodu na daném území a snaha navázat na své předchůdce, případně se proti nim vymezit. Dvacátá léta 17. století proto představují významný zlom, od něhož je možné datovat činnost některých rodů, které tehdy v Čechách získaly nové majetky. K těm patří i Sasko-Lauenburští, kteří zde založili novou rodovou tradici spojenou s konverzí ke katolictví. Pro pozdější generace rodu platil Julius Jindřich Sasko-Lauenburský za toho, na jehož dílo navazovaly. Byl to ostatně on, kdo zformoval soustavu osmi západočeských panství a proslavil se ostrovskou zahradou. Předchozí historie statků, které získal, byla často spojena s jiným sociálním prostředím majitelů (nižší, méně majetná šlechta) a jiný byl pravděpodobně i jejich vztah k těmto panstvím, byť pro ověření této teze chybí starší pramenný materiál.

Na druhou stranu i ve vztahu majitele k panství by bylo možné najít stabilní prvky, jejichž význam pro šlechtu nebyl změnami první poloviny 17. století dotčen. Důležitost panství pro šlechtice-majitele výstižně popsal Tomáš Knoz, podle něhož šlechtic sám sebe charakterizoval prostřednictvím svého sídla, velikostí pozemkového majetku, počtem poddaných a výnosností režijního hospodářství. Knoz přitom ještě upozorňuje na význam instituce zemských desek, do nichž se tento majetek zapisoval a jednalo se tak o určité vyjádření vztahu (především majetkoprávního) majitele k územní držbě.⁹⁹⁷ Pozemkové vlastnictví tak bylo předpokladem pro existenci středoevropské šlechty jakožto sociálně výlučného stavu, což platilo v době předbělohorské stejně jako později.⁹⁹⁸ Proměna popisovaná Manuelem Schrammem se však těchto přetrvávajících rysů netýká a zaměřuje se na vztah ke krajině. Ten se podle mého názoru mohl plně rozvinout teprve s kumulací územní držby, k níž v Čechách výrazně napomohly konfiskace v první polovině 17. století (byť nešlo o jediný faktor a nelze zde ani vidět jednoduchý vztah příčiny a důsledku).

Už samotný nákup statků považují za určitý projev vztahu k pozemkovému vlastnictví. Kupující do panství vkládal své finanční prostředky a následně mohl požívat „rentu“, která z panství plynula. Majitel tak byl uživatelem zisku z panství. Je známým faktem, že v českých poměrech většina příjmů z panství pocházela z režijního hospodaření, přičemž roční výnos

---

⁹⁹⁷ KNOZ 2006, s. 84.

⁹⁹⁸ BEZECNÝ – KRÁL – MAREK 2010b, s. 224.

odpovídal přibližně 5 % tržní hodnoty statku. V závislosti na situaci se však tento poměr mohl lišit. V některých pozorovaných situacích bylo možné prokázat nákup následující po zisku určité finanční částky (např. po vypořádání švédských pohledávek Julia Jindřicha nebo po povýšení Julia Františka). Jindy za nákupem mohly stát jiné příčiny než pouhé uložení peněz, například osobní či společenské vztahy mezi kupujícím a prodávajícím (ty připadají v úvahu u nákupů Anny Magdalény od jejího bratra a Anny Marie Františky od Karla Jáchyma Bredy).

Dalšími projevy vztahu majitelů k území mohly být pobyty na jejich rezidencích a statcích. Ty však mohly být ovlivněny vnějšími faktory, takže jako lepší ukazatel se v tomto směru zdá být spíše stavební aktivita: budování rezidencí a zahrad, případně péče o hospodářství (dvory, lesy, rybníky), farní síť a další církevní stavby. Ovšem i zde mohly být omezující faktory, například dostatek peněz. Na druhé straně ale sledování majitelé neměli vážnější finanční potíže a pokles stavební aktivity na bádenských panstvích je vysvětlitelný výstavbou v Bádensku. Ostatně v době přítomnosti Sibylly Augusty i Ludvíka Jiřího v Čechách docházelo přinejmenším k úpravám rezidencí, zahrad a obor. Úpravy kostelů ale probíhaly spíše nezávisle na pobytech vrchnosti. To lze částečně vidět i na panstvích Anny Marie Františky, kde byly upravovány kostely a rezidence na většině panství, přestože preferovaná sídla se nacházela v severních Čechách (především Zákupy a Ploskvice). Zdá se, že z hlediska stavební aktivity (ale také např. pohybu úředníků), nebyl rozdíl mezi jednotlivými panstvími Anny Marie Františky. U druhé skupiny panství bylo přeci jen patrné vychýlení ve prospěch Ostrova a jeho satelitů, avšak z hlediska hospodářské organizace dvorů, rybníčních soustav či lesních revírů se opět rozdílily spíše stírají.

Takto rozsáhlá a nákladná stavební činnost, jaká probíhala na sledovaných panstvích, by nebyla možná bez elementárního zájmu majitelů. Právě předpoklad vůle vrchnosti (potvrzený přinejmenším podpisy pod nejrůznějšími nařízeními a normativními prameny) je stěžejní při absenci explicitních vyjádření vztahu jednotlivých aktérů k jejich panstvím v pramenech osobní povahy. Bohužel ani knihovnu majitelů sledovaných statků nelze dost dobře rekonstruovat natolik, aby s ní šlo pracovat podobně jako v případě Františka Josefa Šlika.⁹⁹⁹ Přesto se domnívám, že stavební činnost a doklady z písemných pramenů hovoří ve prospěch podobného vztahu majitelů ke krajině sledovaných panství. Ostatně ani sasko-lauenburští vévodové a bádenská markrabata (linie Ludvíka Viléma) nepreferovali kariéru v zemských, říšských či dvorských úřadech. Naopak kromě vojenské kariéry pro ně byla důležitá jejich

---

⁹⁹⁹ RYCHNOVÁ 2020, s. 224–250.

územní držba jak v Čechách, tak v říši, přičemž v obou oblastech se věnovali stavební i hospodářské činnosti, stejně jako „užívání si“ svého majetku (pobyt v zahradě, lov v oborách atd.), což ostatně podle tehdejší *Hausväterliteratur* patřilo k dobovému úzu a náležitému chování hospodáře. U sasko-lauenburských princezen Anny Marie Františky a Sibylly Augusty (stejně jako u Marie Anny Karolíny) pak pochopitelně odpadal prvek vojenské kariéry a jejich hospodářské aktivity byly doplněny snahou o naplnění obrazu dobré vdovy, kde byl v reprezentaci kladen důraz na podporu náboženského života a církevních staveb.

Správa takto rozsáhlého dominia se pochopitelně musela opírat o odpovídající úřednický aparát. Kromě něj a majitelů do podoby panství zasahovali také architekti a umělci pověřeni jednotlivými realizacemi viditelnými zvenčí. I těm byl v této práci částečně věnován prostor, neboť právě oni se spolupodíleli na utváření sledovaného území. To částečně mohli činit i nepriviligovaní jedinci, avšak v jejich případech často schází potřebné prameny a rozsah jejich činnosti nebyl tak velký. Je zkrátka potřeba připustit, že dobová privilegia se promítají i do obrazu konstruovaného současnou historiografií a témat, která si vybírá ke zpracování. Na druhé straně vliv úředníků, stavitelů a dalších osob z okolí majitele na výslednou podobu krajiny je důležitým aspektem, tím spíše když docházelo k replikaci podobných realizací na více panstvích téhož majitele a vytváření tzv. kulturní jednoty dominia.¹⁰⁰⁰

Tato kulturní jednota byla do jisté míry obdobou sociální disciplinace, tedy souboru požadavků a nařízení uplatňovaných vůči poddaným, zde však aplikovaných vrchností a jejich „manažery“ vůči přírodě, resp. kulturní krajině. Ostatně kulturní krajina není nic jiného než příroda vystavená působení člověka. Pokud je řeč o sociální disciplinaci krajiny, mám na mysli právě aplikaci požadavků sociálních elit na uzpůsobení krajiny (území) pro jejich užitek, zahrnující nároky ekonomické i estetické, odrážející sociální hierarchii a umožňující jejich vyžití (pobyt v zahradách, lov v lese, pohodlné cestování atd.). Zároveň touto optikou je možné dojít k propojení oněch zdánlivě protikladných konceptů baroka (tj. sociální disciplinace na jedné a umělecké epochy na druhé straně).¹⁰⁰¹

Z hlediska správy sledovaného dominia je pozoruhodné také důsledné rozdělení na *väterliche* a *mütterliche Herrschaften*, které vzniklo již roku 1632 a byly využito i při dělení majetku mezi obě pozůstalé princezny po roce 1689.¹⁰⁰² V případě sasko-lauenburských statků je však

---

¹⁰⁰⁰ HRBEK 2015, s. 367.

¹⁰⁰¹ K významu tohoto propojení na základě díla Josefa Války srov. MALÝ 2022, s. 141.

¹⁰⁰² Určitá analogie se nabízí v dolnorakouském panství kláštera Klosterneuburg, kde byla správa statků rozdělena podle toho, na které straně Dunaje se dané zboží nacházelo. LÖFFLER 2021, s. 59–64.

zajímavé, že toto vymezení bylo respektováno i v letech 1668 až 1689, kdy mělo celé dominium jednoho majitele, jímž byl Julius František. Kontakty mezi oběma skupinami pak probíhaly především přes osobu majitele, některé stavitele a umělce a projevíly se především v centrech obou domén, tj. v Ostrově a Zákupcích, nikoliv např. mezi Děpoltovicemi a Buštěhradem.

Přestože tato práce přinesla řadu poznatků – ať už v obecnější rovině vztahu mezi aristokracií a pozemkovou držbou, nebo konkrétně o sasko-lauenburských vévodech a jejich pokračovatelích – je na místě zmínit také ponechaná bílá místa či oblasti, které se ukázaly jako perspektivní pro další výzkum. Jednou z nich je organizace úřednického aparátu, původ a kariéry a migrace úředníků. S tím souvisí i propojení mezi úřednictvem a dvorem, případně různé profesní, regionální či příbuzenské vazby zahradníků či stavitelů. Z hlediska bádání o aristokracii se jako málo zdokumentované stále jeví životy Julia Františka, Ludvíka Jiřího a Marie Anny Karolíny. U posledních dvou jmenovaných je pozoruhodné především jejich chování během válek o polské rakouské dědictví. V prvním případě musel Ludvík Jiří čelit invazi Francouzů do Bádenska, což řešil emigrací do Čech, zatímco Marie Anna Karolína po vyhnání bavorské armády z Čech byla nucena opustit své statky a návrat jí byl povolen teprve po několika letech. Právě administrace panství v době války a kontakt mezi vévodkyní a úředníky českých panství se jeví jako téma hodné dalšího výzkumu. Oblastí, která by mohla přinést nové poznatky jsou vztahy mezi aristokracií a lokální nižší šlechtou, kde vynikají případy prodeje statků a následného vstoupení do služeb bohatého a urozeného rodu. Lze tak pozorovat zánik pozemkového vlastnictví nižší šlechty, který nebyl způsoben přímo konfiskacemi, a klást si otázky po novém sociálním habitu rytířského stavu.

Ve své práci jsem se v rámci sbližování kulturních a hospodářských dějin zaměřil na propojování estetické a hospodářské stránky na sasko-lauenburských panstvích, přičemž zásadním aspektem byl fyzický stav sledovaných prvků. Ten doboví aktéři mohli vnímat zejména zrakem, což bylo využíváno k symbolické reprezentaci. Rovněž bylo ve sledované době pracováno s vizuálním propojením některých prvků (pohledové osy). Záměrně jsem ponechal stranou otázky po jiném než zrakovém vnímání krajiny a objektů v ní umístěných. Zdá se však, že v budoucnu bude nutné i zvukovým, pachovým či hmatovým vjemům věnovat pozornost, zvláště pokud bychom chtěli chápat krajinu jako *Gesamtkunstwerk*.¹⁰⁰³ Typově jiným rozšířením tématu krajiny a vztahu aristokracie k panství by byla přeshraniční

---

¹⁰⁰³ Srov. CHODĚJOVSKÁ 2020c, s. 317. K materialitě srov. AUSLANDER 2005, s. 1016 (zde především vymezení vnímání materiality a vizuality); pro raný novověk FÜSSEL 2015.

komparace. Již nyní se jako perspektivní jeví srovnání s uherskými magnáty, případně srovnávání českých a říšských držav stejných majitelů.¹⁰⁰⁴ Věřím tak, že téma (nejen české) barokní krajiny, které se dlouho vyvíjelo jako české specifikum (jde o jiný koncept než např. *Sakrallandschaft*), má nejen své místo v mezinárodním bádání, ale přináší také důležité poznatky o vztahu mezi člověkem a krajinou, které mají svou relevanci také v současné veřejné diskuzi o krajině a přírodě a vlivu člověka na jejich fungování.

---

¹⁰⁰⁴ Ke vztahu uherských hrabat k jejich statkům VÁRI 2009; ke srovnání mezi Čechami a říšskými teritorii VOKURKA 2022b, s. 164–185; VOKURKA 2020a.

Seznam zdrojů

Archivní prameny

Generallandesarchiv Karlsruhe (GLA Karlsruhe)

Haus- und Staatsarchiv

Hausfideikommiss

Landesarchiv Schleswig (LA Schleswig)

Laueburgische Regierung zu Ratzeburg

Národní archiv Praha (NA Praha)

Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků Praha – Administrace toskánských statků – spisové pododdělení společné (ATS – společné)

Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků Praha – Administrace toskánských statků – spisové pododdělení Kácov (ATS – Kácov)

Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků Praha – Administrace toskánských statků – spisové pododdělení Ploskovice (ATS – Ploskovice)

Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků Praha – Administrace toskánských statků – spisové pododdělení Zákupy (ATS – Zákupy)

Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků Praha – Administrace toskánských statků – spisové pododdělení Zvoleněves (ATS – Zvoleněves)

Státní oblastní archiv Litoměřice (SOA Litoměřice)

Římskokatolický farní úřad Zákupy

Velkostatek Horní Police (VS Horní Police)

Velkostatek Ploskovice (VS Ploskovice)

Státní oblastní archiv Plzeň (SOA Plzeň)

Bádenská tajná dvorská kancelář v Rastattu (BTDK)

Velkostatek Toužim (VS Toužim)

Vrchní úřad Ostrov (VÚ Ostrov)

Státní oblastní archiv Praha (SOA Praha)

Velkostatek Buštěhrad (VS Buštěhrad)

Velkostatek Tachlovice – Jeneč (VS Tachlovice – Jeneč)

Velkostatek Zvoleněves (VS Zvoleněves)

Státní okresní archiv Česká Lípa (SOkA Česká Lípa)

Arciděkanský úřad Horní Police

Státní okresní archiv Karlovy Vary (SOkA Karlovy Vary)

Farní úřad Sedlec

Karlsbader Kurliste

Státní okresní archiv Litoměřice (SOkA Litoměřice)

Archiv města Lovosice

Elektronické zdroje

Analýza výškopisu (Zeměměřický úřad): <https://ags.cuzk.cz/av/>

Badatelna (bývalý web archivní správy): <http://www.badatelna.eu>

Bayrische Staatsbibliothek: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de>

Databáze sochařů Ústavu dějin umění (dnes nefunkční odkaz): cs.isibart.org/person/50681

Genealogische Funfe: <http://www.genealogischefunfe.de>

Heimatbund und Geschichtsverein Herzogtum Lauenburg: <https://hghl.org>

Online etymologický slovník češtiny: <http://www.ceso.cz/slovo/hrad>

Schloss Favorite: <https://www.schloss-favorite-rastatt.de>

Skoky u Žlutic – Maria Stock: <https://www.skoky.eu>

Süddeutscher Barock: <https://www.sueddeutscher-barock.ch>

Útvine – web obce: <https://www.utvina.cz>

Staré tisky

ANONYM 1755: *Kurtz gefaßter Historischen Nachrichten zum Behuf der Neuern Europäischen Begebenheiten XXX*, Regenspurg 1755.

BALBÍN 1679: Bohuslav BALBÍN, *Miscellanea historica regni Bohemiae*, Decada I, Liber I, Praha 1679.

BÖCKLER 1665: Georg Andreas BÖCKLER, *Architectura curiosa nova: Der dritte Theil*, Nürnberg 1664.

BRUSCHIUS 1683: Caspar BRUSCHIUS, *Gründliche Beschreibung des Fichtel-Berges, aus welchem vier Schiff-reiche Wasser, den Meyn, die Eger, die Nab, und Saal entspringen*, Nürnberg 1683.

DUBRAVIUS 1596: Jan DUBRAVIUS, *De Piscinis et piscinum, qui in illis aluntur, naturalis, Libri quinque*, Norimberg 1598.

ELSHOLZ 1666: Johann Sigismund ELSHOLZ, *Vom Garten=Baw: Oder Unterricht von der Gärtnerey...*, Köln an der Spree 1666.

GUMPPENBERG 1672: Guilielmus GUMPPENBERG, *Atlas Marianus quo Sanctae Dei Genitricis Mariae Imaginum Miraculosum Origines Duodecim Historiarum Centuriis explicantur*, Monachii 1672.

HAGER 1747: Johann Georg HAGER, *Ausführliche Geographie. Zweyter Theil, von Teutschland überhaupt, insonderheit von Oesterreich, Bayern, Franken, Schwaben, Oberrhein, Niederrhein, Westphalen, Niedersachsen, Obersachsen und Böhmen*, Chemnitz 1747.

HOGENBERG 1655: Abraham HOGENBERG, *Hortorum Viridariorumque: Nouiter in Europa praecipue adornatorum elegantes et multiplices formae ad vivum delineatae et aeri incisae*, [S.l.] 1655.

HOHBERG 1682: Wolfgang Helmhardt HOHBERG, *Georgica curiosa oder Adeliches Landleben*, Nürnberg 1682.

LEUTHNER 1677: Abraham LEUTHNER, *Grundliche Darstellung der fünf Seülen wie solche von dem weitberühmbten Vitruvio Scamoppio und andern vornehmben Baumeistern zusamben getruhen und in gewisse Austheilung verfasset worden*, Prag 1677.

MITTHOFFEN 1629: Daniel MITTHOFFEN, *Kurtzer historischer Bericht. Wie die Vorfahren hochlöblichen angedenckens iesziger noch lebender Hertzogen zu Sachsen, Engern und Westphalen umb die Sachsische Churgerechtigkeit gekommen und Sie selber biß dato davon noch abgahalten worden [...]*, s. l. 1629.

MÜLLER 1714: Johann Joachim MÜLLER, *Entdecktes Staats-Cabinet: Darinnen so wohl das Jus Publicum, Feudale Und Ecclesiasticum, Nebst dem Ceremoniel- und Curialien-Wesen, Als auch die Kirchen- und Politische Historie, Samt der Genealogie- und Litteratur, Durch extraordinaire Nachrichten und mit beygefühten Diplomatus*, Band 2, Jena 1714.

SCHERER 1702: Henricus SCHERER, *Atlas Marianus sive Praecipuae Totius Orbis Habitati Imagines et Statue Magnae Dei Matris Beneficiis ac Prodigis*, Pars III., Monachii 1702.

SCHMUTZEN 1662: Michael Raphael SCHMUTZEN, *Tractatus novus de Nymphis Carolobadensibus*, Neuburg an der Donau 1662.

SPORCK 1751: Johann Rudolph SPORCK, *Talpa Literaria Operi Utili Vacans et Ter Mille Chronographicos Exstruens, et Exaltans Acervos in Pratis, et in Horto Parnassi*, Vetero-Pragae 1751.

VOGT 1712: Mauritius VOGT, *Das jetzt=lebende Königreich Böhmen...*, Frankfurt und Leipzig 1712.

ZEILLER 1650: Martin ZEILER, *Topographia Bohemiae, Moraviae Et Silesiae*, Frankfurt am Main 1650.

Literatura

ASCHE 1961: Sigfried ASCHE, *Drei Bildhauerfamilien an der Elbe: acht Meister des siebzehnten Jahrhunderts und ihre Werke in Sachsen, Böhmen und Brandenburg*, Wiesbaden 1961.

AUSLANDER 2005: Leora AUSLANDER, *Beyond Words*, *American Historical Review* 110, 2005, č. 4, s. 1015–1045.

BACK 1938: Ernst BACK (Hg.), *Kurze Erzählungen aus der Lebensbeschreibung Ihro Excellenz Herrn Franz Antoni Grafen von Sporck, verfaßt von seinem Pagen Ferdinand Rackowsky zu Kukus am 1. Septembris 1778*, Kukus 1938.

BACHTÍK – DRÁPALOVÁ 2016: Jakub BACHTÍK – Kristýna DRÁPALOVÁ, *Protireformační krajina barokního Podkrušnohoří*, *Zprávy památkové péče* 76, 2016, č. 3, s. 307–316.

BARTŮŠEK 2016: Václav BARTŮŠEK, *Co mohou prozradit české archivní prameny o piaristické koleji v Rastattu v letech 1715–1778*, *Paginae historiae* 24, 2016, č. 1, s. 47–77.

BASTL 2000: Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frauen in der Frühen Neuzeit*, Wien – Köln – Weimar 2000.

van BAVEL – CURTIS – DIJKMAN a kol. 2020: Bas van BAVEL – Daniel R. CURTIS – Jessica DIJKMAN – Matthew HANNAFORD – Maïka de KEYZER – Eline van ONACKER – Tim SOENS, *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies*, Cambridge 2020.

BĚLINA – KAŠE – MIKULEC – VESELÁ – VLNAS 2011: Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jiří MIKULEC – Irena VESELÁ – Vít VLNAS, *Velké dějiny země Koruny české IX. 1683–1740*, Litomyšl – Praha 2011.

BĚLOHLÁVEK a kol. 1985: Miloš BĚLOHLÁVEK (red.) a kol., *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Západní Čechy [IV]*, Praha 1985.

BENEDIKT 1923: Heinrich BENEDIKT, *Franz Anton Graf von Sporck (1662–1738) zur Kultur der Barockzeit in Böhmen*, Wien 1923.

BERNAU 1875: Friedrich BERNAU, *Geschichte des Schlosses und Gutes Hauenstein bei Schlackenwerth, sammt Beschreibung der Stadt Kupferberg und des Kupferhügels*, Karlsbad 1875.

BEZECNÝ – KRÁL – MAREK 2010a: Zdeněk BEZECNÝ – Pavel KRÁL – Pavel MAREK, *Společnost raně novověkých českých zemí. Šlechta*, in: Václav Bůžek (red.) a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010, s. 77–101.

BEZECNÝ – KRÁL – MAREK 2010b: Zdeněk BEZECNÝ – Pavel KRÁL – Pavel MAREK, *Kolektivní identita společenských struktur a její proměny. Šlechta*, in: Václav Bůžek (red.) a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010, s. 223–298.

BISCHOFF – HILL 2012: Malte BISCHOFF – Thomas HILL, *Gottorf*, in: Wolfgang Adam – Siegrid Westphal (red.), *Handbuch kultureller Zentren der Frühen Neuzeit. Städte und Residenzen im alten deutschen Sprachraum*, Band 1, Berlin – Boston 2012, s. 669–712.

BOBKOVÁ-VALENTOVÁ – MIKULEC 2013: Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ – Jiří MIKULEC, *Církevní správa a náboženská praxe*, in: Jiří Mikulec (red.) a kol., *Církev a společnost raného novověku v Čechách a na Moravě*, Praha 2013, s. 109–162.

BOGNÁR 2020: Anna-Victoria BOGNÁR, *Der Architekt in der Frühen Neuzeit. Ausbildung – Karrierewege – Berufsfelder*, Heidelberg 2020.

BRČÁK – WOLF 2021: Marek BRČÁK – Jiří WOLF, *Julius František Sasko-Lauenburský a Anna Marie Františka Toskánská jako dobrodinci kapucínského konventu v Zákupech*, *Sborník archivních prací* 71, 2021, č. 2, s. 398–423.

BRÜHÖFNER 2004: Bernd BRÜHÖFNER, *Gewässer in der mitteleuropäischen Kulturlandschaft. Ein Beitrag der Historischen Geographie zur Gewässergeschichte und regionalen Verbreitung anthropogener Gewässerformen der Wasserhaltung und der Wässerung unter besonderer Berücksichtigung der Teichwirtschaft*, Dissertation, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen 2004.

BRUNNER 1942: Otto BRUNNER, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschland im Mittelalter*, Brünn – München – Wien 1942.

BŘEZÁČKOVÁ 2019: Petra BŘEZÁČKOVÁ, *Ploskovice a Zákupy. Zahrady Anny Marie Františky s vůní ananasu*, *Paginae historiae* 27, 2019, č. 1, s. 166–183.

BURKE 2001: Peter BURKE, *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*, London 2001.

BUTTLAR – MEYER 1996: Adrian von BUTTLAR – Margita M. MEYER, *Historische Gärten in Schleswig-Holstein*, Heide 1996.

BÜTTNER 2000: Nils BÜTTNER, *Die Erfindung der Landschaft. Kosmographie und Landschaftskunst im Zeitalter Bruegels*, Göttingen 2000.

BŮŽEK 1997: Václav BŮŽEK, *Die Balance der kommunikativen und kulturellen Systeme in der Gesellschaft aristokratischer Höfe frühneuzeitlicher böhmischer Länder*, in: Jan Peters (Hg.), *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Berlin – Boston 1997, s. 283–294.

BŮŽEK 2007: Václav BŮŽEK, *Urozenec*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (red.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 79–110.

CATALANO 2008: Alessandro CATALANO, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008.

CERMAN 2005: Ivo CERMAN, *Mezi Vídní a Veltrusy: Rudolf Chotek a jeho letní rezidence*, *Confluens: sborník historických a vlastivědných prací z Mělnicka* 1, 2005, č. 1, s. 92–97.

CERMAN 2011: Ivo CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, Praha 2011.

CERMAN – MAUR 2001: Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung im frühneuzeitlichen Böhmen aus mikro- und makrohistorischer Sicht*, in: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer (Hg.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, München 2002.

CONAN 2005: Michel CONAN, *Introduction: The New Horizons of Baroque Garden Cultures*, in: Michel Conan (red.), *Baroque garden cultures: emulation, sublimation, subversion*, Dumbarton Oaks 2005, s. 1–36.

COSGROVE 1998: Denis COSGROVE, *Social Formation and Symbolic Landscape*, Wisconsin 1998.

CROOM 2014: Jane CROOM, *Courts, yards and houses: enclosing, enhancing and servicing the medieval and early modern great house c. 1050–1750*, *The Local Historian*, vol. 44, 2014, č. 2, s. 90–114.

ČECHURA 2001: Jaroslav ČECHURA, *Selská rebelie roku 1680*, Praha 2001.

ČECHURA 2016: Jaroslav ČECHURA, *Sýpka na obilí v Lipně – zakázka pro Pavla Ignáce Bayera z roku 1706. Fragmenty z každodennosti barokního stavitele*, in: *Ecclesia docta – společenství ducha a umění. K životnímu jubileu profesora Jiřího Kuthana*, Praha 2016, s. 480–500.

ČECHURA 2019: Jaroslav ČECHURA, *Marie Terezie Savojská, rozená z Liechtensteina, a její poddaní (Kostelec nad Černými lesy v letech 1712–1772)*, in: Petra Oulíková (red.), *Marie Terezie vévodkyně Savojská a české země*, Praha 2019, s. 39–105.

ČECHURA 2020a: Jaroslav ČECHURA, *Krizový management barokní ekonomiky? Panství Třeboň a Hluboká nad Vltavou za prvních Schwarzenberků (1660–1720)*, Praha 2020.

ČECHURA 2020b: Jaroslav ČECHURA, *Jakub Krčín z Jelčan. Architekt jihočeských rybníků*, Praha 2020.

ČECHURA 2021: Jaroslav ČECHURA, *Neklidné století. Třeboňsko v proměnách válečného věku (1590–1710)*, Praha 2021.

ČERNÝ 1930: Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.–XIX. století*, Praha 1930.

ČERNÝ 1932: Václav ČERNÝ, *V zákupském vévodství. (Zámek a archiv.)*, *Bezděz* 3, 1932, č. 1, s. 1–7.

ČORNEJ 1976: Petr ČORNEJ, *Vliv pobělohorských konfiskací na skladbu feudální třídy*, *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica* 1, 1976, s. 165–194.

ČORNEJOVÁ 2022: Ivana ČORNEJOVÁ, *Temno. Stručná historie*, Praha 2022.

ČERVENKA 2019: Vladimír ČERVENKA, *Velkostatek Luhov-Lišťany (1639) 1642–1933. Inventář*, Státní oblastní archiv v Plzni, Klášter 2019.

DE JONG 2005: Erik A. DE JONG, *Of Plants and Gardeners, Prints and Books: Reception and Exchange in Northern European Garden Culture 1648–1725*, in: Michel Conan (red.), *Baroque garden cultures: emulation, sublimation, subversion*, *Dumbarton Oaks* 2005, s. 37–84.

DOBALOVÁ 2013: Sylva DOBALOVÁ, *Zacharias Lesche, Salomon de Caus z Ostrova nad Ohří*, in: Lubomír Konečný – Lubomír Slaviček (red.), *Libellus amicorum. Beket Bukovinská*, Praha 2013.

DOBALOVÁ 2022: Sylva DOBALOVÁ, *Barockgärten in Böhmen. Kurzer geschichtlicher Abriss*, in: *Die barocke Idee. Fürstliche barocke Sommerresidenzen*, Dresden 2022, s. 15–24.

DRÁPALOVÁ 2017: Kristýna DRÁPALOVÁ, *Rekonstrukce krajiny. Mostecká pánev koncem 18. století*, *Zprávy památkové péče* 77, 2017, č. 1–2, s. 10–17.

DUCREUX 2013: Marie-Elizabeth DUCREUX, *Les parcours de <<saint>> Heraclius, Prague 1706–1708*, in: *La Bibliothèque du Centre de Recherches Historiques* 3, 2013, s. 235–271.

ĐURČANSKÝ 2013: Marek ĐURČANSKÝ, *Česká města a jejich správa za třicetileté války. Zemský a lokální kontext*, Praha 2013.

EHRlich (red.) a kol. 2020: Marek EHRlich a kolektiv, *Typologie historické kulturní krajiny České republiky*, České Budějovice 2020.

ELLEDER – KREJČÍ – ŠÍROVÁ 2020: Libor ELLEDER – Jakub KREJČÍ – Jolana ŠÍROVÁ, *The 1714 flash flood in the Bohemian-Moravian Highlands – Reconstructing a Catastrophe*, *Quaternary International* 538, 2020, s. 14–28.

ELLEDER – ŠÍROVÁ – DAVID – KAŠPÁREK – KLETETSCHKA – DRAGOUN 2020: Libor ELLEDER – Jolana ŠÍROVÁ – Václav DAVID – Ladislav KAŠPÁREK – Günther KLETETSCHKA – Zvonimír DRAGOUN, *Vzestup a úpadek poděbradského a nymburského rybníkářství pohledem historické hydrologie*, *Vodohospodářské technicko-ekonomické informace* 62, 2020, č. 1, s. 18–31.

FANTA – PETŘÍK 2019: Josef FANTA – Petr PETŘÍK, *Forest and Climate Change in Czechia: An Appeal to Responsibility*, *Journal of Landscape Ecology* 11, 2018, No. 3, s. 3–16.

FELCMAN 1976: Ondřej FELCMAN, *Majetkové poměry feudální třídy v druhé polovině 17. století*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, 1976, s. 195–228.

FIALA 1998: Jaroslav FIALA, *Vzestup a pád města Ostrova v 17. století a útěk jeho obyvatel před vrchností*, Historický sborník Karlovarska 6, 1998, s. 53–65.

FIALA 2003: Jaroslav FIALA, *K počátkům poutního místa Skoky*, Historický sborník Karlovarska 9, 2003, s. 73–79.

FIDLER 2006: Petr FIDLER, *Über den Urheber eines Architekturwerks*, Opera historica 11, 2006, s. 167–174.

FLEISCHER 1910: Victor FLEISCHER, *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein als Bauherr und Kunstsammler (1611–1684)*, Wien – Leipzig 1910.

FLEISCHER 2016: Alette FLEISCHER, *Gardening Nature, Gardening Knowledge: The Parallel Activities of Stabilizing Knowledge and Gardens in the Early Modern Period*, in: Hubertus Fischer – Volker R. Remmert – Joachim Wolschke-Bulmahn (eds.), *Gardens, Knowledge and the Sciences in the Early Modern Period. Trends in the History of Science*, Cham 2016, s. 289–304.

FRITZ 2018: Gerhard FRITZ, *Der Kampf mit den Naturgewalten: Mühlen im Spannungsfeld von Eis, Überschwemmungen, Dürre und Energieknappheit*, in: Wolfgang Wüst – Gisela Drossbach (Hg.), *Umwelt-, Klima und Konsumgeschichte. Fallstudien zu Süddeutschland, Österreich und der Schweiz*, Berlin 2018, s. 211–228.

FÜSSEL 2015: Marian FÜSSEL, *Die Materialität der Frühen Neuzeit: Neuere Forschungen zur Geschichte der materiellen Kultur*, Zeitschrift für Historische Forschung 42, 2015, č. 3, s. 433–463.

GAŽI – HANSOVÁ 2012: Martin GAŽI – Jarmila HANSOVÁ, *Svatyně za hradbami měst. Křížová hora u Českého Krumlova v jihočeských a středoevropských souvislostech*, České Budějovice 2012.

GAŽI 2006: Martin GAŽI, *Poustevník, nebo loupežník? K proměnám vnímání „lesních lidí“ od středověku po dobu ranně moderní*, in: Pavel Klvač (red.), *Člověk a les*, Brno 2006, s. 43–59.

GENSICHEN 2015: Sigrid GENSICHEN, *Die Hofkirchen der verwitweten Markgräfin Sibylla Augusta von Baden-Baden in Rastatt und Ettlingen als Orte herrschaftlicher*

Repräsentation, in: Ulrike Ilg (Hg.), *Fürstliche Witwen in der Frühen Neuzeit – zur Kunst- und Kulturgeschichte eines Standes*, Petersberg 2015, s. 55–72.

GNIRS 1932: Anton GNIRS, *Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in den Bezirken Tepl und Marienbad*, Augsburg 1932.

GNIRS 1933: Anton GNIRS, *Das ehemalige herzoglich sächsisch-lauenburgische und markgräfllich badische Amtsarchiv aus dem Schloße zu Theusing in Böhmen*, Brünn 1933.

GNIRS 1996: Anna GNIRS, *Zámek Juliusburg – spojnice panství Ostrov a Lauenburg*, Historický sborník Karlovarska 4, 1996, s. 141–145.

GNIRS – GNIRS 1996: Anton GNIRS – Anna GNIRS, *Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in dem Bezirke Karlsbad*, München 1996.

GOJDA 2017: Martin GOJDA, *Archeologie a dálkový průzkum. Historie, metody, prameny*, Praha 2017.

GRIMM 2008: Ulrike GRIMM (ed.), *Extra Schön. Markgräfin Sibylla Augusta und ihre Residenz*, Petersberg 2008.

GRIMM 2010: Ulrike GRIMM, *Favorite. Das Porzellanschloß der Sibylla Augusta von Baden-Baden*, Berlin – München 2010.

HABERMAS 1985: Jürgen HABERMAS, *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*, Frankfurt am Main 1985³.

HABERMAS 2000: Jürgen HABERMAS, *Strukturální přeměna veřejnosti*, Praha 2000.

HAHN 2005: Peter-Michael HAHN, *Das Residenzschloß der frühen Neuzeit. Dynastisches Monument und Instrument fürstlicher Herrschaft*, in: Werner Paravicini (Hg.), *Das Gehäuse der Macht. Der Raum der Herrschaft im interkulturellen Vergleich – Antike, Mittelalter, Frühe Neuzeit*, Kiel 2005, s. 56–75.

HÁJEK 1988: Jan HÁJEK, *Mercantilistic Schemes for the Czech Rivers Navigability Projects and Their Relation to the Natural Environment*, *Historická ekologie / Historical ecology* 1, 1988, s. 125–161.

HÁJEK 2015: Jan HÁJEK, *Fideikomis*, in: Jaroslav Pánek (red.), *Akademická encyklopedie českých dějin. Sv. 4, D–G*, Praha 2015, s. 341.

HALÁS – KLAPKA 2010: Marián HALÁS – Pavel KLAPKA, *Regionalizace Česka z hlediska modelování prostorových interakcí*, *Geografie* 115, 2010, č. 2, s. 144–160.

HALLMANN – FORNER 2004: Heinz W. HALLMANN – Jörg-Ulrich FORNER, *Historische Bauforschung und Materialverwendung im Garten- und Landschaftsbau. Wegebau und Wasseranlagen*, Nordestedt 2004.

HANKE 1964: Gerhard HANKE, *Badische und Bayerische Herrschafften in Böhmen*, *Probleme der böhmischen Geschichte* 16, 1964, s. 68–83.

HANKE 2019: Stephanie HANKE, *Water in The Baroque Garden*, in: John D. Lyons (ed.): *The Oxford Handbook of the Baroque*. Oxford 2019, s. 87–118.

HAUBERT 1973a: Jan HAUBERT, *Vrchní úřad Ostrov 1516–1813. Inventář*, Inventáře a katalogy fondů Státního archivu v Plzni, pobočka Žlutice, Plzeň 1973.

HAUBERT 1973b: Jan HAUBERT, *Bádenská tajná dvorská kancelář v Rastattu – extradované spisy „Čechy“ a „Ostrov“ 1588–1771 (1774). Inventář*, Inventáře a katalogy fondů Státního archivu v Plzni, pobočka Žlutice, Plzeň 1973.

HAUPT 2007: Herbert HAUPT, *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein 1611–1684. Erbe und Bewahrer in schwerer Zeit*, München 2007.

HECHT 2017: Michael HECHT, *Das Adels-Haus in der Frühen Neuzeit. Genealogisches Konzept, verwandtschaftliche Ordnung, architektonische Gestalt*, *Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 2017, s. 29–48.

HENGERER 2012: Mark HENGERER, *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657): Eine Biographie*, Wien 2012.

HEPP – LEINER – MACH – POPFLOW 2008: Frieder HEPP – Richard LEINER – Rüdiger MACH – Marcus POPFLOW (Hg.), *Magische Maschinen. Salomon de Caus' Erfindungen für den Heidelberger Schlossgarten 1614–1619*, Neustadt an der Weinstraße 2008.

HEROLD 2010: Miroslav HEROLD, *La venerazione di santa Paolina, patrona di Olomouc. Un caso concreto del culto di corpi santi catacombali*, licenciátní práce na Pontificia Università Gregoriana a Roma, obhájeno 2010.

HERSCHE 2006: Peter HERSCHE, *Muße und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter*, Freiburg im Breisgau 2006.

HILLMANN 1999: Jörg HILLMANN, *Territorialrechtliche Auseinandersetzungen der Herzöge von Sachsen-Lauenburg vor dem Reichskammergericht im 16. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1999.

HILLS 2007: Helen HILLS, *The Baroque: Beads in a Rosary or Folds in Time*, *Fabrications: The Journal of the Society of Architectural Historians* 17, 2007, č. 2, s. 48–71.

HILLS 2011: Helen HILLS, *The Baroque: the grit in the oyster of art history*, in: Helen Hills (ed.), *Rethinking the Baroque*, Aldershot 2011, s. 11–38.

HLEDÍKOVÁ – JANÁK – DOBEŠ 2005: Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2005.

HOFMANN 2015: Jochen Alexander HOFMANN, *Zur Innovationsfunktion von Gärten in der frühneuzeitlichen Agrarlandschaft. Dargestellt an Beispielen aus Franken*, in: Mark Häberlein – Robert Zink (Hg.), *Städtische Gartenkulturen im historischen Wandel*, Memmingen 2015, s. 73–91.

HOCHEDLINGER – WINKELBAUER (Hg.) 2010: Michael HOCHEDLINGER – Thomas WINKELBAUER (Hg.), *Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der Frühen Neuzeit*, Wien 2010.

HOJDA 1992: Zdeněk HOJDA, *Rezidence české šlechty v baroku. Několik tezí*, in: Lenka Bobková (red.), *Život na šlechtickém sídle v 16.–18. století, Ústí nad Labem 1992*, s. 161–178.

HOJDA 2019: Zdeněk HOJDA, *Reinstein, worunter ein altes hueffeyßen befunden. Popisy hranic plaského panství v 18. století*, in: Ivana Ebelová (red.), *Formy a proměny diplomatické produkce v novověku III. Diplomatika a proměny kulturní krajiny v novověku (1500–1945)*, Praha 2019, s. 10–24.

HOLUBOVÁ 2009: Markéta Holubová, *Okruhy kultů poutních madon jezuitského řádu. (Etnografický atlas Čech Moravy a Slezska VI, red. František Bahenský – Jiří Woitsch)*, Praha 2009.

HORČICE 1839: Josef HORČICE, *Historické popsání milostného obrazu a poutnického chrámu blahoslavené Panny Marie v Staré Boleslavi*, Praha 1839.

HORMUTH 2020: Franziska HORMUTH, *Strategien dynastischen Handelns in der Vormoderne. Die Herzöge von Sachsen-Lauenburg (1296–1689)*, Kiel –Hamburg 2020.

HORSCH 2018: Nadja HORSCH (Hg.), *Repräsentation und Rückzug. Die Eremitage von Schloss Favorite Rastatt*, Petersburg 2018.

HORSCH 2018a: Nadja HORSCH, „Lustige Wildnis“: *Echte und höfische Einsiedeleien*, in: Nadja Horsch (Hg.), *Repräsentation und Rückzug. Die Eremitage von Schloss Favorite Rastatt*, Petersburg 2018, s. 9–31.

HORYNA 1987: Mojmir HORYNA, *Barokní architektura a kompozice krajiny*, in: Sborník konference Kompozice zahrad v dějinách umění, Tábor 1987, s. 29–37.

HRBEK 2013a: Jiří HRBEK, *Rezidenční síť členů valdštejnského rodu v 17. a 18. století*, *Folia Historica Bohemica* 28, 2013, č. 1, s. 59–103.

HRBEK 2013b: Jiří HRBEK, *Barokní Valdštejnové v Čechách 1640–1740*, Praha 2013.

HRBEK 2015: Jiří HRBEK, *Proměny valdštejnské reprezentace. Symbolické sítě valdštejnského rodu v 17. a 18. století*, Praha 2015.

HRBEK 2018: Jiří HRBEK, *Fürstenberští úředníci na křivoklátském panství 18. století*, *Folia Historica Bohemica* 33, 2018, č. 2, s. 333–365.

HRBEK 2020: Jiří Hrbek, *Šlechtic a jeho dominium: hospodářské využití krajiny v 17. a 18. století*, in: Eva Chodějovská a kol., *Krajina v rukou barokního člověka. Lidé a krajina 16.–18. století na východě Čech*, Josefov 2020, s. 77–91.

HRBEK a kol. 2021: Jiří HRBEK a kolektiv, *Panovnický majestát. Habsburkové jako čeští králové v 17. a 18. století*, Praha 2021.

CHALUPA – ČECHURA – RYANTOVÁ (ed.) 2001: Aleš CHALUPA – Jaroslav ČECHURA – Marie RYANTOVÁ (ed.), *Berní rula 8–9. Kraj Boleslavský*, Praha 2001.

CHMELÍŘ 2011: Václav CHMELÍŘ, *Zámek v Líšřanech*, Plzeň 2011.

CHODĚJOVSKÁ 2012: Eva CHODĚJOVSKÁ, *Studying the early modern landscape in the Czech republic*, *Historická geografie* 38, č. 1, 2012, s. 63–98.

CHODĚJOVSKÁ 2014: Eva CHODĚJOVSKÁ, *Sídelní strategie šlechty z českých zemí v pobělohorském období*, in: Eva Semotanová – Jiří Catjhaml a kol., *Akademický atlas českých dějin*, Praha 2014, s. 197–198.

CHODĚJOVSKÁ 2015: Eva CHODĚJOVSKÁ, *Broumovsko. Česká barokní krajina?*, in: Eva Chodějovská – Eva Semotanová – Robert Šimůnek, *Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha*, Praha 2015, s. 245–292.

CHODĚJOVSKÁ a kol. 2020: Eva CHODĚJOVSKÁ a kol., *Krajina v rukou barokního člověka. Lidé a krajina 17.–18. století na východě Čech*, Josefův 2020.

CHODĚJOVSKÁ 2020b: Eva CHODĚJOVSKÁ, *Záznamy krajiny. Česká a moravská kartografie raného novověku v kontextu sebe prezentace šlechty*, in: Eva Chodějovská a kol., *Krajina v rukou barokního člověka. Lidé a krajina 17.–18. století na východě Čech*, Josefův 2020, s. 33–65.

CHODĚJOVSKÁ 2020c: Eva CHODĚJOVSKÁ, *Krajina na východě Čech v období baroka*, in: Eva Chodějovská a kol., *Krajina v rukou barokního člověka. Lidé a krajina 17.–18. století na východě Čech*, Josefův 2020, s. 304–317.

CHODĚJOVSKÁ – SEMOTANOVÁ 2014: Eva CHODĚJOVSKÁ – Eva SEMOTANOVÁ, *Česká barokní krajina*, in: Eva Semotanová – Jiří Catjhaml a kol., *Akademický atlas českých dějin*, Praha 2014, s. 168–172.

CHODĚJOVSKÁ – ŠIMŮNEK 2012: Eva CHODĚJOVSKÁ – Robert ŠIMŮNEK (red.), *Krajina jako historické jeviště. K poctě Evy Semotanové*, Praha 2012.

ILG 2015: Ulrike ILG, *Fürstliche Witwen in der Frühen Neuzeit – eine Einführung*, in: Ulrike Ilg (Hg.), *Fürstliche Witwen in der Frühen Neuzeit – zur Kunst- und Kulturgeschichte eines Standes*, Petersberg 2015, s. 5–13.

IVANEGA 2011: Jan IVANEGA, *Pavel Ignác Bayer, Adam František ze Schwarzenbergu a zámek Ohrada*, *Theatrum historiae* 9, 2011, s. 397–418.

JAKOBSSON 2019: Eva JAKOBSSON, *Stockholm's Changing Waterspace. A long-Term Perspective on a City and Its Flowing Water*, in: Tim Soens – Dieter Schott – Michael Toyka-Seid – Bert De Munck (red.), *Urbanizing Nature. Actors and Agency (Dis)Connecting Cities and Nature Since 1500*, New York 2019, s. 213–232.

JAKUBOWSKI-TIESSSEN 2009: Manfred JAKUBOWSKI-TIESSSEN, *Naturkatastrophen: Was wurde aus ihnen gelernt*, in: Patrick Masius – Ole Sparenberg – Jana Sprenger (Hg.), *Umweltgeschichte und Umweltzukunft. Zur gesellschaftlichen Relevanz einer jungen Disziplin*, Göttingen 2009, s. 173–186.

JANDOVÁ 2020: Kristýna JANDOVÁ, *Lovecká kultura a její ozvěny v krajině mikulovského panství za časů prvních Dietrichsteinů*, in: RegioM – sborník Regionálního muzea v Mikulově 29, Mikulov 2020, s. 111–122.

JEITLER 2017: Markus JEITLER, *Hunt, Amusement and Representation: The Viennese Hofburg and its 'Satellites' in the Seventeenth Century*, in: Sylva Dobalová – Ivan P. Muchka (ed.), *Looking for Leisure. Court Residences and their Satellites, 1400–1700*, Prague 2017, s. 274–280.

KAACK 1983: Hans-Georg KAACK, *Markgräfin Sibylla Augusta. Die große badische Fürstin der Barockzeit*, Konstanz 1983.

KAACK 1989: Hans-Georg KAACK, *Sachsen-Lauenburg und Böhmen. Die Welfen und das Herzogtum Lauenburg*, Ratzeburg 1989.

KAACK 2000: Hans-Georg KAACK, *Die Herzöge Julius Heinrich und Franz Albrecht als kaiserliche Bestallte seit 1617. Die Askanier in Böhmen*, in: Eckardt Opitz (ed.), *Krieg und Frieden im Herzogtum Lauenburg und in seinen Nachbarterritorien vom Mittelalter bis zum Ende des Kalten Krieges*, Bochum 2000, s. 139–173

KABRDA – BIČÍK 2010: Jan KABRDA – Ivan BIČÍK, *Dlouhodobé změny rozlohy lesa v Česku a ve světě*, *Geografické rozhledy* 20, 2010, č. 1, s. 2–5.

KADEŘÁBEK 2018a: Josef KADEŘÁBEK, *Nerovný boj o víru. Páni z Martinic a rekatolizace města Slaný (1600–1665)*, Praha 2018.

KADEŘÁBEK 2018b: Josef KADEŘÁBEK, *Komunikace jako nástroj disciplinace a zdroj moci? Jaroslav Bořita z Martinic, jeho úředníci a město Slaný ve třicátých a čtyřicátých letech 17. století*, in: Marta Hradilová – Marie Tošnerová (red.), *Jakž lidé hodnověrní zprávu činí, Formy písemné komunikace v raném novověku*, Praha 2018, s. 45–57.

KAHABKA a kol. 1988: Günther KAHABKA (Hg.) a kol., *Theusing im Egerland. Geschichte einer deutschen Stadt in Böhmen*, Friedberg 1988.

KALOUSEK 1906: Josef Kalousek (ed.), *Archiv český, čili Staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXIII. Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*, Praha 1906.

KASÍK – MAŠEK – MŽYKOVÁ 2002: Stanislav KASÍK – Petr MAŠEK – Marie MŽYKOVÁ, *Lobkowiczové. Dějiny a genealogie rodu*, České Budějovice 2002.

KAŠIČKA – LANCINGER 1974: František KAŠIČKA – Luboš LANCINGER, *Zámeček v Hostivících u Prahy a jeho stavební vývoj*, Památková péče 34, 1974, č. 2, s. 69–77.

KAŠPAR 1957: Jaroslav KAŠPAR, *O nevolnickém povstání na Zákupsku r. 1658*, Zápisky Katedry československých dějin a archivního studia, 1957, č. 4, s. 36–39.

KAZIMOUR 1921: Josef KAZIMOUR, *K dějinám dělení velkostatků v 18. století*, Praha 1921.

KELLER – CATALANO 2010: Katrin KELLER – Alessandro CATALANO (Hg.), *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598-1667), Band 1–7*, Wien 2010.

KERRIDGE 2006: Eric KERRIDGE, *Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After*, London – New York 2006².

KITZING-BRETZ 2001: Martina KITZING-BRETZ, *Der Markgräfllich Baden-Badische Hofbaumeister und Bauinspektor Franz Ignaz Krohmen (1714–1789)*, Inaugural-Dissertation, Philosophisch-Historische Fakultät der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 2001.

KLEMPERA 2006: Josef KLEMPERA, *Tachlovice. Historie a současnost*, Tachlovice 2006.

KOBBE 1837: Peter KOBBE, *Geschichte und Landesbeschreibung des Herzogtums Lauenburg*, Band 1–3, Altona 1837.

KOLDINSKÁ – MAŤA 1997: Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (ed.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997.

KOŘÁN 1971a: Ivo KOŘÁN, *Umění a umělci baroka v Hradci Králové. Část první*, Umění 19, 1971, č. 1, s. 35–69.

KOŘÁN 1971b: Ivo KOŘÁN, *Umění a umělci baroka v Hradci Králové. Část druhá*, Umění 19, 1971, č. 2, s. 136–189.

KOUMAR 2020: Jiří KOUMAR, *Velkostatek Zahořany v raném novověku*, in: Jakub Pátek (red.), *Zahořany – cesta časem a prostorem, Ústí nad Labem – Červený Kostelec 2020*, s. 51–75.

KNOLL 2008: Martin KNOLL, *Dominanz als Postulat. Höfische Jagd, Natur und Gesellschaft im „Absolutismus“*, in: François Duceppe-Lamarre – Jens Ivo Engels, *Umwelt*

und Herrschaft in der Geschichte / Environnement et pouvoir une approche historique, München 2008, s. 73–91.

KNOLL 2013: Martin KNOLL, *Die Natur der menschlichen Welt. Siedlung, Territorium und Umwelt in der historisch-topographischen Literatur der Frühen Neuzeit*, Bielefeld 2013.

KNOLL 2018: Martin KNOLL, *Jagd und gesellschaftliche Nachhaltigkeit in der bayerischen Geschichte*, in: Wolfgang Wüst – Gisela Drossbach (Hg.), *Umwelt-, Klima- und Konsumgeschichte. Fallstudien zu Süddeutschland, Österreich und der Schweiz*, Berlin 2018, s. 381–397.

KNOZ 2006: Tomáš KNOZ, *Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty*, Brno 2006.

KOLKA – SVITÁK – BOLOM-KOTARI 2022: Miroslav KOLKA – Zbyněk SVITÁK – Sixtus BOLOM-KOTARI, *Povodí Ploučnice*, in: Aleš Vyskočil – Miriam Dzuráková (red.), *Historické vodohospodářské objekty. Kritický katalog výstavy*, Praha 2022, s. 107–133.

KOSTLÁN 1997: Antonín KOSTLÁN, *Die Wandlungen sozialer Ordnungssysteme. Untertanen und Gutsherrschaft in Böhmen und Mähren vom 16.– 18. Jahrhundert*, in: Jan Peters (Hg.), *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Berlin – Boston 1997, s. 113–119.

KRACÍK – HORÁKOVÁ 2014: Pavel KRACÍK – Marcela HORÁKOVÁ, *Objev raně barokního reliquiáře s ostatky sv. Sekundiny v kostele sv. Ignáce v Jičíně*, Archeologie východních Čech, Supplementum 1: Sborník k počtě Jiřího Kalfersta, 2014, s. 164–198.

KRČEK 2015: Jakub KRČEK, *Hospodářské dvory kladrubského kláštera ve druhé polovině 18. století*, Průzkumy památek 22, 2015, č. 2, s. 81–106.

KROUPA 2001: Jiří KROUPA, „Palác ve tvrzi“: *umělecká úloha a zámecká architektura v raném novověku. (Dvě úvahy k výzkumu světové architektury raného novověku)*, Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis F 45, 2001, s. 13–37.

KRUMMHOLZ 2011: Martin KRUMMHOLZ, *Gallasovský hofmistr Johann Heinrich Dienebier (1677–1748)*, *Theatrum historiae* 6, 2011, s. 375–396.

KUBEŠ 2003: Jiří KUBEŠ, *Sídla Jana Jiřího Jáchyma hraběte Slavaty z Chlumu a Košumberka (1634/37–1689) v proměně*, *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities* 9, 2003, s. 55–87.

KUBEŠ – PRCHAL 2011: Jiří KUBEŠ – Vítězslav PRCHAL, *Tobiáš Antonín Seeman a jeho kalendářové zápisy z let 1726–1747*, *Theatrum historiae* 6, 2011, s. 9–22.

KUBEŠ 2005: Jiří KUBEŠ, *Reprezentativní funkce sídel vyšší šlechty z českých zemí (1500–1740)*, disertační práce, Historický ústav, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, obhájeno 2005.

KUBÍČKOVÁ 1961: Vlasta KUBÍČKOVÁ, *Správa a hospodaření panství Kácova v letech 1726–1755*, diplomová práce, Katedra pomocných věd historických a archivního studia, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, obhájeno 1961.

KUČA (red.) a kol. 2020: Karel KUČA (red.) a kol., *Historické kulturní krajiny České republiky*, Praha 2020.

KUČERA 2005: Jiří KUČERA, *Hostivické památky. Poutní cesta z Prahy do Hájků*, Hostivice 2005.

KUČERA – VOJTOVÁ – VOJTA 2006: Jiří KUČERA – Jana VOJTOVÁ – Jaroslav VOJTA, *Přírodní památka Hostivické rybníky*, Hostivice 2006.

KÜHNL 1923: Josef KÜHNL, *Geschichte der Stadt Schlackenwerth*, Schlackenwert / Ostrov 1923.

KULHÁNKOVÁ 2012: Zora KULHÁNKOVÁ, *The garden in Ostrov nad Ohří as an example of European garden design development*. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes: An International Quarterly*, 32/3 2012, s. 214–239.

KULIŠŤÁKOVÁ (red.) a kol. 2011: Lenka KULIŠŤÁKOVÁ (red.) a kol., *Komponované krajiny*, Brno 2011.

KUPKA 2010: Jiří KUPKA, *Krajiny kulturní a historické*, Praha 2010.

KŮRKA – MIKULEC – ONDO GREČENKOVÁ 2013: Pavel KŮRKA – Jiří MIKULEC – Martina ONDO GREČENKOVÁ, *Církev a stát*, in: Jiří Mikulec (red.) a kol., *Církev a společnost raného novověku v Čechách a na Moravě*, Praha 2013, s. 53–108.

LAMPEN 2002: Angelika LAMPEN, *Wirtschaftsformen und Repräsentationskultur. Zum Verhältnis von Adel und Teichwirtschaft im Spätmittelalter*, in: Wilfried Ehbrecht – Angelika Lampen – Franz-Joseph Post – Mechtild Siekmann (Hg.), *Der weite Blick des Historikers. Einsichten in Kultur-, Landes- und Stadtgeschichte. Peter Johanek zum 65. Geburtstag*, Köln – Weimar – Wien 2002, s. 369–386.

LANGER 1999: Stephanie LANGER, *Dar „Werk von der Architektur“ des Fürsten Karl Eusebius von Liechtenstein*, diplomová práce, Kunsthistorisches Institut der Freien Universität Berlin, obhájeno 1999.

LATOUR 1996: Bruno LATOUR, *On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications*, *Soziale Welt* 47, 1996, s. 369–381.

LAU 2007: Nina LAU, *Der Gottorfer Barockgarten. Gartenarchäologie in Schleswig an der Schlei*, *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 18, 2007, p. 151–158.

LEDVINKA – MRÁZ – VLNAS 1995: Václav LEDVINKA – Bohumil MRÁZ – Vít VLNAS, *Pražské paláce. Encyklopedický ilustrovaný přehled*, Praha 1995.

LENDEROVÁ a kol. 2008: Milana LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (red.) a kolektiv, *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2008.

LENGYELOVÁ 1997: Tünde LENGYELOVÁ, *Oppida – Marktflecken als Zentren von Gutsherrschaften in Ungarn. Konflikte zwischen Grundherr und der Aufstand der Frauen in Prievidza*, in: Jan Peters (Hg.), *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Berlin – Boston 1997, s. 121–132.

LÍBAL 1991: Dobroslav LÍBAL, *Baroko a česká krajina*, in: Jiří Kotalík (red.), *Barokní umění a jeho význam v české kultuře*, Praha 1991, s. 134–136.

LÍBAL 1994: Dobroslav LÍBAL, *Hodnoty a funkce venkovských kostelů v urbanizované krajině*, in: Aleš Vošahlík (red.), *Hodnoty a funkce venkovských kostelů v urbanizované krajině*, České Budějovice 1994, s. 11–16.

LIPPUNER 2008: Roland LIPPUNER, *Raubilder der Gesellschaft. Zur Räumlichkeit des Sozialen in der Systemtheorie*, in: Jörg Döring – Tristan Thielmann (Hg.), *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, Bielefeld 2008, s. 341–364.

LIPSKÝ – ŠANTRŮČKOVÁ – WEBER a kol. 2011: Zdeněk LIPSKÝ – Markéta ŠANTRŮČKOVÁ – Martin WEBER, *Vývoj krajiny Novohradska a Žehušicka ve středních Čechách*, Praha 2011.

LÍVA 1955: Václav LÍVA (ed), *Prameny k dějinám třicetileté války VI. 1640–1642*, Praha 1955.

LÖFFLER 2017: Josef LÖFFLER, *Grundherrschaftliche Verwaltung, Staat und Raum in den böhmischen und österreichischen Ländern der Habsburgermonarchie vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis 1848*, Zeitschrift für Verwaltungsgeschichte 2, 2017, s. 112–139.

LÖFFLER 2021: Josef LÖFFLER (ed.), *Instruktionen und Ordnungen der Stiftsherrschaft Klosterneuburg. Quellen zur Verwaltung sowie zur Land- und Forstwirtschaft einer geistlichen Grundherrschaft in der Frühen Neuzeit*, Wien – Köln – Weimar 2021.

LÖW 2001: Martina LÖW, *Raumsoziologie* Frankfurt am Main 2001.

MACEK – HORYNA – MACEK – PREISS 1992: Petr MACEK – Mojmír HORYNA – Jaroslav MACEK – Pavel PREISS, *Oktavian Broggio (1670–1742)*, Litoměřice 1992.

MACEK – VLČEK – ZAHRADNÍK 1992: Petr MACEK – Pavel VLČEK – Pavel ZAHRADNÍK, *František Maxmilián Kaňka, in regno Bohemiae aedilis famosissimus*, Umění 40, 1992, č. 3, s. 180–220.

MACEK – ZAHRADNÍK 1996: Petr MACEK – Pavel ZAHRADNÍK, *Zámecký areál v Zákupch*, Průzkumy památek 3, č. 2, 1996, s. 3–34.

MACEK – ZAHRADNÍK 2003: Petr MACEK – Pavel ZAHRADNÍK, *Barokní architekt a stavitel Václav Špaček*, Průzkumy památek 10, č. 2, 2003, s. 103–162.

MACEK 1987: Petr MACEK, *Barokní krajinná řešení na toskánských panstvích v Čechách*, in: Sborník konference Kompozice zahrad v dějinách umění, Tábor 1987, s. 74–82.

MACEK 1988: Petr MACEK, *Fara v Hostivicích u Prahy – Poznámky ke stavební činnosti Anny Marie Františky, velkovévodkyně toskánské*, Památky středních Čech 3, 1988, s. 102–122.

MACEK 1992: Petr MACEK, *Areál bývalého piaristického kláštera v Ostrově nad Ohří a hospodářský dvůr při zámku v Zákupch*, Zprávy památkové péče 0 (Časopis státní památkové péče 52), 1992, s. 22–25.

MACEK 2003: Petr MACEK, *Barokní architektura a stavitelství v severních Čechách*, in: Petr Hrubý – Michaela Hrubá (red.), *Barokní umění v severozápadních Čechách*, Ústí nad Labem 2003, s. 33–70.

MACEK 2007: Petr MACEK, *Barokní architekt Václav Špaček (1689–1751). I–II*, disertační práce, Ústav dějin umění, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, obhájeno 2007.

MACEK 2012: Petr MACEK, *Klasicizující tendence a jejich místo v barokní architektuře*, Průzkumy památek 19, 2012, č. 1, s. 55–62.

MACEK 2018: Petr MACEK, *Václav Špaček*, in: Petr Macek – Richard Biegel – Jakub Bachtík (red.), *Barokní architektura v Čechách*, Praha 2018, s. 473–482.

MALÍŘ 2022: Jiří MALÍŘ (red.) a kol., *Anna Marie Františka Sasko-Lauenburská a její rod mezi Čechami a Evropou. Příspěvek k dějinám barokní doby*, Zákupy 2022

MALÝ 2019: Tomáš MALÝ, *Obraz a rituál. Římské korunovace divotvorných Madon a koncept barokní kultury*, Brno 2019.

MALÝ 2022: Tomáš MALÝ, *Manýrismus jako hledání cesty: Josef Válka hledající definici manýrismu*, in: Martin Nodl – Vladimír Urbánek (red.), *Josef Válka a myšlení o dějinách*, Praha 2022, s. 134–145.

MARKOVÁ 2020: Markéta MARKOVÁ, *Hranice a hraničení jako medievistické téma*, in: Eva Semotanová (red.), *Hranice v krajinách*, Praha 2020, s. 19–45.

MAŘÍK 1993: Antonín MAŘÍK, *Toužim a Útvina – stručné dějiny dvou západočeských městeček*, in: *Historický sborník Karlovarska*, Karlovy Vary 1993, s. 59–70.

MATLAS 2011: Pavel MATLAS, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. a 18. století*, Praha 2011.

MAŘA 1999: Petr MAŘA, *Soumrak venkovských rezidencí. "Urbanizace" české aristokracie mezi stavovstvím a absolutismem*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (red.), *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*, České Budějovice 1999 s. 139–162.

MAŘA 2002: Petr MAŘA, *Principessa boema. Vyslanec Martelli o Anně Marii Františce Toskánské a jejím českém zázemí*, *Souvislosti* 13, 2002, č. 3–4, s. 93–98.

MAŘA 2004: Petr MAŘA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004.

MAŘA 2010: Petr MAŘA, *Wandlungen des böhmischen Adels im 17. Jahrhundert und der Aufstieg des Hauses Sachsen-Lauenburg in Böhmen*, in: Annemarie Röder – Michael Wenger (Hg.): *Barockes Erbe: Markgräfin Sibylla Augusta von Baden-Baden und ihre böhmische Heimat*, Stuttgart 2010, s. 5–27.

MAUR 1976a: Eduard MAUR, *Český komorní velkostatek v 17. století. Příspěvek k otázce „druhého nevolnictví“ v českých zemích*, Praha 1976.

MAUR 1976b: Eduard MAUR, *Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1976, s. 229–258.

MAUR 1981: Eduard MAUR, *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*, Hospodářské dějiny 7, 1981, s. 203–226.

MAUR 1982: Eduard MAUR, *Nová královská města ve druhé polovině 16. století*, in: Karel Malý (red.), *Městské právo v 16.–18. století v Evropě*, Praha 1982, s. 19–25.

MAUR 1990: Eduard MAUR, *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách*, Prameny a studie 33, 1990, s. 3–129.

MAUR 1993: Eduard MAUR, *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, in: Zdeňka Hledíková (red.), *Traditio et cultus. Miscelanea historico bohemica. Miloslao Vlk, archiepiscopo Pragensis ab eiud collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata*, Praha 1993, s. 163–176.

MAUR 1996: Eduard MAUR, *Česká barokní sýpka*, in: Vít Vlhas – Tomáš Sekyrka (red.), *Ars baculum vitae. Sborník studií z dějin umění a kultury k 70. narozeninám prof. PhDr. Pavla Preisse, DrSc.*, Praha 1996, s. 156–159.

MAUR 2004: Eduard MAUR, *Zamyšlení nad dosavadními výsledky evidence urbářů v České republice*, Sborník archivních prací 54, 2004, č. 2, s. 721–735.

MAUR 2007: Eduard MAUR, *Revoluce ve výkladu historických proměn krajiny?*, Český časopis historický 105, 2007, č. 3, s. 619–626.

MEUKOW – TROLL 2013: Aline MEUKOW – Hartmut TROLL, *Orangeriekultur in Rastatt und Favorite unter Ludwig-Wilhelm und Sibylla Augusta von Baden-Baden*, in: Helmut-Eberhard Paulus (Hg.), *Orangeriekultur im Bodenseeraum*, Berlin 2013, s. 79–96.

MEYER 2017: Margita M. MEYER, *Das lauenburgische Gartenkulturerbe – von den Askanien bis zur Nachkriegsmoderne. Zum Stand der Inventarisierung der Gründendenkmale*, DenkMal! Zeitschrift für Denkmalpflege in Schleswig-Holstein 24, 2010, s. 50–64.

MÍKA 1954: Alois MÍKA, *České rybníkářství a problém počátků původní akumulace kapitálu v českých zemích*, Československý časopis historický 52, 1954, č. 2, s. 262–272.

MIKOVEC 1860: Ferdinand Břetislav MIKOVEC, *Malerisch-historische Skizzen aus Böhmen*, Wien – Olmütz 1860.

MIKULEC 2009: Jiří MIKULEC, *Baroko*, in: Jaroslav Pánek (red.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, sv. 1, A–C, Praha 2009, s. 160–166.

MIKULEC 2013: Jiří MIKULEC, *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*, Praha 2013.

MITCHELL 2000: Donald MITCHELL, *Cultural Geography. A Critical Introduction*, Oxford 2000.

MORÁVEK – WIRTH 1946: Jan MORÁVEK – Zdeněk WIRTH, *Valdštejnův Jičín: příspěvek k dějinám barokního stavitelství v Čechách*, Praha 1946.

MUCHKA 2017: Ivan P. MUCHKA, *Velká grotta Valdštejnského paláce – „Grotta auff die Italienische Manier...“*, in: Petr Uličný (red.) a kol.: *Architektura Albrechta z Valdštejna. Italská stavební kultura v Čechách v letech 1600–1635*, I. díl, Praha 2017, s. 178–187.

MÜLLER 1880: Anton MÜLLER, *Brenn bai Reichstadt, im August. Notizen über die St. Ägidi-Kapelle in der Brenner Heide nahe bei Heidedörfel*, *Mittheilungen des Nordböhmisches Excursions-Clubs* 3, 1880, č. 4, s. 261.

MUNZAR 1998: Jan MUNZAR, *Historické povodně v Čechách a na Moravě na příkladu roku 1598*, *Meteorologické zprávy* 51, 1998, s. 169–174.

MUSIL – MÜLLER 2008: Jiří MUSIL – Jan MÜLLER, *Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze*, *Sociologický časopis* 44, 2008, č. 2, s. 321–348.

NACHTMANNOVÁ 2008: Alena NACHTMANNOVÁ, *Hospodářské budovy v provozu barokního velkostatku na panství Kostelec nad Černými lesy*, *Průzkumy památek* 15, 2008, č. 1, s. 3–38.

NEUSCHÄFFER 1987: Hubertus NEUSCHÄFFER, *Schlösser und Herrenhäuser im Herzogtum Lauenburg*, Würzburg 1987.

NEVÍMOVÁ 2003: Petra NEVÍMOVÁ, *Virga notat virginem et flos deum hominem – freskový cyklus J. Hiebela v Doksanech*, in: Petr Hrubý – Michaela Hrubá (red.), *Barokní umění v severozápadních Čechách, Ústí nad Labem* 2003, s. 197–232.

NISSEN 1995: Nis R. NISSEN, *Lauenburg als Hauptresidenz der Lauenburger Herzöge*, in: Kurt Jürgensen (ed.), *Herrensitz und Herzogliche Residenz in Lauenburg und in Mecklenburg*, Mölln 1995, s. 71–91.

NOVÁK 2017a: David NOVÁK, *Drobná vrchnostenská sídla a vrchnostenské dvory 13.–17. století*, disertační práce, Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni, obhájeno 2017.

NOVÁK 2017b: Zdeněk NOVÁK, *Zahrada Evropy. Osudy zahradního umění na Moravě pohledem 21. století*, Praha 2017.

NOŽIČKA 1957: Josef NOŽIČKA, *Přehled vývoje našich lesů*, Praha 1957.

NOŽIČKA 1962: Josef NOŽIČKA *Proměny lesů a vývoj lesního hospodářství v Krušnohoří do r. 1848*, Praha 1962.

NOŽIČKA 2019a: Josef NOŽIČKA, *Přehled vývoje okrasného zahradnictví a sadovnictví v českých zemích*, in: Jiřina Juněcová – Jiří Šouša – Vladimír Waage (ed.), *Zemědělsko-lesnický archivář – špičkový historik lesa. Na paměť doc. PhDr. Josefa Nožičky*, Praha 2019, s. 196–290.

NOŽIČKA 2019b: Josef NOŽIČKA, *Původní i přirozený výskyt borovice lesní v západních, jižních a východních Čechách*, in: Jiřina Juněcová – Jiří Šouša – Vladimír Waage (ed.), *Zemědělsko-lesnický archivář – špičkový historik lesa. Na paměť doc. PhDr. Josefa Nožičky*, Praha 2019, s. 330–366.

NOŽIČKA 2019c: Josef NOŽIČKA, *Počátky zalesňování a umělé obnovy lesů v českých zemích*, in: Jiřina Juněcová – Jiří Šouša – Vladimír Waage (ed.), *Zemědělsko-lesnický archivář – špičkový historik lesa. Na paměť doc. PhDr. Josefa Nožičky*, Praha 2019, s. 367–398.

NOŽIČKA 2019d: Josef NOŽIČKA, *Snahy o zvýšení produktivity našich lesů pěstováním rychle rostoucích dřevin*, in: Jiřina Juněcová – Jiří Šouša – Vladimír Waage (ed.), *Zemědělsko-lesnický archivář – špičkový historik lesa. Na paměť doc. PhDr. Josefa Nožičky*, Praha 2019, s. 411–433.

OESTREICH 1969: Gerhard OESTREICH, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin 1969.

OULÍKOVÁ 2019a: Petra OULÍKOVÁ, *Reorganizace farní správy, stavby kostelů a jejich zařizování*, in: Petra Oulíková (red.), Marie Terezie vévodkyně Savojská a české země, Praha 2019, s. 120–186.

OULÍKOVÁ 2019b: Petra OULÍKOVÁ, *A grandine et tempestate libera nos – sv. Donát, ochránce středočeských panství vévodkyně Savojské*, in: Petra Oulíková (red.), Marie Terezie vévodkyně Savojská a české země, Praha 2019, s. 222–234.

OURODOVÁ-HRONKOVÁ (red.) a kol. 2017: Ludmila OURODOVÁ-HRONKOVÁ (red.) a kol., *Schwarzenberská krajina Hlubocka a Třeboňska. Proměna krajiny na vybraných schwarzenberských panstvích v letech 1660–1930*, České Budějovice 2017.

PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ – PETRŮ – RIEDL – SVOBODA 1999: Božena PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ – Jaroslav PETRŮ – Dušan RIEDL – Antonín Marián SVOBODA, *Zahrady a parky v Čechách, na moravě a ve Slezsku*, Praha 1999.

PALME 1852: Alois PALME, *Warnsdorf mit seinen historischen Denkwürdigkeiten von dessen Gründung an bis zum Jahre 1850*, Česká Lípa 1852.

PÁNEK 1988: Jaroslav PÁNEK, *Die historisch-ökologischen Aspekte der Wasserwirtschaft in den böhmischen Ländern im 16. Jahrhundert*, *Historická ekologie / Historical ecology* 1, 1988, s. 77–124.

PÁNEK 1992: Jaroslav Pánek, *Život na šlechtickém sídle v předbělohorské době*, in: Lenka Bobková (ed.), *Život na šlechtickém sídle v 16.-18. století*, Ústí nad Labem 1992, s. 9–27.

PANOCHOVÁ 2004: Ivana PANOCHOVÁ, *Biblicismy v české architektuře 17. století*, *Umění* 52, 2004, č. 3, s. 198–217.

PANOCHOVÁ 2006: Ivana PANOCHOVÁ, *Offiziere und Rivalen Albrecht von Waldsteins als Stifter von Bauwerken in der Zeit des Dreissigjährigen Kriegs in Böhmen und Mähren*, *Umění* 54, 2006, č. 6, s. 492–503.

PARAVICINI 1997: Werner PARAVICINI, *Zeremoniell und Raum*, in: Werner Paravicini (Hg.), *Zeremoniell und Raum. 4. Symposium der Residenzenkommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*, Sigmaringen 1997, s. 11–36.

PARRINELLO – KONDOLF 2021: Giacomo PARRINELLO – G. Mathias KONDOLF, *The social life of sediment*, *Water History* 13, 2021, issue 1, s. 1–12.

PAŘÍZKOVÁ 2010: Kateřina PAŘÍZKOVÁ, *Barokní poutní cesta do Hájků u Prahy*, Folia historica Bohemica 25, 2010, č. 2, s. 113–153.

PASSAVANT 1967: Günter PASSAVANT, *Studien über Domenico Egidio Rossi und seine baukünstlerische Tätigkeit innerhalb des süddeutschen und österreichischen Barock*, Karlsruhe 1967.

PATRNÝ – ZEMAN – MACEK – ZAHRADNÍK 2008: Michal PATRNÝ – Lubomír ZEMAN – Petr MACEK – Pavel ZAHRADNÍK, *Ostrov, okres Karlovy Vary. Zámek – stavebně historický průzkum*, rukopis (nepublikováno) 2008.

PAUDLER 1885: Amand Anton PAUDLER, *Graf Josef Kinsky, Herr auf Bürgstein und Schwoyka*, Böhmisch Leipa 1885.

PAVLÍČEK 2015: Jan F. PAVLÍČEK, *Pobyt Giana Gastona de' Medici v Čechách*, disertační práce, Historický ústav, Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity v Brně, obhájeno 2015.

PAVLÍČEK 2022: Jan F. PAVLÍČEK, *Finalmente figlio: Pověst o hraběti ze mlýna v kontextu severočeských sasko-lauenburských pověstí*, in: Jiří Malíř (red.) a kol., *Anna Marie Františka Sasko-Lauenburská a její rod mezi Čechami a Evropou. Příspěvek k dějinám barokní doby*, Zákupy 2022, s. 113–145.

PAVLÍČKOVÁ 2001: Radmila PAVLÍČKOVÁ, *Sídla olomouckých biskupů. Mecenáš a stavebník Karel z Liechtensteinu-Castelkorna 1664–1695*, Olomouc 2001.

PETRÁŇ 1995: Josef PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995.

PFEIFER – POPOVIĆ 2018: Ivan PFEIFER – Michael POPOVIĆ, *Die Baumeister-Familie Rohrer aus Tisau (Tisová), Gestalter des süddeutschen Barock*, Sudetendeutsche Familienforschung XIV, 2018, Hf. 7, s. 261–272.

PILLICH 1956: Walter PILLICH, *Jean Trehet. Ein französischer Künstler im Dienst des Wiener Hofes (1686–1740)*, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 12, 1956, s. 130–143.

PLESKAČOVÁ 1961: Jana PLESKAČOVÁ, *Správa a hospodaření na tachloviském panství v letech 1732–1780*, diplomová práce, Katedra pomocných věd historických a archivního studia, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, obhájeno 1961.

PODLAHA 1913: Antonín PODLAHA, *Posvátná místa Království českého. Dějiny a popsání chrámů, kaplí, posvátných soch, klášterů i jiných pomníků katolické víry a nábožnosti v Království českém, díl VII.*, Praha 1913.

POHL 1943: Horst POHL, *Herkunft der Zettlitzer Traupartner im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für Geschichte der Sudetenländer 6, 1943, č. 2, s. 223–230.

POCHE a kol. 1977: Emanuel POCHE (red.) a kol., *Umělecké památky Čech 1. A/J*, Praha 1977.

POCHE a kol. 1978: Emanuel POCHE (red.) a kol., *Umělecké památky Čech 2. K/O*, Praha 1978.

POCHE a kol. 1980: Emanuel POCHE (red.) a kol., *Umělecké památky Čech 3. P/Š*, Praha 1980.

POLLEROSS 1997: Friedrich POLLEROSS, „*Ergetzliche Lust der Diana*“: *Jagd, Maskerade und Porträt*, in: Wolfgang Adam (Hg.), *Geselligkeit und Gesellschaft im Barockzeitalter*, Wiesbaden 1997, s. 795–820.

POLLEROSS 1998: Friedrich POLLEROSS, *Tradition und Recreation. Die Residenzen der österreichischen Habsburger in der frühen Neuzeit (1490–1780)*, Majestat 6, 1998, s. 91–148.

PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ 2015: Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?*, Praha 2015.

PREISS 1981: Pavel PREISS, *Boje s dvouhlavou saní. František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha 1981.

PREISS 2002: Pavel PREISS, *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha – Litomyšl 2002.

PRESS 1991: Volker PRESS, *Kriege und Krisen. Deutschland 1600–1715*, München 1991.

PRCHAL 2015: Vítězslav PRCHAL, *Společenstvo hrdinů. Válka a reprezentační strategie českomoravské aristokracie 1550–1750*, Praha 2015.

PŘIBYL 2021: Stanislav PŘIBYL, *Mariánské poutní místo v Horní Polici. V souvislostech víry a ducha*, Horní Police 2021.

RADKAU 2000: Joachim RADKAU, *Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt*, München 2000.

RAU 2022: Susanne RAU, *Spatiotemporal Entanglements. Insights from history*, in: Engela Million – Christian Haid – Ignacio Castillo Ulloa – Nina Baur, *Spatial Transformations. Kaleidoscopic Perspectives on the Refiguration of Spaces*, London – New York 2022, s. 60–71.

RENNER 1955: Anna Maria RENNER, *Sibylla Augusta, Markgräfin von Baden. Die Geschichte eines denkwürdigen Lebens*, Karlsruhe 1955.

ROYT 2010: Jan ROYT, *Barokní pout' v Čechách*, in: Jiří Mihola (red.), *Na cestě do nebeského Jeruzaléma. Poutnictví v českých zemích ve středoevropském kontextu*, Brno 2010, s. 31–48.

RÖDEL 2005: Volker RÖDEL, *Das Jagdbuch Markgraf Ludwig Georgs*, in: Rainer Brüning – Clemens Rehm (Hg.), *Ein badisches Intermezzo? Die Markgrafschaft Baden-Baden im 18. Jahrhundert*, Karlsruhe 2005, s. 18–19.

RUTZ 2018: Andreas RUTZ, *Die Beschreibung des Raums. Territoriale Grenzziehungen im Heiligen Römischen Reich*, Köln – Weimar – Wien 2018.

RUTZ 2015: Andreas RUTZ, *Doing territory. Politische Räume als Herausforderung für die Landesgeschichte nach dem 'spatial turn'*, in: Sigrid Hirbodian – Christian Jörg – Sabine Klapp (Hg.), *Methoden und Wege der Landesgeschichte*, Sigmaringen 2015, s. 95–110.

RYANTOVÁ 2004: Marie RYANTOVÁ, *Život rané novoveké šlechtičny v českém království (právní limity a skutečné možnosti)*, in: Tünde LENGYELOVÁ, *Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*, Bratislava 2004.

RYANTOVÁ 2014: Marie RYANTOVÁ, *Vrchnostenské hospodaření na panství Vysoký Chlumec v 17. a na počátku 18. století. Příspěvek k dějinám českého velkostatku*, České Budějovice 2014.

RYANTOVÁ 2016: Marie RYANTOVÁ, *Polyxena z Lobkovic. Obdivovaná i nenáviděná první dáma království*, Praha 2016.

RYBA 1992: Jan RYBA: *Režijní hospodářství na toužimském panství ve druhé polovině 16. století a první polovině 17. století*, in: Ivan Hlaváček (red.), *Seminář a jeho hosté. Sborník prací k 60. narozeninám doc. Dr. Rostislava Nového*, Praha 1992, s. 217–226.

RYCHNOVÁ 2010: Lucie RYCHNOVÁ, *Filip Spannbrucker – ke vztahu stavitele a stavebníka v době vrcholného baroka*, *Z Českého ráje a Podkrkonoší* 23, 2010, s. 31–52.

RYCHNOVÁ 2020: Lucie RYCHNOVÁ, *František Josef Šlik a česká barokní krajina. Život šlechtice na východočeském venkově*, Praha 2020.

RYCHNOVÁ 2022: Lucie RYCHNOVÁ, *Krajinou barokního lázeňství – za uzdravením těla i duše, rozptýlením a užitkem*, in: Robert Šimůnek a kol., *Krajiny barokních Čech*, Praha 2022, s. 82–104.

RYNEŠ 1974: Václav RYNEŠ, *El Culto de Santiago de Compostela en Bohemia*, *Ibero-Americana Pragensia* 8, 1974, s. 135–144.

SÁDLO – HÁJEK 2004a: Jiří SÁDLO – Pavel HÁJEK, *Česká barokní krajina: co to vlastně je? I. Kulturněantropologická východiska a odpovědi*, *Dějiny a současnost* 26, 2004, č. 3, s. 29–33.

SÁDLO – HÁJEK 2004b: Jiří SÁDLO – Pavel HÁJEK, *Česká barokní krajina: co to vlastně je? II. Jevy, procesy, interpretace*, *Dějiny a současnost* 26, 2004, č. 4, s. 45–49.

SÁDLO – POKORNÝ – HÁJEK – DRESLEROVÁ – CÍLEK 2005: Jiří SÁDLO – Petr POKORNÝ – Pavel HÁJEK – Dagmar DRESLEROVÁ – Václav CÍLEK, *Krajina a revoluce. Významné krajinné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*, Praha 2005.

SANDER-FAES 2017: Stephan SANDER-FAES, *Herrschaft und Staatlichkeit. Böhmen und die Habsburgermonarchie vom Dreißigjährigen Krieg bis Karl VI.*, habilitační práce, University of Zürich 2017.

SEDLÁČEK 1869: August SEDLÁČEK, *Rozvržení sbírek a berní r. 1615 dle uzavření sněmu generálního nejvyššími berníky učiněné*, Praha 1869.

SEMOTANOVÁ 2007a: Eva SEMOTANOVÁ, *Barokní krajina globálním tématem historické geografie*, in: Ivana Ebelová – Jiří Šouša (red.), *Inter laurum et olivam*, Praha 2007, s. 343–353.

SEMOTANOVÁ 2007b: Eva SEMOTANOVÁ, *Raně novověká krajina Česka – co o ní víme? (esej)*, in: *Per saecula ad tempora nostra: sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka*, sv. 1, Praha 2007, s. 397–405.

SEMOTANOVÁ 2009: Eva SEMOTANOVÁ, *Kladsko jako barokní komponovaná krajina?*, *Historická geografie* 35, 2009, č. 1, s. 161–198.

- SEMOTANOVÁ 2010: Eva SEMOTANOVÁ, *Raně novověká krajina českých zemí*, in: Václav Bůžek (red.) a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku*, Praha 2010, s. 19–53.
- SEMOTANOVÁ 2014: Eva SEMOTANOVÁ, *Významné české rybníční soustavy*, in: Eva Semotanová – Jiří Catjhaml a kol., *Akademický atlas českých dějin*, Praha 2014, s. 164–167.
- SCHENK 2011: Winfried SCHENK, *Historische Geographie*, Darmstadt 2011.
- SCHIERL 1997: Jiří SCHIERL, *Útvina – dějiny města a obce 1387–1997*, Útvina 1997.
- SCHIERL 1998: Jiří SCHIERL, *Renesanční fortifikace města Toužimi. Příspěvek k poznání stavebně historického vývoje Toužimi*, in: VII. Historický seminář Karla Nejdla, Karlovy Vary 1998, s. 46–48.
- SCHIERL 2001: Jiří SCHIERL, *Areál zámku v Toužimi – nové poznatky stavebně historického vývoje*, in: *Dějiny staveb 2001. Sborník vybraných referátů z konference Dějiny staveb*, Ústí nad Labem 2001, s. 141–144.
- SCHIERL 2009: Jiří SCHIERL, *Město Toužim 1469–2009. Od minulosti po současnost*, Toužim 2009.
- SCHLAG 1990: Wilhelm SCHLAG, *Die Jagd*, in: *Adel im Wandel. Politik – Kultur – Konfession 1500–1700. Katalog der niederösterreichischen Landesausstellung auf der Rosenburg*, Wien 1990, s. 343–356.
- SCHNEIDER 1984: Hugo SCHNEIDER, *Das Neue Schloß in Baden-Baden*, *Die Ortenau: Zeitschrift des Historischen Vereins für Mittelbaden* 64 (Burgen und Schlösser in Mittelbaden), 1984, s. 93–102.
- SCHRAMM 2008: Manuel SCHRAMM, *Die Entstehung der modernen Landschaftswahrnehmung (1580–1730)*, *Historische Zeitschrift* 287, 2008, Heft 1, s. 37–59.
- SMÍŠEK 2003: Rostislav SMÍŠEK, *Jan Adam Questenberk mezi Vídní a Jaroměřicemi*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (red.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*, OH 10, České Budějovice 2003, s. 331–354.
- SOMMER 1866: Wenzl SOMMER, *Kurze Geschichte der Stadt Schlackenwerth in Verbindung mit dem Piaristen-Collegium*, Schlackenwerth 1866.

SVITÁK 2019: Zbyněk SVITÁK, *Mezi krajinou a úřadem. Rozšiřování panovnických nařízení po zemi na příkladu Moravy*, in: Ivana Ebelová (red.), *Formy a proměny diplomatické produkce v novověku III. Diplomatika a proměny kulturní krajiny v novověku (1500–1945)*, Praha 2019, s. 84–98.

SVOBODA 1910: Gustav V. SVOBODA, *Kácov (I. část)*, Sborník historického kroužku 11, 1910, č. 1–2, s. 17–34.

SVOBODA a kol. 2016: František SVOBODA – Aleš HOMOLA – Petr CZAJKOWSKI – Martin MARKEL – Barbora PONEŠOVÁ, *Krajina jako dílo. Barokní krajinou od Mikulova po Znojmo*, Brno 2016.

SVOBODOVÁ 2015: Milada SVOBODOVÁ, *Zapomenutá sbírka apelačního rady Václava Řehoře Hannla aneb odkud pocházely nejstarší a nejcennější rukopisy někdejší majorátní czerninské knihovny*, Studie o rukopisech 45, 2015, s. 37–78.

SÝKOROVÁ 1961: Helena SÝKOROVÁ, *Správa a hospodaření na panství Buštěhrad v letech 1731–1780*, diplomová práce, Katedra pomocných věd historických a archivního studia, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, obhájeno 1961.

ŠANDA 2020: Martin ŠANDA, *Anton Erhard Martinelli (1684–1747). Vídeňský architekt ve schwarzenberských službách*, České Budějovice 2020.

ŠANTRŮČKOVÁ 2014: Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína. Vznik a vývoj parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Petrohradě a Chudenicích*, Praha 2014.

ŠANTRŮČKOVÁ – HOJDA – KRUMMHOLZ a kol. v tisku: Markéta ŠANTRŮČKOVÁ – Zdeněk HOJDA – Martin KRUMMHOLZ, *Jan Rudolf Černín a jeho Krásný Dvůr. Krajinářský part v Čechách v ohnisku vlivů a cestovních inspirací 1770–1830*, v tisku.

ŠIMEK 2004: Jiří M. ŠIMEK, *Povídání o Zákupci*, Zákupy 2004.

ŠIMŮNEK 2009: Robert ŠIMŮNEK, *Alod*, in: Jaroslav Pánek (red.), *Akademická encyklopedie českých dějin*. Sv. 1, A–C, Praha 2009, s. 36–37.

ŠIMŮNEK 2014: Robert ŠIMŮNEK, *Prospekty českých panství Sibiľly Augusty Bádenské (1716)*, Průzkumy památek 21, 2014, č. 1, s. 5–38.

ŠIMŮNEK 2018: Robert ŠIMŮNEK, *Obraz šlechtického panství v Čechách 1500–1750*, Praha 2018.

ŠIMŮNEK – HRBEK – STERNECK – KESSLER – JEDLIČKOVÁ 2019: Robert ŠIMŮNEK – Jiří HRBEK – Tomáš STERNECK – Vojtěch KESSLER – Blanka JEDLIČKOVÁ 2019, *Hejtman*, in: Jaroslav Pánek (red.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, sv. 5, H/1, Praha 2019, s. 39–48.

ŠIMŮNEK – MOČIČKOVÁ – VOKURKA 2022: Robert ŠIMŮNEK – Jitka MOČIČKOVÁ – Michal VOKURKA, *Krajina barokních Čech dnešníma očima*, in: Robert Šimůnek a kol., *Krajiny barokních Čech*, Praha 2022, s. 7–59.

ŠPÍNOVÁ 2020: Adéla ŠPÍNOVÁ, *Povodně a význačná sucha v Posázaví v historii*, diplomová práce, Katedra vodního hospodářství a environmentálního modelování, Fakulta životního prostředí České zemědělské univerzity v Praze, obhájeno 2020.

ŠTEFANOVÁ 2001: Dana ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (Hg.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2002, s. 197–217.

ŠTEFANOVÁ 2014: Dana ŠTEFANOVÁ, *Cultural Transfer, Regional History and Historical Comparison as Research Concepts. Comparing Research Between Western and Eastern Europe*, in: Veronika Čapská (ed.), *Processes of Cultural Exchange in Central Europe (1200–1800)*, Opava 2014, s. 11–32.

ŠTĚPÁNEK 2003: Pavel ŠTĚPÁNEK, *Iberské prvky v ikonografii barokního umění v severozápadních Čechách (poznámka k ikonografii sv. Starosty)*, in: Petr Hrubý – Michaela Hrubá (red.), *Barokní umění v severozápadních Čechách*, Ústí nad Labem 2003, s. 95–113.

ŠTĚPÁNEK 2018: Pavel ŠTĚPÁNEK, *Kapitoly z dějin česko-španělských kulturních styků a vztahů*, Praha 2018.

ŠTRÉBLOVÁ HRONOVSKÁ – KUPKA (red.) a kol. 2013: Kateřina ŠTRÉBLOVÁ HRONOVSKÁ – Jiří KUPKA (red.) a kol., *Ochrana kulturní krajiny. Hledání cílů, možností a pravidel*, Praha 2013.

TELESKO 2019: Werner TELESKO, „*Sakrallandschaft*“. *Annäherungen an einen komplexen Begriff*, in: Werner Telesko – Thomas Aigner (Hg.), *Sakralisierung der Landschaft, Inbesitznahme, Gestaltung und Verwendung im Zeichen der Gegenreformation in Mitteleuropa*, St. Pölten 2019, s. 10–21.

TINKOVÁ 2022: Daniela TINKOVÁ, *Osvícenství v českých zemích I. Formování moderního státu (1740–1792)*, Praha 2022.

TITTL 1931: Josef Maria TITTL, *Die Wallfahrtsbasilika als Kunstdenkmal*, *Erzgebirgs-Zeitung* 52, 1931, s. 76–79.

TLAPÁK 1988: Josef TLAPÁK, *K problematice výnosovosti velkostatku v první polovině 18. století. Výnosné bilance moravských Velkostatků Janovice (1713–1722) a Pernštejn (1721–1754)*, in: Sborník kruhu přátel Muzea hlavního města Prahy. 100 let Společnosti přátel starožitností, číslo 1, Praha 1988, s. 231–238.

TLAPÁK 1990: Josef TLAPÁK, *Výnosy českých panství bavorských vévodů v letech 1720–1753*, *Vědecké práce Zemědělského muzea* 28, 1990, s. 135–171.

TSCHERNEY 1894: Anton TSCHERNEY, *Schwaden a. d. Elbe geographisch und geschichtlich dargestellt I.*, Aussig 1894.

TSCHERNEY 1900: Anton TSCHERNEY, *Schwaden a. d. Elbe geographisch und geschichtlich dargestellt II.*, Aussig 1900.

TŮMA 2017: David TŮMA, *Schwarzenberská lovecká zařízení*, in: Ludmila Ourodová-Hronková (red.) a kol., *Schwarzenberská krajina Hlubocka a Třeboňsko. Proměna krajiny na vybraných schwarzenberských panstvích v letech 1660–1930*, České Budějovice 2017, s. 106–119.

UERSCHELN – KRÖSCHE 2008: Gabriele UERSCHELN – Klaus KRÖSCHE (Hg.), *Wunder und Wissenschaft. Salomon de Caus und die Automatenkunst in Gärten um 1600*, Düsseldorf 2008.

ULIČNÝ a kol. 2017: Petr ULIČNÝ (red.) a kolektiv: *Architektura Albrechta z Valdštejna. Italská stavební kultura v Čechách v letech 1600–1635*, I.–II. díl, Praha 2017.

ULIČNÝ 2017a: Petr ULIČNÝ, *Dvůr a zahrada v Bubnech u Prahy*, in: Petr Uličný (red.) a kolektiv: *Architektura Albrechta z Valdštejna. Italská stavební kultura v Čechách v letech 1600–1635*, I. díl, Praha 2017, s. 188–201.

ULIČNÝ 2017b: Petr ULIČNÝ, *Mlýn a zahrada v Zadním Ovenci (Troji) u Prahy*, in: Petr Uličný (red.) a kolektiv: *Architektura Albrechta z Valdštejna. Italská stavební kultura v Čechách v letech 1600–1635*, I. díl, Praha 2017, s. 202–218.

ULIČNÝ 2017c: Petr ULIČNÝ, *Krajinná kompozice a urbanismus Valdštejnova Jičína*, in: Petr Uličný (red.) a kolektiv: *Architektura Albrechta z Valdštejna. Italská stavební kultura v Čechách v letech 1600–1635*, I. díl, Praha 2017, s. 469–491.

ULIČNÝ 2017d: Petr ULIČNÝ, *Architektura v českých zemích 1600–1635*, in: Petr Uličný (red.) a kolektiv: *Architektura Albrechta z Valdštejna. Italská stavební kultura v Čechách v letech 1600–1635*, II. díl, Praha 2017, s. 821–1110.

ULIČNÝ 2018: Petr ULIČNÝ, *Hortus Palatinus in the Bohemian Mirror: Listening to Orpheus and Bathing in the Teplice Garden*, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes. An International Quarterly* 38, 2014, č. 4, s. 293–311.

ÚLOVEC 2003: Jiří ÚLOVEC, *Ohrožené hrady, zámky a tvrze Čech*, 1. díl, A–M, Praha 2003.

URBAN 1901: Michael URBAN, *Zur Geschichte der Burg und Stadt Theusing*, *Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 40, 1901, č. 1, s. 105–140.

VÁCHA 2010: Štěpán VÁCHA, *Šlechtické kaple v kostele Panny Marie ve Staré Boleslavi. Oltářní výzdoba a fundace v 17. století*, *Umění* 58, 2010, s. 17–41.

VALENTA 2002: Aleš VALENTA, *Velkostatek Chlumeck nad Cidlinou od konce 17. století do roku 1740*, *Východočeský sborník historický* 11, 2002, s. 85–104.

VALENTA 2011: Aleš VALENTA, *Lesk a bída barokní aristokracie*, České Budějovice 2011.

VALENTA 2016: Aleš VALENTA, *Grauparova mapa velkostatku Jilemnice*, Vrchlabí 2016.

VÁLKA 1956: Josef VÁLKA, *Studie k výrobní struktuře feudálního velkostatku v 17. století*, *Časopis Matice moravské* 75, 1956, č. 1–2, s. 131–153.

VÁRI 2009: András VÁRI, *Güter und Grafen: die Großgrundbesitzer Ungarns im Spannungsfeld zwischen der höfischen Gesellschaft und den eigenen Herrschaftsbereichen 1740–1848*, in: Ivo Cerman – Luboš Velek (Hg.), *Adel und Wirtschaft. Lebensunterhalt der Adelligen in der Moderne*, München 2009, s. 267–283.

VAVERKOVÁ 2017: Zuzana VAVERKOVÁ, *Lovecké tradice Schwarzenbergů a dochované artefakty*, in: Ludmila Ourodová-Hronková (red.) a kol., *Schwarzenberská krajina Hlubocka a*

Třeboňska. Proměna krajiny na vybraných schwarzenberských panstvích v letech 1660–1930, České Budějovice 2017, s. 132–153.

VLASÁKOVÁ 2021: Zuzana VLASÁKOVÁ, *Mezi normou a každodenní praxí. Správa komorních panství Pardubice, Poděbrady a Kolín v letech 1614–1702*, disertační práce, Ústav historických věd, Filozofická fakulta Univerzity Pardubice, obhájeno 2021.

VLČEK 1989: Pavel VLČEK, „Dientzenhoferův skicář“ a česká architektura 1640–1670, *Umění* 37, 1989, č. 6, s. 473–497.

VLČEK a kol. 2004: Pavel VLČEK a kolektiv, *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, Praha 2004.

VOKURKA 2016: Michal VOKURKA, *Julius Jindřich Sasko-Lauenburský versus ostrovští měšťané. Proměna Ostrova ve vévodskou rezidenci*, in: Kateřina Kovárová – Zbyněk Sviták (red.), *Historie 2015/2016*. Sborník prací z celostátní studentské vědecké konference, Brno 2017, s. 135–150.

VOKURKA 2017: Michal VOKURKA, *Sasko-lauenburští vévodové jako příklad aristokracie v Čechách 17. století*, *Bohemiae Occidentalis Historica*, 2017, č. 2, s. 5–29.

VOKURKA 2018a: Michal VOKURKA, *Barokní krajinaotvorba. Srovnání přístupu Šliků a Sasko-Lauenburských*, diplomová práce, Ústav českých dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, obhájeno 2018.

VOKURKA 2018b: Michal VOKURKA, *Zahrada sasko-lauenburských vévodů v Ostrově ve světle písemných pramenů*, *Monumentorum custos*, 2018, s. 17–28.

VOKURKA 2019a: Michal VOKURKA, *Sasko-lauenburská panství v době třicetileté války*, *Bohemiae Occidentalis historica*, 2019, č. 1, s. 145–161.

VOKURKA 2019b: Michal VOKURKA, *Rezidence sasko-lauenburských princezen. Úpravy sídel a jejich okolí na panstvích Anny Marie Františky a Sibylly Augusty*, *Historická geografie* 45, 2019, č. 1, s. 89–119.

VOKURKA 2019c: Michal VOKURKA, *Měděnec: Krušné hory jako laboratoř pozdního feudalismu*, *Ústecký sborník historický*, 2019, č. 2, s. 7–30.

VOKURKA 2020a: Michal VOKURKA, *Bádensko jako česká barokní krajina*, *Historická geografie* 46, 2020, č. 2, s. 197–230.

- VOKURKA 2020b: Michal VOKURKA, *Reakce na studii Petry Březáčkové: Ploskovice a Zákupy. Zahrady Anny Marie Františky s vůní ananasu*, *Paginae historiae* 28, 2020, s. 406–411.
- VOKURKA 2020c: Michal VOKURKA, *Méně nápadné formy barokní krajiny tvorby*, *Prameny a studie* 67, 2020, s. 23–44.
- VOKURKA 2021: Michal VOKURKA, *Einsiedelnské kaple v Čechách a vliv bádenských markrabat*, 2021, č. 2, s. 30–47.
- VOKURKA 2022a: Michal VOKURKA, *Louis George of Baden-Baden and his gardens at the end of the baroque era*, *Die Gartenkunst* 34, 2022, č. 1, s. 55–66.
- VOKURKA 2022b: Michal VOKURKA, *Barokní krajiny tvorba na sasko-lauenburských panstvích 1635–1740*, Praha 2022.
- VOKURKA 2022c: Michal VOKURKA, *Sasko-lauenburský rod v 17. století. V síti příbuzenských a politických vztahů*, in: Jiří Malíř (red.) a kol., *Anna Marie Františka Sasko-Lauenburská a její rod mezi Čechami a Evropou. Příspěvek k dějinám barokní doby*, Zákupy 2022, s. 37–56.
- VOREL 1991: Petr VOREL, *Města jako sídla feudálních vrchností*, in: *Česká města v 16.–18. století*, Praha 1991, s. 121–138.
- VOREL 2007: Petr VOREL, *Zlatá doba českého rybníkářství. Vodní hospodářství v ekonomice 16. století*, *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue* 29, 2007, č. 8, s. 30–33.
- VOTOČEK 1969: Otokar VOTOČEK, *Ploskovický zámek a jeho stavební úpravy v 18. století*, *Umění* 17, 1969, č. 1, s. 59–75.
- WACHSMANOVÁ 1946: Viktorie WACHSMANOVÁ, *Život a dílo Abrahama Leuthnera*, *Památky archeologické – řada historická* 42, 1946, s. 14–60.
- WALTER 2010: Martin WALTER, *Rastatt soll Residenz werden. Zur Entstehungsgeschichte von Stadt und Schloss*, in: Wolfgang Froese – Martin Walter (Hg.), *Der Türkenlouis. Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden und seine Zeit*, Gernsbach 2010, s. 61–74.
- WARDE 2018: Paul WARDE, *The Invention of Sustainability. Nature and Destiny, c. 1500–1870*, Cambridge 2018.

WARNKE 1992: Martin WARNKE, *Politische Landschaft. Zur Kunstgeschichte der Natur*, München – Wien 1992.

WENGER 2010: Michael WENGER, *Die Gärten der Herzöge von Sachsen-Lauenburg im Schlackenwerth. Gartenkunst von europäischem Format*, in: Annemarie Röder – Michael Wenger (Hg.), *Barockes Erbe: Markgräfin Sibylla Augusta von Baden-Baden und ihre böhmische Heimat*, Stuttgart 2010, s. 75–95.

WENZEL 1996: Carola WENZEL, „... von wegen den Kupfer zu sparen“. *Der böhmische Baumeister Abraham Leuthner und die Traktatliteratur im 17. Jahrhundert*, München 1996.

WIMMER 2012: Clemens Alexander WIMMER, *Zur Entstehung von Baumschulen in Deutschland*, in: Sylvia Butenschön (Hg.), *Frühe Baumschulen in Deutschland. Zum Nutzen, zur Zierde und zum Besten des Landes*, Berlin 2012, s. 15–44.

WINKELBAUER 1999: Thomas WINKELBAUER, *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*, Wien 1999.

WINKELBAUER 2008: Thomas WINKELBAUER, *Gundaker von Liechtenstein als Grundherr in Niederösterreich und Mähren. Normative Quellen zur Verwaltung und Bewirtschaftung eines Herrschaftskomplexes und zur Reglementierung des Lebens der Untertanen durch einen adeligen Grundherrn sowie zur Organisation des Hofstaats und der Kanzlei eines „Neufürsten“ in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Wien – Köln – Weimar 2008.

WIRTH 1907: Zdeněk WIRTH, *Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století*, Praha 1907.

WIRTH 1925: Zdeněk WIRTH, *Komponovaná krajina*, *Náš domov*, 1925, s. 14–15.

WIRTH 1941: Zdeněk WIRTH, *Tvář české krajiny*, *Volné směry* 36, 1941, č. 1, s. 5–6.

WOECKEL 1992: Gerhard P. WOECKEL, *Pietas Bavarica. Wallfahrt, Prozession und Ex voto-Gabe im Hause Wittelsbach in Ettal, Wessobrunn, Altötting und der Landeshauptstadt München von der Gegenreformation bis zur Säkularisation und der „Renovatio Ecclesiae“*, Weißenhorn 1992.

WOITSCH 2009: Jiří WOITSCH, *K hospodářskému využití lesa v raném novověku. „Lesní řemesla“ v 17.–18. století*, disertační práce, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, obhájeno 2009.

WÜST 2018: Wolfgang WÜST, *Das prinzip der Nachhaltigkeit – Holz, Forst- und Waldordnungen als Quellen für ökologisches Wirtschaften*, in: Wolfgang Wüst – Gisela Drossbach (Hg.), *Umwelt-, Klima- und Konsumgeschichte. Fallstudien zu Süddeutschland, Österreich und der Schweiz*, Berlin 2018, s. 315–350.

WÜST 2019: Wolfgang WÜST, *Die „gute“ Polickey. Gesellschaftsideale der Frühmoderne? Eine süddeutsche Bilanz*, St. Ottilien 2019.

ZAHRADNÍK 2018: Pavel ZAHRADNÍK, *Stavebníci v Čechách v době barokní*, in: Petr Macek – Richard Biegel – Jakub Bachtík (red.), *Barokní architektura v Čechách*, Praha 2018, s. 597–601.

ZATLOUKAL – PAVLÍČEK – NOKKALA MILTOVÁ 2019: Ondřej ZATLOUKAL – Martin PAVLÍČEK – Radka NOKKALA MILTOVÁ, *„Sospes innovicis horti frueris deliciis.“ Květná zahrada v Kroměříži 1665–1675*, in: Rostislav Švácha – Martina Potůčková – Jiří Kroupa, *Karel z Lichtensteinu-Castelcornu (1624–1695). Místa biskupovy paměti*, Olomouc 2019, s. 155–202.

ZATLOUKAL 2019: Ondřej ZATLOUKAL, *Zahradní kultura za biskupa Karla z Lichtensteinu-Castelcornu v evropském kontextu*, in: Ondřej Jakubec (red.), *Karel z Lichtensteinu-Castelcornu (1624-1695). Olomoucký biskup a kníže střední Evropy*, Olomouc 2019, s. 217–228.

ZEMAN a kol. 2001: Lubomír ZEMAN a kolektiv, *Dějiny města Ostrova*, Ronov nad Doubravou 2001.

ZEMAN 1995: Lubomír ZEMAN, *Zámecký park v Ostrově*, *Historický sborník Karlovarska* 3, 1995, s. 110–146.

ZEMAN 2001b: Lubomír ZEMAN, *Utajený tvůrce vrcholně barokní podoby zámecké zahrady v Ostrově nad Ohří*, in: *Dějiny staveb 2001. Sborník vybraných referátů z konference Dějiny staveb*, Ústí nad Labem 2001, s. 198–205.

ZEMAN 2003: Lubomír ZEMAN, *Hauenštejn – Horní Hrad*, Plzeň 2003.

ZEMAN 2007: Lubomír ZEMAN, *Zámecká zahrada*, Ostrov 2007.

ZEMAN 2010: Lubomír ZEMAN, *Dianina lázeň v Paláci princů v Ostrově*, *Průzkumy památek* 17, 2010, č. 2, s. 113–122.

ZEMAN 2012: Lubomír ZEMAN, *Bludiště a labyrinty v ostrovské zahradě*, *Ingredere hospes* 5, 2012, s. 77–91.

ZEMAN 2015: Lubomír ZEMAN, *Kaple sv. Anny v Ostrově a její památková obnova*, *Památky západních Čech* 5, 2015, s. 90–100.

ZEMAN 2016: Lubomír ZEMAN, *Zámecká zahrada jako osmý div světa. Ochrana historických prvků vodních systémů*, *Zprávy památkové péče* 76, 2016, č. 5, s. 459–467.

ZEMAN 2022: Lubomír ZEMAN, *Vzájemné souvislosti stavební podoby zámeckých areálů v Ostrově a v Zákupích*, in: Jiří Malíř (red.) a kol., Anna Marie Františka Sasko-Lauenburská a její rod mezi Čechami a Evropou. Příspěvek k dějinám barokní doby, *Zákupy 2022*, s. 97–103.

ZEMAN – KLSÁK 2009: Lubomír ZEMAN – Jiří KLSÁK, *Vodní režim v barokním Ostrově*, *Svorník 7* (Sborník příspěvků ze 7. konference stavebněhistorického průzkumu: Technická infrastruktura budov a sídel), Praha 2009, s. 87–98.

ŽIŽKA 2018: Jan ŽIŽKA, *Hospodářské dvory bývalých panství v Čechách*, Praha 2018.

Seznam zkratek

apod. – a podobně

atd. – a tak dále

ATS – Administrace toskánských statků

BTDK – Bádenská tajná dvorská kancelář

č. – číslo

f. – folio

GLA – Generallandesarchiv

HfK – Hausfideikommis

inv. – inventární

kart. – karton

LA – Landesarchiv

ml. – mladší

NA – Národní archiv

např. – například

N./Nr. – Nummer

pozn. – poznámka

resp. – respektive

s. – strana

sign. – signatura

SOA – Státní oblastní archiv

SOKA – Státní okresní arhciv

srov. – srovnej

St. – Sankt

Tj. – to jest

Seznam příloh

- 1) Mapa nákupu statků, které zůstaly v držení rodu (zpracoval autor)
- 2) Mapa skupiny panství 1 (Ostrov a další; zpracoval autor)
- 3) Mapa skupiny panství 2 (Toužim a další; zpracoval autor)
- 4) Mapa skupiny panství 3 (Zákupy a další; zpracoval autor)
- 5) Mapa skupiny panství 4 (Buštěhrad a další; zpracoval autor)
- 6) Mapa panství Kácov (zpracoval autor)
- 7) Zápis o rozdělení panství mezi princezny Annu Marii Františku a Sibyllu Augustu (SOA Plzeň, BTDK, kart. 2)
- 8) Graf nákupu statků – růst plochy v čase (zpracoval autor)
- 9) Toužim – rezidence se zbytkem fortifikací (foto autor, 2020)
- 10) Ostrov – palác princů (foto autor, 2019)
- 11) Osová kompozice v okolí Zákup (zpracoval autor)
- 12) Buštěhrad – zámek od obce (foto autor, 2021)
- 13) Zvoleněves – zámek od obce (foto autor, 2022)
- 14) Hostivice – zámek s hospodářskými objekty (foto autor, 2021)
- 15) Kácov – zámek, kostel a sloup Čtrnácti svatých pomocníků (foto autor, 2022)
- 16) Kácov – chodba mezi zámekem a kostelem (foto autor, 2022)
- 17) Ploskovice – zámek od severu (foto autor, 2022)
- 18) Posvátný okrsek v Ostrově. Zleva: kaple sv. Floriána, kaple Panny Marie Einsiedelnské, kostel Panny Marie Věrné s piaristickou kolejí (kaple sv. Anny je v zákrytu kostela; foto autor, 2019)
- 19) Sedlec – kostel sv. Anny (foto autor, 2020)
- 20) Mapa původu svatebčanů uzavírajících sňatky v kostele sv. Anny v Sedlci (zpracoval autor podle dat Horsta Pohla)
- 21) Skoky – poutní kostel Panny Marie Pomocné (foto autor, 2020)
- 22) Horní Police – kostel Panny Marie Polické (foto autor, 2021)
- 23) Panna Marie Polická – obrázky z poutních tisků (SOkA Česká Lípa, Arciděkanský úřad Horní Police, kart. 18)
- 24) Mapa poutního okruhu ke kostelu Panny Marie Polické v Horní Polici (zpracoval autor)
- 25) Vývoj návštěvnosti poutí do Horní Police (počet komunikantů, kněžích a odsloužených mší; zpracoval autor)

- 26) Kostel sv. Máří Magdalény v Mařenicích (foto autor, 2021)
- 27) Kaple Panny Marie na vrchu Mědník (foto autor, 2019)
- 28) Hostivice – mariánský sloup – zde pohled na Pannu Marii Polickou; z druhé strany Panna Marie Vítězná (foto autor, 2021)
- 29) Výjev s horníky z ostrovské zahrady (Zacharias Lesche, 1642, Wasserkünste von Schlackenwerth, Universitätsbibliothek Salzburg, G 431 I)
- 30) Plán ostrovské zahrady (Zacharias Lesche, Wasserkünste von Schlackenwerth, Universitätsbibliothek Salzburg, G 431 I, 1642)
- 31) Ploskovice – vyobrazení zahrady (anonym, nedatováno, Konvolut verschiedener Garten,- Park- und Flurpläne, Bayrische Staatsbibliothek, Cod. icon. 180 h)
- 32) Ploskovice – glorieta na konci zahrady (foto autor, 2022)
- 33) Osová kompozice v okolí Ploskovic (zpracoval autor)
- 34) Borecké rybníky poblíž Ostrova (foto autor, 2019)
- 35) Údrč – rezidence s hospodářským dvorem a rybníkem (foto autor, 2020)
- 36) Potok Kamenná (panství Měděnec) s historickou úpravou břehů (foto autor, 2019)
- 37) Sibylla Augusta Bádenská jako bohyně lovu Diana (Ludwig Ivenet, cca 1705, Staatliche Schlösser und Gärtenm Baden-Württemberg)
- 38) Sibylla Augusta a Ludvík Jiří Bádenští (Ludwig Ivenet, cca 1705, Staatliche Schlösser und Gärtenm Baden-Württemberg)
- 39) Mořičov – torzo loveckého zámku uprostřed bývalé obory (foto autor, 2019)
- 40) Zvoleněves – hospodářský dvůr přiléhající k zámku (foto autor, 2022)
- 41) Slatina – hospodářský dvůr jako dominanta nad obcí (foto autor, 2022)
- 42) Brložec – perokresba panství s hospodářskými budovami (Johann Michael Sockh, 1716, GLA Karlsruhe, HfK Planbände, XVI)